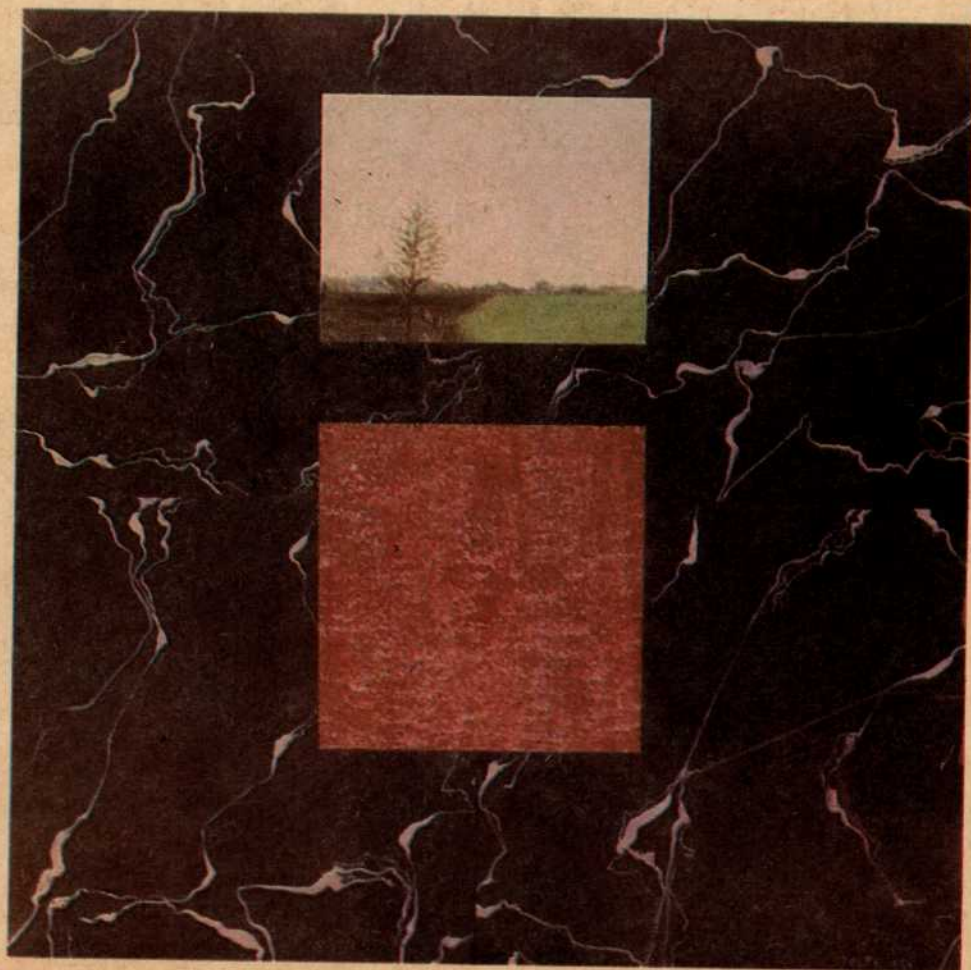

Vikerkaar

II/ 1992

Derek Walcott «Kauge karje Aafrikast»; katalaani bukett ja Jüri Talveti essee; Michel Foucault: tõde ja võim; Edgar Savisaare poliitiline etüüd; eestlased ja «Das Inland»; DIXI; vestlus Mati Undiga; meestekambad, poistemaailm ja Tom of Finland Jaan Kaplinskilt; Cornelius Hasselblatt: Saksamaa suvi '92; Andres Toltsi väikesed vigurid

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri

Ilmub alates 1986. a juulist. 7. aastakäik.

November 1992. Nr 11

Sisukord

Derek Walcott *Kauge karje Aafrikast* 1
Kirsti Oidekivi *Luulet* 2
Katalaani bukett 5
Jüri Talvet *Kataloonia ja Eesti: (peamiselt) kirjanduslikke võrdlusi* 19
Jüri Hain *Andres Toltsi väikesed vigurid* 27
Hasso Krull *Poststrukuralistlikud meetoäid kirjanduse käsitlemisel* 28
Michel Foucault *Tõde ja võim* 31
Edgar Savisaar *Eesti—Euroopa—maailm: geopoliitiline etüüd* 53
Tarvi Talv *Käsitus ajaloolise mõjurina. Eestlaste käsitus baliisaksa nädalakirjas «Das Inland» 1836—1863* 59
Mircea Eliade *Sakraalne ja profaanne* 65
Arno Raag *Saatuslikus kolmnurgas* 71
Dixi
Leszek Kolakowski *Konservatiivliberaalse sotsialisti katekismus* 81

Meie intervjuu
Vestlus Mati Undiga 82

Vaatenurk
Firet Kruuspere *«Tšurr! mina prii!»* 87
Earbi Pilvre *Hambad sisse* 88
Olev Remsu *Aeg annab vastuse* 89

Kaleidoskoop
Jaan Kaplinski *Tom of Finlandi poiste-maailm* 91
Cornelius Hasselblatt *Saksamaa suvi 1992* 93

Foorum
Arvo Mägi kiri toimetusele 95

Lahtisi lehti 96

Kujundus: Jüri Kaarma.

Värvifotod: Jüri Kaarma.

Esikaanel: Andres Tolts. «Väikesed maastikud. XVIII.» Akrüül, lõuend. 60x60 cm. 1992.

Tagakaanel: Andres Tolts. «Väikesed maastikud. I.» Akrüül, lõuend. 40x40 cm. 1992.

DEREK WALCOTT

Kauge karje Aafrikast

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Tuules on turris Aafrika paatjas karv.
On vereojadel kikuyu sõjamehi
End nuumamas kui kärke kärbsparv.
Täis paradiisiaed on surnukehi.
Kisab vaid raipekindral — kärbselary:
«Äh, ära surnutele kaasa tunne!»
Saab õigust teadusest ja statistikast
Koloniaalpoliitika edurinne.
Kas lohutab see tükeldatud valget last?
Või neegreid, keda ohverdatakse kui juute?

Jahisulased ajavad, vibutades nuute,
Valge iibisepilve välja pilliroost;
See linnukisa on iidsem ajaloost
Siin loomarohkeil kuivand jõgede maadel.
See olla looduseadus, kui loom ründab looma
Kuid ka jumalust taotlev sirge mees
Peab kaaslastele kannatusi tooma.
Kui hirmund loom ta sõjahulluses
Lööb tantsu pingul trummi saatel,
Ja vapruseks peab kaasasündind hirmu
Surma sõlmitava kirka rahu ees.

Taas jõhker vältimatus pühib sõrmi
Räpase ettekäände rätti ja taas
Me kaasatundmisjõud on raisku lastud
Nii nagu kunagi Hispaanias,
Kui gorilla maadleb supermani vastu.

Kus minna minul, lõhestunud,
Kel veres mõlemate mürk on voolamas?
Kuis mina, kes ma needsin
Kord Briti purjus võimureid, saaks valida,
Kas Aafrika või armastatud ingliskeel?
Kas reeta mõlemad või samaga neil tasuda?
Kuis kaeda säärast veretööd ja jääda vaatlejaks?
Kuis jätta Aafrika ja elada veel?

KIRSTI OIDEKIVI

*

Habras roheline väärt, haaramatu,
ühtki muud toetuspunkti sul pole,
läbipaistvad puudki liiga rasked, lippude
kirjud kangad võõritavad, sul on
süü, su juuste kergusel, su vesirooside veelõhnal,
su jälestusel ja vihal, maailm
hõljub su kohal ja all, vaid tema
jõgede lehk on sulle tuttav.
Kuid oled nähtaval, taas võidukas eskort
sõidab sust üle, laiuv, vohav, siiski viljatu,
kelle jälg on kui haav, kuid ta on
säravaks ehitud, kõnekas kui fakt,
ta vajab sind, su murtud sõrmi,
su palavikke, et veelgi elusam olla.
Kuid Tema silmad, kes sulle unes
ilmub, on rasked, naeratus nähtamatu,
ta puudutab sind ja käsib
teadvusel olla, et keegi kahetseks
vesirooside kaitsetust, kurjategijaid, nende mõistmatut
õudu.

Meie näod

I

Meie näod
olid poolenisti varjus,
kui istusime puhta, valge küna ümber,
küünlad juba süüdatud, võis vaadelda
varjundeid, õhtut või hommikut;
nägude põgenevaid ilmeid.
Meie selja taga
sõjalevandid tantsisid, kaunistasime neid
õhupallidega. . .
Meie sõnad pudenesid koost,
paljaid puuvõrasid puudutamata,
õhk võbeles, väreles, peegeldas.
Piisonikari jõi ümmargusest peeglist. . .
Mõned olid juba lahkunud,
mõned tulid veel juurde.

II

Kui minnakse, näeme vaid sulguvat
salapärast tihnikut.
See võib olla ab, mida võib jagada
7 või 700-ga, ilma
et tulemus erineks, oluliselt.
Küünlaid võib süüdata mitmes
loendamatus järjekorras, kellaeg sellest
eriti ei muutu.
Ruuduline valgus peegeldub laualinalt
ja näe, täna lõvid tulevadki,
täpselt kakaojoomisajaks.
Tõesti ilusad, graatsilised, suursugused. . .

*

Su naer on nagu helmed, mis võivad laiali veereda,
ilma et MEIE sinna komistaksime,
kuigi tantsime — õlad, puusad.

Oleme lapsed magama pannud, oleme androgüünsed ja veidi hajali,
midagi kerget — kuke seemed, oleme tühjad ja pilgeni.

Oleme täiesti mõistetavad, mõistetamatud on vaid
meie käed nagu oksad, jalad kui väädid,
mis haarduvad mehe ümber, rumalad, õnnetud
jalad.

Sealt nad tulevad nagu karud, nad
KOMISTAVAD, meie naerame nagu embaksime
teineteist viimast korda, seisame peegli ette
(tahaksin ta viia aeda peegeldama pilvi),
korraks veel silmis palve, itk,
metamorfoos.

*

see ei loe et lilled on vaasides ja mind näikse armastavat
keegi mõni väike lepatriinu ja puud näikse sallivat mu
puudutust see ei loe et katus oleks nagu pea kohal Linnutee
paistab säravat ja Jumal see juudi Jahve vaatab mu peale ja
püha Franciscus kõneles ta kõneles pikalt ja pisarad olid
silmas — —

aga kui nad pääsevad voolama mööda nagu mööda kõhtu nagu
tuline oja siis on kõik lõppenud olnud näpuotsad tuhased siis
ei loe vorstileivad ilusasti taldrikul mees kes sind tahab ja
sa oled nõus põuas kõrbev maa sa oled mujal ega jõua kunagi
kohale — —

mädanevate sõrmedega saja-aastane leeprahaige kelluke kaelas
Linnutee kahel pool ja see kelluke on su ainus varandus ja nad
tulevad kellukesed kaelas ega jäta sind täiesti üksi ja me
kuuleme kuidas ta kõneles ja maa põleb meie jalgade all

KATALAANI BUKETT

Katalaani keelest tõlkinud Jüri Talvet

JOSEP VICENT FOIX
(1893—1987)

Üksi, leinas

Üksi, leinas, üll iidne palitu,
end tihti näen ma keset pimedust
kiltkivil, võõral aasal; jäärakust
siis kaval tõke saab, mis peatab mu.

«Kus olen?» küsin. «Mida, arutu,
sa vanast maast ja taevast lõppenust
ja tummast niidust ootad? Rännakust
mis tähe poole mõtled, väsinu?»

Üksi, ma olen igavene. Laotub
mu ees igimaastik, võõras ei ole
võõras: ma sünnin; kõrbes, kus saart pole,

või lumeharjal taas seesama paotub
käik, kus olen hulkund; Jumala vemp,
et mind võtta. Või ka saatana temp.

Olen märg, ütleb Marta all võlvide

Olen märg, ütleb Marta all võlvide.
— Heida seljast see, las sirelid ehtida
sind, sa meeldid mulle — ja ma ei valeta —
just nii, paljas kui leht, kui on vihmane.

Tuhk ja udu: meri. Ei päikest! Märg see
tärkab su ihust! Narr, korv täida kuhjaga,
tantsi õlgedel; miks preestrikuub, taipad sa,
ei mahu vee ja sireli vahele?

Vein iidne too; palm lahe kaldal mahe
— sambla ja mererohuga me kahe
kehad ja sõnad katkem, joogem! Voolib

vihm lilledest baldahiini. Kes hoolib
esmakatsel? Lasust kaja johtub:
vihmavarju all Täpne Arv kohtub.

(Kogust «*Sol, i de dol*», 1947)

JOAN SALVAT-PAPASSEIT
(1894—1924)

15-sentiimone pilet

Buss võtab nüüd viksilt peale
tite koos ammega kes teda kannab

titt on pisem kui amme tiss
pisem ja pruunim

— kõik temas meenutab naervat
O-kujulist lelu

(küllap ta ema on peenike
— ilus kui kingitus!)

titest levib bussi hapuksläind piima lõhna

mina mõtlen tolele ajale
kui ma
pagariäris käies
sõin ära pealekaubaks antud suhkrukukli

näete siis — toona —
olin minagi titt

järsku sain ma suureks
ja mind viidi päevapiltniku juurde

— ma mäletan pilti kus ma istun hobuse seljas
kõrk kõrge
kena
papphobu:

ja see oli nagu Obiolsi* plakat —
too kus seisis:

KAS TEIE
KUULUTE JUBA KATALAANI KEELE ÕPETAMISE
KAITSE ASSOTSIAATIOONI?

näete siis rinda kleiti peites
amm on märjaks kastnud
kellegi härra näolapi bussis

härra nägi välja nagu puhas papptaldrik vahukoorega

* Josep Obiols (1894—1967), *Noucentisme* liikumisse kuulunud katalaani kunstnik; luuletuses mainitud plakat on aastast 1919. (J.T.)

PERE QUART
(1899—1986)

Inimarm

On olemas räpane, võimukas himurus —
nagu kellahelin, aeg-ajalt peatuv —
mis aheldab-tirib meid hetketi
suure iha — ihu geomeetrilisse keskusse
naelutatud — juurt pidi, mis salaja
seotud on võimeiga, millest
koosneb me hing — nõndanimetatu,
et me üksteist mõistaksime —,
mis seda kihutab takka, juhib-erutab
ja paneb mängu, laseb valla
ohjeldamatult
kõik püdelad mahlad,
kõik kiimaluse mürgid.

Kui paljulubav, paljutõotav on iga uus katse!

Meluna purskame välja sügava jõu.
Vaikuses varutud võime
ja teadmatus sisimaist süsteemidest.

Umbropsu viskleme
hingeldades-ilastades,
keisreina ülbed,
täiuslikud himurusrobotid,
oi mäherduse raevu väljal ja ettekäändel —
naisel!
Iharuse mahe amfora.

Pööraste lastena jälitame naudingut
ja tööname vihast, kui meid
kinni peetakse teel.

Teel, mis juhib meid kurbuseni,
häbiväärse loiduseni
ja reedetud rahuni;
lõpuks kibeduseks kuhtunud
purskkaevuni.

Ma ei tea, millest — kes teaks? — suus
see mõrkjas maik,
jätkuse ja kaotuse
segane sete.

Miks, kui see on looma enese
puhtast puhtam loodus,
elu hiigelseadus,
mis hõljutab meid nagu seemneid tuul?

Leplikkust, vennad! Ärme petame end.
Küllap selline ongi inimarm,
ja kõik me oleme nilbete harjutuste lapsed.

Ärme tõstame hädakisa, ärme maskitame neid
pelgast kodanlaseväarikusest
peente humanitaarmotiividega,
kirjanduse habisevate töötustega
ja üle kõige vastastikuste õrnustega
südamest südameni.

Sest tõega, need kombed
on igivanad.

Luuletaja koditsill

Ma pärandan teile, sõbrad,
lihtsalt kolm ammust väga käsku:
elada (ja süüa) iga päev väarikalt;
kui suudate, ahnus ja himurus valjastada;
mõtelda (uskudes või kaheldes)
keha surma
ja hinge uue elu
kindlusest ja oletusest.

Muud pole vajagi teha, küllalt juba.
Muu on literatuur.

MERCÈ RODOREDA (1909—1983)

See müür, see mimoos

Mu sõbrannadele tegi nalja, et Miquel mu maha jättis: teda oli haaranud kange himu maailma näha. Ta lubas tagasi tulla, ja mulle kinnitatakse seni-ajani, et ta tuleb, kuid tegelikult seda öeldes mõeldakse endamisi, et ega ma teda enam eales ei näe. Ja eks minagi mõtlen sedasama. Sest Miquel. . . tahtis otsekohe, et ma temaga voodisse heidaksin, minul aga ei olnud selleks mingit soovi. Mina tahtsin ainult kurameerida. Aga et ma olen korralik tüdruk, siis ei osanud ma talle ära öelda, pealegi ütles ta, et kui ma järele ei anna, siis läheb ta hukka. Võib-olla tuleb ta kunagi veel tagasi, aga kui tulebki, ei tahaks ma teda isegi siis, kui ta mulle pealekauba antaks. Olgu ta või kullast. Kõik mu sõbrannad tahavad teada, miks ma rõõmustan, kui ma külma saan. Nuputagu aga. Neid paneb imestama, et kui kõha mind haukuma paneb ja mu nina nagu oja jookseb, mina hoopis laulan. Ma ei ole neile iial rääkinud, et mulle meeldivad sõdurid ja et kui ma neist mõnda näen, hakkan ma kohe seest sulama. Kui ma neid nende saabastes ja kuubedes näen, tuleb mulle mingi kurbus peale. . . Neil on tekid seljas ja neid drillitaksegi niimoodi, kuuma ilmaga, tekid seljas. Mõni neist aga tõmbab oma kiivri veidi viltu silma peale. . . Kui nad kolmekaupaga reas kõnnivad ja möödakäivatele tüdrukutele igatsevalt sõnakese pillavad, on nad nagu mullata taimed! Need, kes on maalt, igatsevad hullupööra! Nad igatsevad taga ema, oma harjunud eluviisi, oma toite. Nad igatsevad taga tüdrukuid, kes kaevule lähevad, nad igatsevad kõike. Ja selle tekiga, mis nad seljas peavad tarima, veel rohkem kui muidu. Nad kõndisid kolmekesi, ja mina jalutasin, seljas erkroosa kleit ja kaelas just samasugune väike rätik, sest see oli riidest üle jäänud. Ja peas oli mul markasiitaasaga kilpkonnaluust klamber, mis juukseid koos hoidis. Kõik kolm jäid minu ette seisma, mul teed kinni pannes, ja üks neist, ümaranäoline, küsis, ega mul ei leidu trammipiletit ja kas ma ei tahaks seda talle kinkida. Ütlesin, et mul ei ole trammipiletit, aga teine sõdur lisas, isegi kui see on kasutatud. Ja ta vaatas kolmanda sõduri poole ja nad mõlemad naersid, too aga, kes oli pisut eemale jäänud, ei lausunud midagi. Tal oli põse ülaosas sünnimärk ja teine, tillukesem, oli kõrva juures, mõlemad ühesugused — tumeda mulla karva. Teised kaks, kes mult vana trammipiletit tahtsid, pärisid, mis mu nimi on, ja ma ütlesin seda otsekohe, mul polnud ju põhjust seda varjata. . . ütlesin: Crisantema, ja nemad ütlesid seepeale, siis ma olen ju sügislill, aga et nad ei suuda uskuda, et mõni nii noor võib sügislill olla. Sõdur, kes enne ei lausunud midagi, kutsus nüüd teisi, hüva, läki, need aga ütlesid, oota üks silmapilk, Crisantema pajatab meile, mis ta päevad läbi teeb, ning lõpuks, kui ma juba nendega kodunenud olin, läksid nad naerdes ära, too aga, kes varem midagi ei lausunud, tuli natukese aja pärast minu juurde tagasi; ta oli oma kaaslastest lahku läinud ja ütles mulle, et tal oleks väga hea meel, kui me mõni päev kokku saaksime, sest mina sarnanevat hirmsasti

tema kodukülast ühe tüdrukuga, kelle nimi on Jacinta. . . Ta küsis mult: mis päev siis? Ja mina vastasin: reede õhtul. See oli siis, kui härra ja proua sõitsid Tarragonasse oma lapselast vaatama ja jätsid mind kodu valvama ja ootama proua Carlotat, kes Valenciast saabuma pidi. . . Ma jutustasin talle, kus ma teenin, ja palusin tal see üles kirjutada, aga ta ei kirjutanud, sest ta ütles, et tal on hea mälu, ja reedel ootaski ta mind tänaval, ja ma ei mõista seletada seda kummalist tunnet, mis mul oli, ma ei tea, kas see jooksis mööda mu sooni või nahka, aga igal juhul oli see veider, ja ma mõtlesin, eks taha ta mind näha koduigatsusest. Mul oli kaasas kaks keskelt pooleks lõigatud saia praetud lihalõiguga, ja kui me olime natuke jalutanud, küsisin, kas ta ei tahaks süüa, võtsin saiad paberist välja ja andsin ühe talle, ja süües toetasime selja vastu üht aiamüüri, mille kohalt ulatusid tänavale puud ja roosipõõsas. Mina hammustasin suurte suutäite kaupa, tema aga ei. Ta murdis raashaaval saia ja liha ja pani suhu. Maainimesed on vahel väga peened. Ta sõi aegamisi ja teda vaadates läks minulgi söögiisu üle. Ma ei jõudnud oma saia ära süüa, andsin selle talle ja ta sõi sellegi ära. Ta nimi oli Angel, see on nimi, mis mulle alati on meeldinud. Ja kui me tagasi pöörasime, siis tuli meile vastu trobikond lapsi, nad tegid meile nägusid ja kisasid: abielluvad! abielluvad! Kõige väiksem viskas meie poole peotäie liiva ja Angel läks teda taga ajama, sest niipea kui poiss nägi, et Angel tema poole tuleb, pistis ta plehku. Angel võttis tal kõrvast kinni ja sakutas pisut, õige natukese ja tasakesi, et teda hirmutada, ja lubas ta kartsa panna ja pärast saata sõjaväekööki, kus ta peab kaks aastat ühtejärke kartuleid koorima. Esimesel päeval oligi kõik. Järgmisel päeval jalutasime jälle mööda seda tänavat ja jäime juttu vestma, nõjatudes sellesama müüri vastu, mille nurgast oli terve tükk maha varisenud. Teispool teed meie vastas seisid reas majakesed, igaihel võretatud uks ja selle kõrval kummalgi pool võreaken. Ja ukсед olid alati lukus, sest pererahvas elas maja tagaotsas, kus neil küllap oli terrass või aed. Ükskord, kui me müüri ääres seisime ja taevast oli säherdune öösinine, mis ei varja veel õieti midagi, pandi laternad põlema ja ma märkasin, et puu meie kohal oli mimoos. See hakkas just õitsema ja õitsemise ajal on ta imeilus. See oli üks kõige kauneimaid mimoose, harvade tuhakarva lehtedega ja väikeste rohekate pallikestega, ja iga oks oli nagu kollane pilv. Sest on ka selliseid, millel on kalgid lehed ja piklik õis nagu mõni vihmauss, ja neil on rohkem lehti kui õisi. Laternalgel paistavad mimoosioksad otsekui taevast alla rippuvat. . . Harilikult me sõime enne, kui laternad põlema pandi, ja mul oli alati kaasas kaks praetud lihalõiguga saia ja sel ajal, kui tema raashaaval ja aegamisi sõi, oleksin mina tahtnud suudelda sünnimärki tema kaelal. Ühel neist õhtutest hakkas mul jahe, sest mul oli pähe tulnud selga panna tseikiinmustriga siidpluus, ja kui ma koju jõudsin, jooksid mul silmad vett ja pea lõhkus valutada. Järgmisel päeval läksin apteeki, proua käskis minna, sest nagu ta ütles, see ei pruukinud olla lihtsalt niisama külmetus, vaid küllap olin ma jäänud grippi. Müüjal olid helehallid silmad. Ma ei ole kunagi näinud mao silmi, aga ma olen kindel, et tol apteekril olid just samasugused silmad nagu maal.

Ta ütles, et mul on kevadekülmetus. Ma rääkisin talle, et olin olnud paar tundi siidpluusis mimoosipuu all. Ja tema sõnas: see on õietolmust, kunagi ei tule mimoosi all seista. Ükskord õhtul, kui seisime Angeliga jälle müüri ääres, märkasin ma lähima nurga juures pead. Mitte et ma oleksin viirastusi näinud või et see oleks olnud mõni maharaiutud pea. See oli noormehe pea. Kui ma öösel mõtlesin sellest nurgal nähtud peast, mis meid nii kaua vaatas, kuni aimas, et ma teda märkasin, oli mul tunne, et ma teda tundsin, ja ma võin peaaegu vanduda, et pea kuulus ühele neist sõdureist, kes koos Angeliga esimesel korral jalutasid, kui ma neid kohtasin ja nad mult trammipiletit küsisid. Rääkisin sellest Angelile, kuid tema ütles, ei saa olla, sest need mõlemad olevat juba teenistuse lõpetanud ja kodukülla tagasi sõitnud. See oligi viimane kord, kui ma teda nägin, hiljem ei ole ma teda enam kunagi kohanud. Ma käisin veel palju kordi müüri juures ja ootasin teda seal, ja lõpuks ma enam ei läinud, aga mitu päeva piinlesin ma hirmsasti, mõeldes, et ta ikkagi võis tulla. . . Ta ei olnud mind eales isegi suudelnud. Ta lihtsalt hoidis mu kätt ja hoidis niimoodi õige tükk aega mimoosi all. Kord vaatas ta mind pärast söömist nii kaua ja tungivalt, et ma küsisin, mida ta vaatab, ja ta kehtas õlgu, otsekui oleks tahtnud ütelda: kui ma vaid teaksin! Andsin talle oma saiaast suutäie ja ta vaatas mind veelgi pikemalt. Külmetus kestis mul nii, nagu oleks tahtnud elu lõpuni kesta; paistis, nagu oleks juba möödas, ja hakkas siis uue hooga pihta, kõdi ninas ja aevastused ja öösiti kõhahood. Aga mina olin rahul. Hiljem, kui ma apteegis kas või ainult boorhapet ostmas käisin, apteeker juba teadis: käisite mimoosi valvamas. . . Ja praegugi, kui juhtub, et olen külmetanud, näib mulle, nagu ma oleksin külma saanud müüri juures, nagu seisaksin ma ikka veel seal. . . Miquel muidugi lahutab mu meelt, ja ma isegi andsin talle lubaduse, sest iga korralik tüdruk peab ju kord mehele minema. Aga vahel Miqueliga olles pigistasin ma pihu kokku, sest mul oli tunne, nagu oleks selles Angeli pihk; ja teinekord tegin selle jälle lahti, nii et kui ta oleks tahtnud oma kätt ära võtta, oleks ta võinud. . . , ilma sunnita. Ja kui mu sõbrannadele paistab, nagu ma elaksingi vaid mõeldes Miquelist, kes on läinud laia maailma vaatama, mõtlen ma tegelikult hoopis Angeli peale, kes nagu vits vette kadunud. Ei, ma ei kannata, ei sugugi. Nii-pea kui ma temast mõtlen, ongi ta juba minu juures. Ainult üks asi teeb mu meele natuke kurvaks. . . , see, et apteeki tuleb uus müüja. Ja kui ma palun pakikest aspiriini, siis uus apteeker, kes mind ei tunne, lausub: olge head, kaks ja pool peseetat. Ja kõlks, viskab raha laekasse. Ja kui ma palun raudrohtu, lausub müüja minu poole isegi vaatamata: kaks reaali. Ja kõlks, laekasse. Siis ma lähen otsekui arust ära, ja enne, kui ma ukse lahti teen, seisatan silmapilgu täiesti vaikselt, ei tea isegi, miks. Nagu oleks mul millestki puudus.

(Kogust: «*La meva Cristina i altres contes*», 1967)

Iseloomunõrkus

Kord öösel, kui ma magasin — nagu olen maganud lugematuid kordi — äratas mind äkki kolin, mis tuli mu kabinetist.

«Käes see ongi!» võpatasin sisimas. «See on varas.»

Tasahilju, kikivarvul, liikusin paiga poole, kus keegi mind riisus. Seal askeldas mulle tundmatu kotiga härra, kes noppis mu asjadest välja neid, mis talle kõige enam huvi pakkusid, ja ladus hunnikusse.

«Kuulge! Mis te teete. . . ?» kõnetasin teda.

Ta pööras ümber vähimatki kohkumist või üllatust näitamata, vaatas mind pealaest jalatallani ja vastas:

«Pole mõtet seletada. Ma olen teist tugevam. Silma järgi otsustades kaalun teist parkümmend kilo rohkem. See looduslik eelis vabastab mu vajadusest midagi selgitada. On teil relv?»

«Ei.»

«Seda enam.»

Ja ta ladus mu asju oma kotti, just nagu poleks mind olemaski. Kohusetunde sunnil aga ei jätnud ma järele:

«Kuulge mees, küsimus pole ju jõus. Peale selle on olemas moraal, mõistate? Ilma põhimõteta ei jõua te kuhugi. Igaüks vaatab teile kõõrdi. . . »

«Moraal!» hüüatas ta. «Pole mõttetumat koormat kui see.»

Järsku muutus ta aga tõsiseks ja küsis:

«Kas te tõesti usute moraali?»

«Kuidas siis teisiti, püha Neitsi pärast!»

Ta kuulas mu usukinnitust ilmse tusaga. Jättes töö sinnapaika, võttis ta mul käsivarrest ja tõmbas mu enda kõrvale diivanile istuma.

Ja ta pöördus mu poole järgmiste sõnadega:

«Vaadake, mul on teist natuke kahju, tahaksin teile oma kogemustega abiks olla.

Kunagi uskusin minagi moraali. Olin abielus, mul oli poeg, südamesõber ja äri. Olin saanud tuntuks kui oma linnajao kõige tublim ja seega ka kõige juhmim mees. Niipea kui mu pihüsa mind silmas, hakkas ta ebamugavusest värisema, sest mu puhas südametunnistus ei jätnud talle hiilgamiseks mingit võimalust. «Kui ebahuvitav inimene te olete!» tavatses ta tähendada ja õnistas mind vastu tahtmist.

Vahetevahel ajas mu elu üksluisus mulle endalegi külmavärinad peale, ent kodurahu, perekonna hea maine ja siivsad kombesid lohutasid mind. «Pea vastu, poiss, pea vastu,» ütlesin endale. «Kõige selle eest saad sa kord autasu.»

Ja kas teate, mis oli autasuks? Kohe kuulete. Ühel heal päeval mu poeg, kes oli äsja saanud neliteist, laskis koos teenijaga jalga. Heitunud hakkasin otsima oma naist, et temaga muret jagada, kuid leidsin vaid kirja, milles ta

seletas, et minu unisusest tüdinuna oli ta läinud elama ühe härra juurde kolmandalt korruselt ja vaat et too olevat tõesti sümpaatne ja oskavat elada.

Murest murtuna otsustasin pühenduda ärile, kuid mõni päev hiljem sain teada, et mu südamesõber oli kavala tehingu abil selle mult üle võtnud.

Jäi loota vaid pihisale. Jutustasin talle, mis minuga juhtunud oli. Sellest väljagi tegemata teatas ta, et kõiges olen süüdi ma ise ja et väärin kõige karmimat patukahetsust.

Ja minu hea maine linnajaos? Või veel! Mind tänaval kohates vaatasid inimesed mulle järele ja ainult naersid.

Nagu te võite aru saada, oli saabunud silmapilk oma senisest elust kokkuvõtte teha ja järeldada, et olen eksinud. Ei saa minna vastuvoolu, ja kui lähed, tuleb tagajärgede eest maksta. See sai mulle nii selgeks, et võtsin nõuks oma elu muuta.

Nüüd olen nõnda kaugel, et ilma vähimagi süümepiinata teen seda, mida tahan, ja see rahuldab kõiki. Naised jooksevad mulle järele, tuttavad avaldavad mulle juubeldades oma poolehoidu ja naabrid räägivad mind nähes isekeskis: «Kassanäe, oli varem üks paras eesel, nüüd aga teeb karjääri, et lase olla!»

See ongi kõik. Kui ma saan teile kuidagi kasulik olla, siis siin ma olen.»

«Ma tulen teiega kaasa!» hõiskasin ma. «Mitte mingil juhul ei taha ma hilinevad otsuse ohvriks jääda.»

Päev hiljem avaldasid ajalehed järgmise teadaande:

«Eile varahommikul tungisid vargad korterisse Orientali avenüül. Lisaks muudele väärtesemetele on kaduma jäänud korteriperemees, sest keegi ei tea midagi lugupeetud kodaniku, heade kommete eeskuju härra Caldersi kohta.»

(1941; raamatust «*Cròniques de la veritat oculta*», 1955)

SALVADOR ESPRIU
(1915—1985)

Oma rahvaga koos

*Meie kõigi õpetaja
Pompeu Fabra mälestuseks*

Sain rüübata
pilke kibedat veini
oma rahvaga koos.

Sain kuulata
mõõga ränki väiteid
oma rahvaga koos.

Olen pidanud õppima
sellest kogemusest
oma rahvaga koos.

Kas isand või orjaja?
Oleme lahutamatult
oma rahvaga koos.

Mind pandud jagama
igavesti on saatust
oma rahvaga koos.

Oleme pidanud õppima
laskuma leina trepist
oma rahvaga koos.

Me ei lase hävida
oma keele sõnu
oma rahvaga koos.

Kaevupõhja lastuna
aina vaatame üles
oma rahvaga koos.

Me tõuseme korraga
põlevaks lootuseks
oma rahvaga koos.

JOAN VINYOLI
(1914—1984)

Hölderlin

Vahel hurmab mind veel
teemantja valguse väel
laotusse lõigatud
järsu mäe puhas joon.
Ent minu ümber
tõuseb tihnik, metsistub
hekk, ja pärastlõunane
päike ju kõrvetavalt
mu peale langeb.

Servist räsitud iidne marmor
kesk pimedat padrikut,
eemal täiesti juba
lõbusaist teekäijaist,
kuulen, kuis aeglaselt
langeb oktoobrikuu
punaseid lehti.
Haljas eefeu
koltub mu tuunja
vaikuse müüril.

NARCIS COMADIRA

(s. 1942)

Suvine stseen Blaneses*

End sättinud on daam võrkkiigele,
on daamil pehmeil padjul olla hea.
Ta söngi saadab päike kiirterea.
Peas daamil kübar on erkpunane.

Ja kerkib meri ta ees siidine
ja vajub, hüüdes hurmas ülepea:
«Sest ülevamat õdu ma ei tea!»
Peen muie punkti paneb lausele.

Ah kui ma oleksin terrassil sel
ta kübar või võrkkiik või padjalast,
või kas või ainult suitsusammas tuhkur,

või pärastlõunal, kui teil purjedel
pilk raugelt peatub, seal kus kauge mast,
te jogurdisse sulnilt sulav suhkur.

* B l a n e s — suvituslinn Kataloonias Vahemere ääres. (J.T.)

PERE GIMFERRER

(s. 1945)

Süsteemid

Luule

on pöörlevate peeglite
süsteem, libisev kooskõla,
valguse-varjude ümberpaigutus riietusruumis:
milleks lihvitud klaas? Nagu muuseas —
laudlinadega ja tasase muusikaga vesteldes
— ütleksin ma sulle, kallis,
et see peegeldus, või too teine, on luuletus,
või on üks selle tahke: siin on võimalik luuletus
Jekaterinburgis surnud vürstinnast,
ja kui punerdav päike akendesse langeb, tuletan
mina meelde tema siniseid silmi. . . Ma ei tea,
olen veetnud nii palju, nii palju tunde
õistes rongides, lugedes üha kriminaalromaane
(üksinda tühjas majas muukisime lahti kappe),
ja kord öösel, sõites Berni poole, suudlesid
kaks meest minu kupees,
sest see oli tühi, või ma magasin, või oli pime
(käsi otsib kätt, ihu ihu)

ja nüüd pöördub peegel
ja varjab selle tahu: tõene ja väljamõeldu,
see tähendab, kokkulepitu ja läbielatu,
kogemus valgusest lumistes metsades,
raskus saavutada nidusust — see on peeglimäng —,
toimingud, mis sulanevad tõelusse,
happed, mis anastavad ammuseid fotosid,
kollane, leepira, rooste ja sammal,
mis pildi kustutavad,
tõrv, mis määrib *canotier*'sid kandvate poiste nägusid,
kõik see, mis kord õhtul koos jalgratastega suri,
mahutitesse peidetud punased kromaadid,
aegvõttes (nii ajas kui ruumis) kehad vee all.
(Hämardues nagu purunenud peegli põhi,
on riietusruum selle luuletuse telg.)

Antoni Tàpiese maa*

Talv kannab marmoritolmu värvust.
Roheliselt helendav ääs
põleb oma alastuses imeselgete okste
läbipaistva valguse all, aprillikuu palangute tarandik.
Meile sobib veest ja rohust värelev maa,
sobivad udupiisad taeva kurgus.
Marmoritolm, kivi, korv ja vanaraud
on vastu võtnud aastaegade legaadi,
inimest ümbritseva aja päranduse,
tseremoniaalse kulla ja võbeleva haljuse,
öösina ja sina, mida näevad suletud silmad
pimeduse sõrmuses, välimusi läitvas.
Meile sobib maa, legaat, paplite helenduse
ülim näide ja alasti aken,
mis näeb täieliku tühjuse lüümust.
Maa veel enam sissepoole naasmiseks
kui see, mis sobib meile, veel enam kui see,
millest eales ei jaksaks me unistada:
maa, kus pimedus lepituseks sulab
ruumi ja inimese vahel, nagu ruumi juur,
mis on rebitud keldrist, nagu keldri juur,
mis on rebitud laotuse mustavaist maardlaist.
Sinna naasta on otsekui naasta maale, kus
hetked ei sünni ega sure: olevaina, taandumatuina,
mälestust tõrjuvaina on nad vaid teadmine.
Nagu käsi, nagu ihu, nagu palavikus meel,
on nad hüljanud nüüd kogu olemise, ümbrust kratsiva.
Nüüd on tulnud aeg oodata ja tunda,
lahtede vette uppunud koli aeg,
vanakraami meresõit, kanepirõivais
vaseroostene klooster, selle vere maa.
Nende inimeste aeg, kes ühtäkki on avastanud ümbruse —
puhta selguse end elavaina tunda.

ANTONI TÀPIES-BARBA (s. 1956)

Kui ma ütlen kuu, kirjutan))
Kui ma ütlen puu, kirjutan !
Kui ma ütlen uss, kirjutan \$
Kui ma ütlen mina, kirjutan &
!!!!&!!!\$!!!!!!!

* Antoni Tàpies (s. 1923) on clavaist katalaani kunstnikest nimekaim, tuntud eelkõige oma nn materiaalse maaliga. (J.T.)

JÜRI TALVET

KATALOONIA JA EESTI: (PEAMISELT) KIRJANDUSLIKKE VÕRDLUSI

Aja- ja kultuurilugu kulgevad oma Suurt Spiraali mööda kõigutamatus rahu, mis segadus, seestpoolt tundes, ühes inimpõlvkonnas ka ei valitseks — uusimaks ilminguks postmodernism ehk «kõikide kriteeriumide eitus». Lääne keskaja kristlikule universalismile järgnes rahvuste ja nende individuaalsuse avastamine renessansis — tõsi küll, see avastus tähendas toona pigem «tugevate» looduslikku esiletõusu, niisiis ka väikeste rahvaste allaheimmist ja orjastamist. Seejärgne valgustus ei olnud enam kristlik, vaid ratsionalistlik universalism, mis ennast teadmiste haripunktiks kuulutades ei saanud teisiti kui üleolekuga tagasi vaadata seniste sajandite «barbaarsusele». Siis avastas romantism uue individuaalsuse ja selle, et «pimedas» keskajas oli hingevalgust jagunud vaata et rohkemgi kui uusaegses valgustuses endas. Nüüdsest peale ei olnud tähtis enam mitte «suurte» individuaalsus, vaid nimelt «väike» oma hingeeluga, mis tihti pandi vastanduma «suurte» keha ja mõistuse tühisusele. Positivismi ja materialismi «tõeplahvatused» alates XIX sajandi keskpaigast — kantuna «uue universalismi» vaimus ühiskonna ja kultuuri alale — sünnitasid realismi, naturalismi ja marksismi ning Lenini unistused «Euroopa ühendriikidest». Impeeriumide lagunemine XX sajandi hakul tõi taas «väikestele» suuri lootusi, mille Hitleri ja Stalini jõuline kooskõlastatud «muskluniversalism» aga sealsamas põrmustas. Lääne demokraatiate areng soodustas dekoloniseerimist, oma «õilsa humanistliku näo» hoidmiseks toetas seda ka XX sajandi viimane suur koloniaalimpeerium Nõukogude Liit, samas kvalifitseerides oma «siseasjadesse sekkumiseks» mis tahes väljastpoolt tulnud vihje sellele, et paljud rahvad tema enda territooriumil olid nõukogude korra alla heidetud vägivaldselt, vastu nende tahet.

Nõukogude impeeriumi lagunemine on nüüd,

XX sajandi lõpus, vallandanud väikerahvaste uue ja valulikult tormaka püüdluse vabadusele, millele sealtsamast demokraatlikust Läänest alanud «kommertsuniversalism» aga üsna tõsiselt vastu räägib. Kõige kurvem selle juures on aina see, et Spiraali iga täitunud poolring kaldub end kujutama mingi ülimalt tõena või täiusena ning püüab reaalsust üha — kui tahes rängalt ebainimlikud ei oleks ohvrid — vägivaldselt peatada ja vangistada. Järjest kaob inimkonnal meelest lihtne tõde: Spiraal ei tee reaalsust, vaid Reaalsus Spiraali.

Enamik maailma väikerahvaid — nende seas kataloonlased ja eestlased — on suurema osa oma ajaloost olnud Spiraali «sirgeksvenitamise» ühtaegu nii lõputute kui ka mõttetute katsete ohvrid. Kataloonlasi on alati olnud rohkem kui eestlasi — praegu umbes 6 miljonit eestlaste miljoni kõrval —, nii ei ole füüsilise kadumise ängistus neid ehk sel määral läbi sajandite vallanud kui meid. Vahest on neile kindlustunnet andnud ka kauge hiilgeajastu XIII—XV sajandil, kui nad Aragoonia kuningriigi koosseisus Vahemere ranniku oluliseks poliitilis-sõjaliseks jõuks kujunesid ja koguni ise mõnda aega Spiraali enda poole koolutasid (vallutati Majorca, Valencia, jõuti kanda kinnitada väljaspool Püreneesidki: Ateenas, Sitsiilias ja Sardiinias). Nii on nende hiliskeskaeg sarnane pigem leedulaste kui eestlaste omaga.

Ei saa eitada sedagi ajalooseaduspära, et poliitiline tõus ja kindlustumine ka ühe rahva kultuuri soosivad. Dante kaasaegse katalaani filosoofi Ramon Llulli nime — kuigi pigem ladinakeelsel kujul, Raimundus Lullus — on eesti kõrgkoolide üliõpilased oma filosoofiakursustel põgusalt mainituna küllap kuulnud. Tavaliselt peetakse teda keskaja skolastikuks, tähele panemata, et nii nagu Itaalias hakkas ka Kataloonias XIV sajandi algusest tasapisi tärkama uus teadvus, sel määral

uuem ja keerulisem, et Ramon Llull, kes leiutas esimese loogikaaparaadi, võiks väga hästi ka XX sajandi arvutikultuuri kaugeks eelkäijaks pidada.

Peale selle kirjutas Ramon Llull katalaanikeeelseid luuletusi ja filosoofilisi traktaate — niisama nagu seda Itaalias oma keeli tegi Dante Alighieri. XV sajandi 2. poolest pärineb Joanot Martorelli ja Martí de Galba kuulus rüütliromaan «Tirant Valge» — ja siin veel enamgi ei tule rääkida keskajast, vaid juba alanud renessansi menukaimast kirjandusžanrist, mis XVI sajandi alguseks omandas varase massikirjanduse ilme. Triviaalromaan mainest päästis «Tirant Valge» oma kiitusega Cervantes; romaani saamine bestselleriks 1980ndatel võlgneb aga tänu peruulasele Mario Vargas Llosale, kes, olles ise vastelt maailmakirjanikuks tunnustatud, avaldas pikema essee, milles tõstis «Tirant Valget» ja renessansi rüütliromaani esile kui moodsa ladinaameerika romaani eelkäijat. Tänavu tähistatakse Kataloonias laialdaselt «Tirant Valge» ilmumise pooltuhendandat aastapäeva. Kui lisada siia veel XV sajandi 1. poole suur katalaani poeet Ausiàs March — tema müstilise sisepingestusega armastus- ja surmaluulele ei leidu Euroopas õigupoolest paralleele —, siis muidugi tuleb tõdeda: mitte ainult eesti haritud kirjandus ei ole märksa noorem katalaani kirjandusest, vaid noorem sellest, vähemalt uusaegses mõttes, kipub olema ka eesti kirjanduse esimene tähtis õpetaja saksa kirjandus.

Ometi ei puudunud tol katalaanide hiilgeajastul oma sõnaloomel ka meil, eestlastel, isegi väga tõenäoline on, et meie rahvaluule hiigelvaramu alglaadestused — mida rahvusuhkus taoti küll sügavale eelajalukku kujutleb — paiknevad nimelt seal, hiliskeskajas, kust pärineb teistegi Euroopa vanade rahvaste kui mitte just sõna-sõnalt muistseim, siis vähemalt algupäraseim meieni jõudnud rahvaloome. Raske on ju tõestada näiteks sedagi, et meie hõimurahva soomlaste suurepöise «Kalevala» laulud on vanemad kui hiline keskaeg.

Rahvaloome väljendus tollal nii lauludes kui ka proosas. Väike valik katalaani vanu muinasjutte on muide eesti keelde jõudnud — kirjastuse «Kunst» raamatuke «Paadimehe tõed» (1985) —,

tänu Uku Masingule, silmapaistvale luuletajale, erudiidile ja folklooritundjale (kelle mahavaikimine tema eluajal oli Nõukogude Eesti ametliku kultuuriideoloogia suurimaid häbitegusid üldse).

Kastiilia kasvav ülemvõim Püreeneedel alates XV sajandi 2. poolest taandas katalaani kultuuri pärast selle esialgset «kuldajastut» aga õige kiiresti mitmesaja-aastaseks «anceemiliseks kiratsemiseks» — nagu katalaani kirjanduse XVI—XVIII sajandit iseloomustab oma mõjukas monograafias «Kaasaegne katalaani kirjandus» (esitrükk 1971, 7. trükk 1985) tänapäeva kirjandusuurija Joan Fuster. (Vahemärkusena: Fusteri kirjandusajalugu on näide sellest, missugune võinuks meil Eestiski olla näiteks Endel Nirgi üheköiteline «Eesti kirjandus» (1983) — paraku näib nii, et kataloonlaste vabadused raugacas Franco all olid siiski märksa suuremad kui eestlaste «võimised» brežnevismi «isalik-hoolitsevas embuses»). Kolm sajandit anceemilist kiratsemist küll, aga ega ükski võimas kultuuriline purse pole aja loos läbi saanud pika ja vaikse ettevalmistuseta. Ilma keskajata poleks olnud renessansi, ilma klassitsismi ja valgustuseta romantismi. Iga ajastu toidab endas oma magavat vastandit.

Läbi sajandite on katalaani rahvas segunenud teiste Pürenee poolsaare rahvastega, andnud, kõrvuti hispaanlaste, baskide, portugallaste ja galeegidega, endast piisakese uusaegse Ameerika kujundamise ja toonud piisakese ameerika verd endasse tagasi. Hispaania-poolse absorptsiooni tulemusi on katalaani haritlas- ja kirjanikkonna osaline kakskeelsus (nähtus, mis eesti kui soome-ugri keele ja slaavi keelte põhjaliku erinevuse tõttu — aga ka seetõttu, et stalinismi all Eesti kui rahvusvabariigi piire ei kaotatud ja eesti keele avalikku kasutamist ära ei keelatud — meil sama hästi kui puudub).

Eestisse on sügavaid ja taoti väga valusaid, kuid ikkagi Eestit ja tema kultuuri vormivaid jälgi jätnud kõrvuti sakslastega rootslased, taanlased, poolakad, venelased ja mõnedki muud rahvad. Nagu «Postimehes» (1.VI 1992) mainib Tartu ülikooli soome-ugri keelte professor Ago Künap, oleks eestlasi ehk õigem määratlada «eesti

keelt kõnelevate sakslastena» kui tuvastada meie tõiupuhast soomeugrikkust või jätku soome-ugri alghõimude asiaatlikule olemisviisile.

Ometi ei ole ei Eesti ega Kataloonia välisvõimu all kunagi täielikult hääbunud — otse ime, kui mõelda, et XVII sajandi alguse sõdades-kat- kudes Eesti elanikkond tervelt 2/3 võrra kahanes ja et XVIII sajandi algusest Kataloonia omavalit- suse viimasedki jäänused Hispaania kesk- võimu poolt tühistati!

Võimas romantismilaine, mis juba alates XVIII sajandi lõpust seniseid ratsionalistlikke kriteeriume purustas, andis seniolematu tõuke väikeste rahvaste vabanemisele. Algas *Renaixen- ça* — «taassünd» — Kataloonias ja ärkamisaeg Eestis. Kataloonias sai uue isamaatunde esime- seks innustajaks Bonaventura Carles Aribau oma katalaanikeelse oodiga «*La pàtria*» (1833), Eestis aga inglise romantismi geeniusel Shelleyga samal aastal, kuid veelgi nooremal, juba 21aastaselt manalateele rännanud Tartu üliõpilane Kristjan Jaak Peterson oma luuletuse «Kuu» (1818) kuul- sate värssidega: «Kas siis selle maa keel. . .»

Katalaani *Renaixença* juhtkujude, luuletaja Jacint Verdagueri, dramaatiku Angel Guimerà ja romaanikirjaniku Narcís Olleri loomingulise apogee langeb kummatigi sajandivahetusse, osalt küün- dides XX sajandi teise aastakümneni. Nagu mär- gib Joan Fuster, lahutab neid oma kaasageist Verlaine'ist ja Rimbaud'st (seda enam XX sajandi alguse avangardismidest) terve esteetiline ku- ristik. Taassündiva rahva kultuuris ei saanudki see teisiti olla. Baudelaire'i «Kurja lillede» eesti- keelse tõlke saatesõnas täheldab August Sang neidsamu Euroopa kultuuriruumi kontraste: «Ajalt, kui rafinceeritud «Kurja lillede» autor juba surivoodil lamas, astus eesti kirjaneitsi oma rahva ette lapselik-naiivsete «Waino-Lilledega.»»

Nimetagem veel olulisemaid märke, mis tun- nistavad katalaani kultuuri elavnemist sajandiva- hetuseks. Fuster mainib esimese arvestatava katala- anikeelse romaania just lähestikku meie «Kale- vipojaga» ilmunud Anton de Bofarulli teost «*Vaelslaps Menàrguensist*» (*Orfeneta de Menàrguens*, 1862). Kas Eestis selleks ajaks ülepea oli

kirjutatud mõni romaan? Siin näib katalaani *Re- naixença* romaanile tugi tulnuvat varasemast «kuldajastust» ja muidugi, mis samuti väga tõe- näoline, ümbritsevalt rikkalt prantsus- ja hispa- aniakeelselt kultuurialalt.

Aastal 1900 seadustati katalaani keele kasu- tus, 1907 asutati Katalaani Uurimuste Instituut, mis 1913 kehtestas üldised ortograafianormid. Silmapaistva keelemehe Pompeu Fabrà «Õige- keelsussõnaraamat» ilmus 1917 ja «Üldine sõna- raamat» 1932, Manuel de Montolini «Moodsa katalaani kirjanduse kriitiline ajalugu» 1922, sa- jandi algusest peale nägid ilmavalgust esimesed katalaanikeelsed erialajakirjad, Tomas Carreras avaldas 1931 «Sissejuhatuse filosoofilise mõtte ajalukku Kataloonias».

Eestis hakkas ühiskonna keeleline alus korra- pärasemalt toimima umbes samal ajal: 1905— 1907 lubati esmakordselt koolide algklassides õpetada eesti keeles, Mihkel Kampmaa «Eesti kirjandusloo peajoonete» alguskõited on aastaist 1912—1913, «Õigekeelsussõnaraamatuga» (1925) läks koguni kauem aega kui kataloonlas- tel. Tervikuna aga näitas esimese Eesti Vabariigi periood kõiki neid eeliseid, mis on iseseisval riigil rahvuskultuuri arendamiseks mis tahes kultuuri- autonoomia või piiratud omavalitsuse ees. Kui- gi Kataloonia rahvuslik autonoomne valitsus *Ge- neralitat* Hispaania Vabariigi all 1932 taastati (te- gutses kuni 1938. a), ei saavutanud toonane auto- noomia ega ole saavutanud praegune *Generalitat* nii üleüldist ja täielikku emakeelekasutust, kui see ilmnes Eesti Vabariigis. Keele ulatumine ülalt alla ja alt üles tagas meil identsuse, mille otsesele hävitamisele ei sõندانud asuda ka mitte stalin- lik ega hilisem nõukogude kord.

Nähtavasti seletab laiema keelealuse teatav puudulikkus ka kultuurilis-kirjanduslikku elitaar- sust, mida mitut puhku mainib oma raamatus Joan Fuster. Muidugi on piiratud keelealusel omakorda keerulisemad sotsiaalsed tagamaad. Sajandivahetusel toimus Kataloonia tormiline tööstuslik areng, maa tõusis Hispaania majandus- likuks juhtpiirkonnaks, sinna tulvas töölist kõigest Hispaania vaesematest osadest, tööliisklassi soli-

daarsuse ja anarhismi ideed leidsid loomulikult laia kõlapinna, muutusid nii mõjukaks, et katalaani jõukas kodanlus nägi tegelikult heameelega kohaliku anarhismi mahasurumist Primo de Rivera diktatuuri poolt (1923—1930).

Sotsiaalsed olud olid samavõrd rasked sajandivahetuse veel tsaristlikus Eestis, mistõttu seaduspäraselt tõusis kirjanduses esiplaanile romaan, žanr, mis juba XIX sajandi algusveerandist alates oli Lääne-Euroopas kinnitanud oma esmafunktsioonina «ühiskonna tõetruud peegeldust» (Stendhal, Balzac) ja mille seejärel Zola oli muutnud «ühiskonna lahkamise halastamatuks skalpelliks». Alates sajandivahetusest hakkab toimima ka uuele XX sajandile nii omane kultuurilise ühtlustumise tegur. Noored kultuurrahvad nagu eestlased jõuavad ärkamisaja tormilise haridus- ja teadmistungi varal vanadele ja suurtele kultuurrahvastele kärmesti järele, võib-olla ainult kusagil sügavuses (järgnevas arengus) hakkab ilmne «hüppe» kiirusest tingitud sisemine rabeledus või hõredus. Igal juhul ei näitaks eesti romaani rajaja Eduard Vilde teoste kõrvutamine tema kaasaegsete Jack Londoni või Theodore Dreiseriga, kogu ni varajase D. H. Lawrence'iga mingit olulist esteetilist erinevust: kõigil on ühtviisi hästi omandatud «normaalne realistlik» jutustustehnika, kõigi eesmärk on sotsiaalsete olude lahkimine, kõik võlgnevad palju Zolale ja naturalismile. (Marksiistliku kirjandusteaduse vaimus rõhutavad nõukogudeaegsed kirjandusajalood ja -õpikud üksteise võidu Vilde «kriitilisrealistlikkust» kui hilisema XX sajandi kirjanduse «veelgi parema» «sotsialistliku realismi» eeldust. Tegelikult piisab, kui nimetame Vilde loomingut sotsiaalseks realismiks naturalismi lisanditega ja ka mõningate sümbolismi varjunditega — just nii nagu see oli omane suuremale osale XX sajandi alguse Euroopa romaanist.) Katalaani kirjanduse analoog Vildele peaks olema Narcís Oller, kes suri Vildest 3 aastat varem, 1930, ja olles uue katalaani keelse romaani rajaja, jõudis endast samuti maha jätta terve hulga realistlik-naturalistlikke romaane.

XIX—XX sajandi vahetusest peale vabaneb ärkamise ja *Renaixença* mõningasest väljendusli-

kust naiivsusest nii eesti kui ka katalaani luule. Peategur selles on sümbolistliku luule järjest hoogsam pealetung kogu Euroopas. XX sajandi alguse hilissümbolismi on Kataloonias vaadeldud koguni 2 faasis: alguses Joan Maragalli vaimuaristokraatlik, Goethele, Novalisele ja Nietzschele toetuv modernism, seejärel juba täiel määral XX sajandi nähtusena *Noucentisme*, milles tasapisi ilmnes üleminek avangardistlikule poeetikale. (Vahemärkusena: kogu hispaaniakeelses, aga ka katalaani kirjanduses on «modernismil» erinev sisu kui mujal Euroopas, kus see on saanud pigem avangardismide stinonüümiks.) *Noucentisme* näitab teatud paralleele meie «nooreestlusega» (aga muidugi ka Hispaania kultuuri «1890. aasta põlvkonnaga»): ühendab kirglik püüd europiseeruda, lahti saada senisest ahistavast provintslusest, samuti teadlik intellektuaalsuse taotlus. *Noucentisme* suurimaks luuletajaks peetakse Carles Ribat, kelle eeskujudeks olid Mallarmé, Valéry ja Rilke ja kes tõlkis katalaani keelde Homerose «Odüsseia», Hölderlini ja Poe'd. Ingliskeelset kirjandust tõlkisid (vastavalt Shelleyt ja Keatsi ning Dickensit ja Twaini) ja olid sellest mõjutatud Marià Manent ja Josep Carner, barokse intellektuaalsuse poole kaldus Guerau de Liost.

Eesti tollases luules ei tuntud ilmselt veel kuni võrd Mallarméd, Valéryd ja Rilket (ega tunta neid eriti praegugi). Erinevalt otse Prantsusmaa külje all asetsevast Katalooniast ja tulenevana siinse kultuuri talupoeglikust taustast, pöörduti Eestis lihtsamate ja maalähedasemate eeskujude poole (saksa ja vene sümbolistid, Verhaeren, soome luuletaja Leino), haarates endastmõistetavalt nende hulka ka Euroopa romantikuid (iseäranis tähtis Heine) — kelle avatum ja retoorilisem loomelaad siinse rahvusliku vabadusvõitluse õhustikku küllap paremini sobis. Igal juhul uuenes oluliselt, saavutades esteetilise küpsuse, ka eesti luule. Traagilise isamaaluuletaja Juhan Liivi näiliselt lihtsad (kohati rahvalaululised) värsid sisaldasid matkimatut tundepeenust, muutsid poeetilise korduse lüürlilise tunde võimendajaks samal moel nagu veidi hiljem hispaanlaste García Loreca ja Rafael Alberti looming.

1920.—1930ndad tunnistasid kirjanduse kiiret mitmekesisustumist nii Kataloonias kui Eestis. Sealhulgas oli ülehindamatu osa maailmakirjanduse tõlgetel. Kataloonias püsis juhtkohal jätkuvalt luule, teisenedes kooskõlas Euroopa üldise revolutsioonirütmiga kiiresti *Noucentisme*'st *Avantgardisme*'ks. 30aastaselt surnud Joan Salvat-Papasseiti luule peajoonteks loetakse siirust ja entusiasmi, tema luuletust «Roos huultel» (*La rosa als llavis*, 1923) peab Fuster parimaks erootiliseks luuletuseks katalaani keeles. Josep Vicent Foix, kes elas 94aastaseks (suri 1987), algatas avangardistliku assotsiatsioonivabaduse sümbioosi klassikaliste (sealhulgas keskaegsete) vormidega. Joan Oliver (Pere Quart), andelt eelkõige satiirik, väljendas oma luules Rabelais' ja Voltaire'i vaimus ratsionalistlikku optimismi ning demütologiseeris kristlust. Katalaani kirjanduse avangardistide seljataha tuleb tingimata projitseerida katalaani uus kunst, mis on jätnud maailmakultuuri oma kordumatud monumendid: juba arhitekt ja skulptor Antoni Gaudí ületas oma Sagrada Família katedraaliga, Güelli pargiga ja mõnede muude loodusvormide voolavust-sulavust matkivate teostega modernismi (*l'art nouveau*) piirid — olles samal ajal ise selle täiuseks (nii nagu Dante ja gooti katedraal kehastavad keskaja täiust ja samas keskajast ka juba väljuvad). Salvador Dalí ja Joan Miró viisid sürrealismi vabadusteni ja ruumistügavusteni, mida moodsaimal postmodernismil pole lihtne täiendada.

Ka eesti luules kahe ilmasõja vahel leidub avangardistlikke katseid, meilgi on oma suur kunstnik Eduard Viiralt, kes kõrvuti päris lihtsa realismi, sümbolismi või ekspressionismiga küündis taoti hoopis mitmekihilisema maagilis-sürrealistliku algeni. Kuid nagu öeldud, tollasel eesti kirjandusel ei olnud veel küllaldast kultuuri- aluspinda, et avangardistlik laad võinuks püsivalt-loomulikult juurduda, olla enam kui paari luuletaja ajutine kapriis. Hoopis kindlaminini tundis eesti luule end hilisromantismi ja sümbolismi valduses, millele lisandusi tuli eelkõige ekspressionismist. Neoromantik oli Marie Under, Verhaerenile ja Leinole lähedast laadi —

tõenäoliselt neid eeskujusid siiski ületamata — viljeles Gustav Suits. Kui 1930ndatel tekkinud mõjukas «Arbujate»-rühmitus asetas küll rõhu väljenduse estetiseerimisele, siis oma kujundisüsteemis ei väljunud seegi liikumine sümbolismist ja ekspressionismist, säilitades mõndagi veel heineliku romantismi kontuuridest. Ka hilisemas eesti luules on romantilis-sümbolistlik põhilaad olnud visa taanduma.

Katalaani romaani arengut vaadeldes teeb Joan Fuster huvitava tähelepaneku: läbi XX sajandi valitsevad paljukirjutajad vähekirjutajate üle, mistõttu — nagu see romaani ajaloos laiemaltki nähtub — keskmiselt heast tasemest kõrgemale, s.o väga heale tasemele küünivad ainult üksikud; vähe on selliseid romaane, mis üksmeelselt oleksid heaks kiidetud suurteostena. Fuster nimetab XX sajandi 1. poole olulisimaks katalaani romaanikirjanikuks Joan Puig i Ferrateri, kes truuna traditsioonilisele proosale (Balzac, Zola, Tolstoi, Dostojevski, Gorki) tegi auahne katse hõlmata oma 12köitelisse hügelromani «Kirglik palverändaja» (*El Pelegrí Apassionat*) kogu katalaani rahva ajaloo — tõsi, see romaan hakkas ilmuma alles aastal 1952, veidi enne kirjaniku surma 1956. aastal Pariisis. Samasuguseid katseid tehti ju Eestiski. Juba 1930ndail suurkirjanikuks tunnustatud Anton Hansen Tammsaare 5köiteline «Tõde ja õigus» (1926—1933) püüdis samuti eesti rahva olemust ning ajaloolist teisenemist suurejooneliselt üldistada. Kuigi humoristlikus põhivõtmes, tegi sedasama, eesti inimest tema varjundirohkeis kehastustes läbi inimaja ajutiste peatuste viies, Oskar Luts («Kevade», 1912—1913; «Suvi», 1918—1919; «Sügis», 1936 jm).

Raskus sellise «totaalse» haarde juures on tavaliselt esteetiline, selle taustaks kirjaniku enda aeg: harva õnnestub suuremahulistes teostes säilitada kunstilis-kujundlikku tihedust, paratamatult tekivad kordused ja lagedama-lamedama väljenduse alad. Nii on juhtunud ka Tammsaare ja Lutsuga: «Tõde ja õiguse» 1. osa ja «Kevade» on tuttavad igale eestlasele, nad on tõeliselt meisterlikud ja heas mõttes populaarsed. Edasi algab aga tasapisi hõrenemine, kuni selleni välja, et tsükli

tervikuna pakuvad teatud kirjandusajaloolist huvi vaid Eestis, väljaspool, hoolimata mõnedest tõlkekatsetest, ei ole nad mingit erilist tähelepanu äratanud. (Nii on muide ka Puig i Ferrateriga: uusimast «Espasa-Calpe» entsüklopeediast võib tema kohta leida vaid paar nappi rida, kus teda nimetatakse «hispaania dramaturgiks».)

1930ndatel, veel Hispaania Vabariigi suhteliselt liberaalsetes oludes, andsid endast esikteostega proosas märku siiski mõned kirjanikud, kellele hiljemgi ei saa ette heita üliviljakust, mis esteetilise keskenduse oleks hajutanud. Mallorca (*majorca*) dialekti kasutades kirjutas Llorenç Villalonga romaani «Daami surm» (*Mort de dama*, 1931), proustilikult aristokraatliku satiiri Mallorca väikekodanliku intelligenti pihta. Salvador Espriu (kelle luulevalik «Labürindi lõpp» ««Loomingu» Raamatukogus» 1977. aastal oli üldse esimene katalaani kirjanduse tutvustus eesti keeles) avaldas 1935. aastal tsükli jutte pealkirjaga «Ariadne groteskses labürindis» (*Ariadna al laberint grotesc*), mida Fuster peab üheks parimaks lühiproosakoguks moodsas katalaani kirjanduses. 1936 ilmus Pere Caldersi jutukogu «Esimene Arlekiin» (*El primer Arlequit*), kus juba igati ilmnes autori hilisemagi loomingu põhijoon — Poe, Pirandello ja Kafka vaimus («must») huumor ja ironia.

Kui sajandi esimese poole eesti proosast otsida püsiväärtusega teoseid, mis samas Eestist väljaspoolgi kas huvi on äratanud või peaksid äratama, siis Friedebert Tuglaselt tuleks nende hulka nähtavasti «Väike Illimar» (1937) — poeetiline lapseõlvepeegeldus (midagi andaluuslase Juan Ramón Jiménez'e lüüriilise proosaeleegia «Platero ja mina» taolist), Tammsaarelt aga (pigem kui (liig)suur «Tõde ja õigus») «Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939) — allegoorilis-fantastiliste kujunditega ja ka kokkuvõttes telluristliku filosoofiaga «maagilise realismi» valdustesse sisenev romaan. Õige mitmesse keelde on tõlgete kaudu jõudnud sümbolist August Gailiti «Toomas Nipernaadi» (1928) — eestlase karakterile võib-olla mitte päris tüüpilise, kuid ajas ometi samuti läbikumava boheemlik-pikareskse joone kehastus

(midagi peergyntilikku, kui varasemat põhjamaist kirjandust meenutada). Tuglase üsna mahukas novellilooming on fundamentaalne eesti novelli arengus, kuid kas see tollase vene ja saksa novelli laiemas kontekstis (Tšehhov, Mann) mingi erilise eestiliku või uudse kvaliteediga silma paistaks, ei ole väga kindel. Küll kirjutas Tuglas oma meisterlikus poeetilises stiilis juba sajandi alguses reisis kirju (nagu «Teekond Hispaania», 1918 — selles peatükk ka Katalooniast).

Vastavalt Hispaania kodusõda ja Teine maailmasõda märkisid tragöödia algust nii katalaani kui ka eesti kultuuris. Frankistlik režim tühistas korrapealt Kataloonia autonoomia, tegi kõik selleks, et Kataloonia jäädavalt muu Hispaaniaga ühte sulatada, kataloonlasi oma keelt unustama panna, nende kultuur tasandada. Eialgu keelati katalaanikeelsed trükised hoopistükkis, Kataloonia koolides sai ainuvalitsevaks hispaania keel, asutustes tohtis suhelda üksnes keskvõimu keeles. Repressioonide eest põgenesid tühtviisi nii hispaania kui ka katalaani intellektuaalid (viimastest näiteks Carles Riba ja Pere Calders), paguluses üritati vaimucl ja kirjandust jätkata (Méxicos ja Buenos Aireses ilmusid katalaani ajakirjad), kuid arusaadavalt — erinevalt hispaania keelest ei olnud katalaani keel suures Ladina-Ameerikas «oma» — ei kulgenud see ilma raskusteta.

Nõukogude režim ületas oma julmuselt frankismi (mis oma äärmusparempoolsuse juures nii või teisiti jätkas Lääne kapitalistlikku süsteemi, selle põhiväärtusi kunagi eitamata). Suur osa eesti haritlaskonnast põgenes sõja eest ja ajal Läände ega pöördunud enam seal tagasi. Kes kodumaale jäid, pidid oma enamikus taluma julma tagakiusamist.

Ajalugu tõestab siiski jätkuvalt diktatuuride lühikest eluiga. Mingi vägivald ei suuda kaua rahva vaimu aheldada. Tasapisi ilmusid mõrad diktatuuri nii Hispaanias kui ka N Liidus. 1943. aastal saadi Kataloonias luba omakeelseid raamatuid piiratud ulatuses välja anda, avaldati celkõige kordustrükke «süütumast» klassikast. Muide, kuni 1950. aastani, seega kauem kui omakeelset kirjandust, ei tohtinud kirjastada katalaanikeel-

seid tõlkeid. 1968. aastal ilmus katalaani keeles siiski juba 500 raamatut, 1970. aastast koguni «lubati» juba veidi katalaani keelt koolidesse. Katalaani keele ainus säilimisvõimalus oligi tollal kirjandus, laiemast elupinnasest — ajakirjandus, haridus — jäi keel aga äralõigatuks kuni Franco surmani 1975. aastal ja Kataloonia omavalitsuse taastamiseni 1977. aastal.

Repressioonidest ja ägedast ideoloogilisest võitlusest hoolimata tõi Hruštšovi-aeg Eestile suhtelise liberaliseerumise, majandusliku tõusu ja lootusrikka kultuurilise elavnemise. Tsenorid muidugi jätkasid oma tähtsat päevatööd, ja nii tuli vabaduse ja inimõiguste ideed kirjanduses kaua mähkida sümbolite, müütide ja allegooriate kaitsvasse rüüsse. Selles võtmes sündisid ka Artur Alliksaare, Paul-Eerik Rummo ja Ain Kaalepi näidendid (Rummo muinasjutulis-sümbolistlik «Tuhkatriinumäng» (1969) on seniajani jäänud eesti üldiselt kahvatupoolse dramaturgia harvaks helgemaks välgatuseks). Suuremad saavutused kui draamas olid nii eesti kui katalaani kirjandusel luule, romaani ja novelli valdkonnas — ja seda võib ka hästi mõista, sest jäika ideoloogilist survet pole teater — massidele avatuim kunst — ühelgi oma arenguetapil taluda suutnud (niisamuti nagu pole ükski diktatuur teatrit talunud).

1960ndatel avaldas oma esikteosed terve plejaad noori või noorepoolseid eesti kirjanikke, kes tänaseks, seljataga nii valitud kui kogutud teosed, on pühitsetud kui «moodsad klassikud». Nende luulet on mõjutanud mitmesugused maailma moodsa luule suunad, proosas tuli mõjutusi eelkõige saksa ja ingliskeelsest kirjandusest. «Sotsialistlik realism» ei leidnud Eestis pea mingit levikut, kuid proosa suuremas massis võib küll ära tunda vene proosale omast traditsioonilist ja XX sajandi Lääne lugejale igavavõitu realistlikku üksluisust.

Kogu sõjajärgse perioodi elas eesti kirjandus edasi ka paguluses. Pagulaskirjanike loomingu temaatika lähtus enamasti Eesti tragöödiast, protestides eesti rahva vägivaldse lõhestamise ning stalinistliku terrori vastu. Muide, Karl Ristikivi romaanis «Lohe hambad» (1970) kujutatakse

noore katalaani pagulase saatust — seeläbi Eesti tragöödiale Euroopas ajaloolisi paralleele ja üldistust otsides.

Katalaani kirjandus on viimastel aastakümnetel kaotanud rea oma kõige esinduslikumaid XX sajandi kirjanikke: 1985 suri Salvador Espriu — nagu ütleb Fuster, üks sügavaima spirituaalsusega luuletajaid XX sajandi Euroopas —, kellele õiglaselt oodati, siiski ära ootamata, Nobeli preemiat; 1983 lahkus Mercè Rodoreda, kelle psühholoogilisrealistlikku, enamasti alama keskklassi teadvust peegeldavat proosat (peateos «Teemantväljak» — *La plaça del Diamant*, 1962) on kõrgelt hinnanud Gabriel García Márquez; 1987 läks manalatele J. V. Foix — paljude meeletu luuletaja, kes ulatub oma sürrealistlik-barokse loomega katalaani vaimu «üdisse» veel enamgi kui Espriu. Juba varem, vastavalt 1980 ja 1981, olid surnud Llorenç Villalonga (kelle peateoseks jäi paljuimetlenud proustilik-aristokraatlik romaan «Bearn», 1961) ja Josep Pla (tohutult mitmekesine ja viljakas romaani- ja novellikirjanik, esseist ja biograaf, keda Fuster nimetab «katalaani kodanluse kõige esinduslikumaks intellektuaaliks» ja kes on muuhulgas kirjutanud raamatu Salvador Dalíst). Värskeim kaotus katalaani kirjanduses (1991) on andekas noorema põlvkonna esindaja Montserrat Roig (sünd. 1946), kes oma romaanidega — sarnaselt eesti eakaaslase Viivi Luigega — on jõudnud rahvusvahelist vastukaja äratada.

Kui nüüd tagasivaates uuemat etappi võrrelda, siis võib tõdeda enam vähem sedasama, mis sõjajärgse kirjanduse puhul: katalaani kirjandus on elitaarsem, keerulisem-intellektuaalsem, eesti kirjandus isegi oma kõige filosoofilisemas jaos jätkab avatumana laiadele hulkadele, juurdepääsetav-lihtsamana. (Üheks selle tendentsi sümptomiks tuleb nähtavasti pidada sümbolistlik-romantilisele voolule nii omase riimvärsi jätkumist noorimate luuletajateni välja — sellal kui näiteks sugulasrahva soomlaste luules on riimvärss sama hästi kui hääbunud.)

Vicenç Altaió ja J. M. Sala Valldura eristavad oma «Katalaani luule uusimates suundades» (*Les darreres tendències de la poesia catalana 1968—*

1979, Barcelona, 1979) järgmisi (tollal) uusima luule liike: A. realism: 1) kodanikurealism, 2) eksistentsiaalrealism, 3) narratiivne realism (Parcerisas), 4) intensiivrealism (Parcerisas, Formosa), 5) hüperrealism; B. retorism: 1) klassitsistlik retorism (Comadira), 2) neopopularistlik retorism, 3) maagiline retorism (Pinyol, Gimferrer); C. märkluule: 1) transformatsioonism, 2) tekstualism.

Eesti uuemas luules leidsid analoogiad eelkõige «realismi» mitmesugustele variatsioonidele. Sinna alla mahuksid ühtviisi Kaplinski, Rummo, Runnel ja isegi meie noorimaist «postavangardistidest» mõni. Retorismiga võiks seostada mingit osa meie uusimast riimluulest, kuid vahe on selles, et isegi katalaani «klassitsistliku retorismi» puhul kipub sisus valitsema pigem sürrealistlik tasandilõhutatus. «Neopopularismi» oleks aga õigem ehk tõlkida kui «neofolklorismi», sest

seal toetutakse katalaani trubaduuride keskajegsele (ja muidugi taas: pigem elitaarsele kui sõna otseses mõttes rahvalikule) luulele. Märkluule tähendab aga kõikvõimalikke keeledeformatsioone, traditsiooniliste keelevahendite hülgamist, sõnainformatsioone, eri märksüsteemide segipaiskamist, mis peaks luuletajate taotlust mööda viima täiesti uute tähenduste ja reaalsuste avastamiseni. Eestis seesugust luulet õigupoolest ei leiagi. Tõsi, ka meil püüab noor luuletaja ja kriitik Hasso Krull järjekindlalt juurutada Lääne kirjanduse «viimaseid moode» (postavangardismi ja -struktuurismi, «derridaismi» jm). Kuid ma kardan, et need on määratud põrkuma vastu ürgestilikku skepsist, just niisamuti nagu ei ole Eestis (täiesti erinevalt näiteks Venemaast) tunda olnud mingit suurt vaimustust Lääne kulturoloogia eelmise «viimase moe», strukturalismi vastu.

JÜRI HAIN

ANDRES TOLTSI VÄIKESED VIGURID

Andres Toltsi kunstnikukäekiri on selgesti eristatav, tema loomingu tunneb alati ära. See aga ei tähenda, et ta loomingulaad ei vahelduks, ning kunstniku loominguliste käänukohtade juurde on alati kuulunud teatud üllatusmomendid, mäng kujutatavaga ja mäng vaatajaga. Eelöeldut tõestas ta järjekordselt aasta keskel galerii «Vaal» keldrisaalis korraldatud personaalnäitusega. Kõik esitatud teosed olid eriti selleks näituseks loodud, väikeformaadilised ja valminud lühikese aja kestel.

Andres Tolts on enda arvates ilmselt väga aus kunstnik, kes tõesti täht-tähelt täidab lepingu vaatajaga. Ta ei luba palju ning peab sellest lubadusest täpselt kinni: kui pealkiri varem töotas tsisterni, veetorni, hüljest või nüüd maastikku, siis need on ka pildil näha. Ka pildiväliselt ei seo Andres Tolts end katteta lubadustega, ja kui küsida, mida ta tahab oma teostega ütelda, siis on tal alati varuks paar varianti vägagi sirgjoonelisi ning mittemidagifütlemaid vastuseid. Viimaste siiruses ei saa kahelda, tõesuses aga küll. Asi on selles, et peale lubatu annab Andres Tolts alati midagi pealekauba, ning see viimane teebki asja keerulisemaks. Vahel võib tekkida koguni tunne, et kunstnik tahaks sind nagu alt tõmmata, milleski otseselt süüdistada teda aga ei saa. Teisalt jätab ta pealesundimatu võimaluse (üle-, ümber-, taas-) mõtestada oma pilti ning see võib mõnikord olla päris huvitav tegevus.

Oma uutes väikestes töödes asetab Andres Tolts olulisele kohale maastiku, seejuures natuke naiivse, siirast looduslähedusest kantu, trafaretse. Et asi illusoorseks tunduks, katab ta maastikulise osa aluse korduvalt paksukihilise krundiga, nii et see riskülik on ülejäänud lõuendipinnast kõrgemal. Lisades veel limpsiva pintsli töö, saavutab kunstnik illusiooni, nagu oleks kujutatav osa teosest, maastik, lõuendile kleebitud. Otsustades ainult maastikulise lahenduse põhjal, võiks ehk näha suuremaid nihkeid Andres Toltsi loomingus. Nii kirjutab aastaid tagasi Evi Pihlak: «Lihtsa ja askeetliku tegelikkusepildi poole pürib samuti Andres Tolts. Tema maalidest kajab vastu kummaline kõledustunne. Ehkki kunstnik sageli kujutab maastikku, näib sellel kujutatud loodus inimsest väljaspool ja kaugel seisvat, tehismaailm, lina mehhaniseerunud elu oleks sellele justkui oma külma jälje vajutanud.» Ühendades aga maastikulise osa dekoratiivse, hõredalt maalitud fooniga, pingestades teose niisuguse kontrastiga, tabame selles vana tuntud Toltsi. Näeme endiselt kunstnikku, kelle teostel on enam kontseptuaalset põhja kui üksiktöö põhjal teinekord võib näida. Ta näituse samast suundumusest kantud teosed ei jättnud selles mingit kahtlust. Et aga võimalikke

eksparvamusi hajutada, andis kunstnik näituse kontekstis esitatud paari tekstiiliassamblaaži kaudu selge vihje oma uute maalide taustfaktuuride algimpulsi allikale. Täna teostel on mitmekordsed ja -kihilised seosed SOUP-69 aegadel harrastatud tekstiiliseadeldiste ja kollaažidega. Siisimustrite kiitist on saanud «kunst», traditsioonilist õlimaalis maastikupilti püütakse esitada lõuendile kleebitud postkaardi või fotona. Mitmekordsed muutused pole kõigutanud alusteesi, et kunsti aineks võib olla mis tahes asi, kui tahes kiit. Varem on Andres Tolts loonud palju küpseid teoseid, kujutades «inetuid» motive, banaalseid asju: tsisterne, vabrikukorstnaid, veetorni, nüüd on selle koha võtnud «ilusad» (või ehk on jutumärgid siinkohal tõesti ülearused?) maastikud. Seekordne tulemus seisab (siinkirjutaja konservatiivsetest maitseotsustustest lähtudes) küll kiit si piirimaal, kuid seda (ohtlikku? taunitavat?) rada ületamata. Viimane tõdemus on vaid veelkordne kinnitus, et Andres Tolts pole oma arvestustes eksinud ning uued teosed sisaldavad korraliku annuse irriteerivat elementi. Kuid olgu kontseptioonid kas või novaatorlikud, peajas on Andres Tolts endiselt traditsionalist — ta on kunstiteose kui esteetilise objekti vormija. Nautides küll detaile, kontrollib ta alati kogutulemust ning see peab olema esteetiline tervik.

Andres Tolts pole mitte ainult nobe maalija, eesti nüüdiskunsti üks produktiivsemaid kunstnikke, vaid üks vähestest, kelle teostest paistab selgelt huvi ja ind maailmisprotsessi (et mitte öelda loomisprotsessi) suhtes. On näha, et kunstnik tunneb rõõmu sellest, mida teeb. Ja püüab mitte liiga varjata kergest muhelust, ette kujutades vaataja kohtumist teosega. Ning tõttab enda uut väljamõeldist kiirelt avalikkusele tutvustama. Kibe kiirelt asub ta maalima järke ja arendust tehtule, et mitte lasta end segada arvutusest, võimalikust kiidust või laidust. Ta on traditsionalist ka selles mõttes, et hindab kõrgelt, nagu kunstnikud läbi aegade, avalikkuse tähelepanu oma loomingule. Kuid kriitikasse suhtub ta tõrjuvalt ning on kiituse suhtes umbusklik. Ilmselt neil põhjustel hakkas ta, «Vaala» väljapaneku tagasisidet ootamata, kiiresti looma selle näituse edasiarendust. Juba on valminud ulatuslik sari mõnevõrra suuremas formaadis maale, mille põhikonstruktioon on esmapilgul sama, kuid sisaldab siiski tuntavaid teisen-dusi: foonide seos tekstiili- või tapeedimustritega on kadumas, need on iseseisvunud, maastikupiltide asetus on varasemast ootamatum jms. Võib-olla olulisim täendus peitub aga maastikumotiivide päritolus — nüüd on Andres Tolts need võtnud tsitaatidena enda varasemast loomingust. Aga tsiteeritakse teadagi klassikuid. . .

HASSO KRULL

POSTSTRUKTURALISTLIKUD MEETODID KIRJANDUSE KÄSITLEMISEL

8. loeng

Bioloogias on teatavasti kasutusel mõisted *fenotüüp* ja *genotüüp*. Genotüüp tähendab kõike puhtalt pärilikku organismis — kõike, mis on tõuline ega sõltu otseselt sellest, kuhu organism elama satub (inimese puhul nt ainevahetuse tempo, juuste värv jne). Fenotüüp seevastu on niisugune erijoonete kogum, mis on kujunenud juba genotüübi ja väljastpoolt tulevate mõjude koostoimel, — on seega teatavas mõttes ajalooline. Võib olla, et genotüüp on fenotüübi põhi, alus.

Ilmselt nende mõistete eeskujul ongi Kristeva loonud paari *f e n o t e k s t / g e n o t e k s t*. (Ise ta küll seejuures bioloogiale viidanud ei ole.) Lihtsalt öeldes on fenotekst teksti see osapool, mida saab analüüsida ja uurida mis tahes tekstoloogiliste meetoditega, — tekst kui keeleline ja ajalooline konkreetus, tähendusega asi. Tekst kui sõnad, laused, mõtted. Genotekst seevastu on tekstoloogiliselt uuritamatu, ta on niisugune alge teksti loomises (ükskõik kas kirjutaja või adreessaadi poolt), mis küll annab keelelisele struktuurile «elu», sünnitab ta «tähendused», kuid jääb ise sellest struktuurist üleulatavaks, väljalibisevaks. Fenotekst ajab genoteksti kogu aeg üle ääre. Kui aga genoteksti toimet ei tunne, on ta ainult tühi anum.

Genoteksti ja fenoteksti teooria on Kristeval kokkuvõtlikult esitatud ta kõige mahukama töö «LUULEKEELE REVOLUTSIOON» (*La révolution du langage poétique*, 1973) teoreetiliste preliminaraaride I osa 12. peatükis. Siin aga puutume paratamatult kokku Kristevale tollal omaseks saanud erikeelse väljendusviisiga, mistõttu lühike tekst nõuab palju kommenteerimist.

«Võime nüüd, arvestades eristust semiootilise *chōra* ja sümboolika vahel, arutama hakata teksti funktsioneerimist.» Selline on peatüki avalause. Tekib kohe küsimus, mis mõistetega on tegemist.

Sõna *chōra* on Kristeva võtnud Platoni dialoogist «Timaios», tähistamaks «une articulation toute provisoire, essentiellement mobile, constituée de mouvements et de leurs stases éphémères».

— *toute provisoire*: 'täiesti ajutine', st *chōra*

on küll artikulatsioon, liigendus, aga sellisena püsivatu;

— *essentiellement mobile*: 'olemuslikult liikuv', st ta ei olegi kinnipüütav mingisse märgisüsteemi;

— *constituée de mouvements* etc: koosneb liikumistest ja nende põgusatest seisukujudest (staasidest), liikumine pole katkematu, aeg-ajalt võtab *chōra* mingi ajutiselt tardunud kuju.

Chōra on niisiis see esmane rütmiline energivool, mis saab organisatsiooni lapse varastes, keele-eelstes (preoidipaalses) suhetes emaga. Ei ole veel mingeid mõisteid, vaid ainult rütm. Aeg ja ruum pole veel hakanud kehtima. Isa-seadust pole olemas. *Chōra* on esialgse, naudingulise korrastatuse ala, niisugune kehaline mitmus, mis ei vaja mingisugust tsentrumit, keset, kuid võib ise luua palju keskmeid ja ainsusi. *Chōra* on «rütmistatud ruum (. . .) veel mitte ühendatud Universumisse, sest seal ei ole Jumalat». — «Kui olles ilma ühtsusest, identsusest või Jumalast, pole *chōra* sellepärast veel vähem allutatud reglementeeritusele, mis küll erineb sümboolse seaduse omast. . . » *Chōra* tekib, kuna laps juba sellises varases eas tegelikult astub sotsiaalsesse (perekondlikesse) suhetesse: neid aga vahendab tema jaoks *e m a k e h a*, millelt ta saabki seda esialgset korrastatust tingiva rütmi.

Hiljem tekivad just *chōra* alusel isaseaduslikud korrastatud, püsivad liigendused — keel, sugulussuhted, narratiiv jne. See kõik kuulubki juba *s ü m b o o l i k a s s e*. Sümboolika pole siiski kunagi iseseisev: «semiootika [st *chōra*] eelneb talle, rebib teda lakkamatult, ja see ülesastumine põhjustab kõik tähendamispätki teiseneimised: see ongi see, mida nimetatakse «loomiseks»».

Jätkame Kristevaga: «See, mida oleme võinud nimetada *geno-tekstiks*, hõlmab kõiki semiootilisi protsesse (tunge, nende asetusi, seda jaotust, mille nad peale kannavad kehale, ja organismi ümbritsevat ökoloogilist ja sotsiaalset süsteemi: ümbritsevaid objekte, preoidipaalseid suhteid vanematega), aga ühtlasi ka sümboolika esileilmumist

(objekti ja subjekti tulekut, kategoriaalsusest sõltuvate tähendussõlmede loomist, semantilisi ja kategoriaalseid välju).» Genoteksti väljalugemine tekstist tähendab niisiis, et hakatakse tähelepanu pöörama kõigele, mis otseselt polegi seotud teksti tähendusega:

- foncemikordused, riim;
- intonatsioon, rütm;
- semantiliste ja kategoriaalsete väljade asetuse;

- süntaksi eripärad;
- väljamõeldised jutus, fantaasia jne.

«Genotekst on seega ainus tungilise energia ülekanne, mis võib luua ruumi, kus subjekt ei ole veel lõhenenud ühtsus [teadvus/mitteteadvus, ego/id], mida peab tervikuks varjundama, et teha kohta sümboolikale, vaid kus subjekt sellisena *alles tekib*.»

Genotekst on küll avastatav keele kaudu, kuid ta ise ei ole lingvistiline. Genotekst artikuleerib efemeersete, mitte-tähistavate struktuuridena niisuguseid seeriaid:

- tungilised düaadid;
- kehaline ja ökoloogiline kontiinum;
- sotsiaalne organism ja perekondlikud struktuurid;
- lausumise matriitsid.

Viimased teevad võimalikuks kirjanduslike žanrite tekke, samuti psüühilised struktuurid keeles.

«Niisiis on genotekst meile antud kui all-olev alus keelele, mida tähistame terminiga *fenotekst*.»

Genotekst:	Fenotekst:
protsess	struktuur
tungilisus	kommunikatiivsus
rütm	grammatika
voolavus	püsivus
korrastatus	seadus
paljusus	ainsus
ruumilisus	punktilisus

Neli tähistamispraktikat

Oma genoteksti-teooria pinnalt loob Kristeva teooria neljast tähistamispraktikast. Selle aluseks on Jacques Lacani liigendus, mille järgi moodsas õhtumaises tsivilisatsioonis on käibel neli diskursust: hüsteeriline, universitaarne (ülikooli-), isanda ja analüütiku oma. Neile vastavad Kristeval neli tähistamispraktikat: narratsioon (jutustus), metakeel, kontemplatsioon, tekst-praktika. Kõiki nelja iseloomustab Kristeva genotekstuaalsete artikulatsiooniseeriade järgi.

1. Narratsioon

Tungiline düaad (positiivne/negatiivne, elutung/surmatung) artikuleeritakse mitte-disjunktsioonina. See tähendab, et need kaks on selgesti eristuvad ja vastandlikud, kuid võivad ootamatult ühtida ja identifitseeruda.

Kehalis-ökoloogiline kontiinum on taandatud opositsioonipaarideks (kõrge/madal, hea/halb, väline/seesmine). Nende järgi ehitatakse üles intriig, ajakava ja geograafiline jaotus. Sotsiaalsel organismi valitseb perekond või klann, perekondlik struktuur (abielusidemed, põlvnemine) domineerib.

Lausematriits on keskendatud ühe telgpunkti ümber, mida nimetatakse «mina» või «autor». See telgpunkt on isarolli projektsioon. Olles küll telgne, on ta ise liikuv — võib võtta siis kõiki positsioone, mis jäävad perekonnasuhete raamidest. «Kõige paremini representeerib seda liikuvust maski mehhanism.» Niisamuti peab ka adressaat end ära tundma kogu selles «minade» paljususes ja olema subjektina liikuv.

Lingvistilised struktuurid on normatiivsed; järgivad grammatika reegleid ja loovad märke, mida tungilised jõud üle ujutada ei või.

Näiteid: igasugune jutt, müüt, romaan, reportaaž jne.

2. Metakeel

Siin jäetakse keel eitusjõust ilma: tungiline düaad taandatakse paljale positiivsusele. Objekt, mida vaadeldakse, peab olema teda vaatlevast positiivsusest lahus: viimane hõljab ta kohal ja tõstab ta teatud mõttes metafüüsilisse kõrgusse. Olemata sellisena talle kättesaadav, st ilma tegeliku eksistentsita, on objekt siiski alati taasloodav mõtteliselt, on tuletatav ja tunnetatav.

Sotsiaalne organism toimib hierarhiana, mis tähistab otseselt perekondliku ala ja isegi indiviidi omaette organismina (st ilma klanni vahendusega). Mudeliks on kreeka polis, kuningriik või vabariik.

Metakeele adressaadiks on tema «meie» — lausuja teinpool, kujutluslik kogusubjekt: see peab olema kogu maailm. Sümbolne diskursus usub end olevat täiesti läbipaistev, igavese väärtusega ja alati edasiantav.

Süü lähtuvad positivistlik filosoofia, teadused jne.

3. Kontemplatsioon

See diskursus on Pythagorase *theoria*. Hõlmab religioone, teoloogiat, filosoofiat jne. Selle dis-

kursuse tingimuseks on, et teda kasutades ei võida temast väljuda.

Tungiline düaad esitatakse mitte-sünteesilise ühendusena: negatiivne ja positiivne on läbi põimunud. Tegemist on justkui magnetiseeritud ketiga, mille otsad tõmbuvad kokku. Tekib ringkäik, mida võib lõputult süvendada ja jaotada, arendada ja liigendada, ilma et jõutaks kunagi põhjani või lõpp-punktini. Teooria jõuab alati tagasi teooriasse. «Kõik materiaalne on selle silmuse jaoks auk, pundumine: ta kahtleb mateeria olemasolus, himustab teda, aga ei saa teda kunagi oma valdusse.» Samas on just see auk, keskel olev tühjus, tingimuseks, mis teeb võimalikuks teooria keerumise iseenda ümber, tema ringliikumise ja +/- -laengute vaheldamise. Selline teooria on aheldatud t ä h e n d u s e k ü l g e.

Sotsiaalseks organismiks, mis niisugust tungilise rütmiga «rõngakskeerumist» toetab ja toidab, on vaimne «vennaskond». See on kast, cliit, kleeerus, hierarhia, mis ise on allutatud mingile teisele sotsiaalsele hierarhiale, kuid ei kuulu päriselt «materiaalsesse maailma» ja näib olevat autonoomne. See on sümbolne, homoseksuaalne, veresidemeteta perekond. «Perekonnakolmnurk hoiab teda ülal, et ta võiks seda rünnata, selle hajutada. Lõputu isatapp, ematapp, vennatapp — niisugune on kastiinimene, kes teatavas ühiskonnas (. . .) saab võrdseks vastassoole kaksikõde või -vennaga /sümboolses perekonnas/, omandades seega seksuaalsuse, mis on vastandlik meid ametlikult moodustavale.» Sellesse kasti kuuluvad ka igasugu rändluuletajad, külahullud jne. Nad on n-õ «negatiivse spetsialistid»: ühiskond tunneb neis ära oma väljaheite ja moodustab neist omaette rühma, pääsedes sellega ise oma nega-

tiivsusest. «Nende kaudu puhastab ühiskond end negatiivsusest ja muudab enda ebamääraselt küsitavaks, et vältida oma purunemist.» Need inimesed on väljaspool vahetust, väljaspool ühiselu, on «sümbolne ülejääk».

Lausumismatriits kõigub n-õ barokse ja esoteerilise vahel. Stiililised trikid, kõlamängud, ellipsid ja paraboolid jne. Lausumissubjekt asub tühjal kohal; subjekt ei ütle midagi, aga püüab selle tühjuse varal täielikult adressaati oma valdusse haarata (hüsteeriline diskursus).

4. Tekst-praktika

Siin saab tungilisest düaadist t u n g i l i n e b i n o o m , mis koosneb kahest lakkamatult vahelduvast liikmest. Liikumist kannavad aga negatiivsed, agressiivsed, anaalsed tungid. Seda seepärast, et surmatung on kõikidest tungidest kõige tungilisem (Freud). «Reaalne ei ole kunagi millegi puuduva, millegi kadunu asendis; provotseerides subjekti paneb tungiline rütm ta ühtaegu paika ja läbib ta.»

Sotsiaalne struktuur: hierarhiliselt fluktuatsioon. Sellele vastavad ühiseluliselt väikesed kommuunid (hipi-ideaalid, postmodernne kompuutriühiskond).

«Haaratud sellesse dünaamikasse, saab ka inimkehast enesest protsess. Ta ei ole enam ühtsus, vaid mitmuslik totaalsus eristuvate liikmetega, mil pole identsust, mis aga sobivad tungiliste liikumiste paigaks.»

Adressaat puudub, samuti subjekt. Lingvistilisi struktuure teisendatakse tugevasti (rütmimuutused, süntaktilised ja leksikaalsed eripärad). Tekst on kaotanud kommunikatiivse läbipaistvuse (Mallarmé, Joyce).

MICHEL FOUCAULT

TÕDE JA VÕIM

INTERVJUU ALESSANDRO FONTANA JA PASQUALE PASQUINOGA

KÜSIMUS: *Kas te võiksite lühidalt visandada liikumistee, mis tõi teid uusaja alguse hullumeelsuse-probleemide juurest uurima kriminaalsust ja seaduserikkumist?*

MICHEL FOUCAULT: Viiekümnendate aastate esimesel poolel, kui ma alles õppisin, kerkis ühe suurema probleemina üles küsimus teaduse poliitilisest staatusest ja neist ideoloogilistest funktsioonidest, mis tal võivad olla. Asi polnud päriselt Lössenko-probleemis, mis parajasti domineeris, aga minu meelest keerutas see vastik, pikka aega mahamaetud ja hoolega varjatud afäär pinnale terve hulga põnevaid küsimusi. Need kõik saab kokku võtta kahe sõnaga: võim ja teadmised. Enda meelest kirjutasin ma «Hullumeelsuse ajaloo» mõneti neid küsimusi silmas pidades. Minu jaoks oli oluline öelda seda: kui me mõne teaduse puhul, nagu teoreetiline füüsika või orgaaniline keemia, üles seame küsimuse tema seostest ühiskonna poliitiliste ja majanduslike struktuuridega, kas ei püstita me sellega liiga keerulist probleemi? Kas ei seata siin latt võimaliku seletuse jaoks liiga kõrgele? Kui aga, vastupidi, võtta niisugune teadmisliik nagu psühhiaatria, kas ei ole see küsimus siin palju hõlpsamini lahendatav, kui võrd psühhiaatria epistemoloogiline profiil on palju madalam ja kui võrd psühhiaatriline praktika on seotud terve institutsioonide, vahetute majanduslike nõudmiste ja sotsiaalse regulatsiooni poliitiliste tõukejõudude seeriaga? Kas ei võida ühe niivõrd «kahtlase» teaduse puhul nagu psühhiaatria hoopis paremini haarata kogu võimu ja teadmiste koosmõju sasipundart? Sama küsimust tahtsin ma «Kliiniku sünnis» üles võtta meditsiini osas: muidugi on meditsiini teaduslik struktuur palju tugevam kui psühhiaatria oma, kuid ka tema on sügavalt kaasosaline sotsiaalses struktuurides. Mis mind tollal natuke «ummi-

kusse» jättis, oli see, et minu ülesseatud küsimus üldse ei huvitanud neid, kellele mõeldes ma olin ta üles seadnud. Nad arvasid, et see probleem on poliitiliselt ebaoluline ja epistemoloogiliselt labane.

Minu meelest oli selleks kolm põhjust. Esiteks see, et prantsuse marksistlike intellektuaalide probleemiks oli — ja selles asjas mängisid nad KP poolt ettekirjutatud rolli — saada tunnustatud ülikooliinstituutsiooni ja *establishment*'i poolt; nad pidid seega püstitama samu küsimusi kui need, käsitlema samu probleeme ja ainevaldkondi: «Võib küll olla, et me oleme marksistid, aga seepärast pole teie huvikeskmesse kuuluvad asjad meile veel võõrad; tegelikult oleme meie ainsad, kes teie vanadele muredele võivad pakkuda uusi lahendusi.» Marksism tahtis saada aksepteeritud kui liberaalse ülikoolitraditsiooni uuendamine (nii nagu kommunistid end samal ajal ja laiemas plaanis esitasid ainsatena, kes on alid üles võtma ja taaselustama rahvuslikku traditsiooni). Siit ka tõsiasi, et nad meie kõnealus esialgses valdkonnas on tahtnud üles võtta kõige akadeemilisemaid ja «õilsamaid» teadusloolisi probleeme: niisuguseid, mis puudutavad matemaatikat ja füüsikat, ühesõnaga teemasid, millest pidasid lugu Duhem, Husserl ja Koyré. Meditsiini ja psühhiaatria polnud nende kõrval ei küllalt õilsad ega küllalt tõised, neil polnud klassikalise ratsionalismi suurvormide ülevust.

Teine põhjus oli, et poststalinistlik stalinism tahtis marksistlikust diskursusest välja sulgeda kõik, mis ei olnud juba varemõeldu hirmunud järelekordamine, ega lubanud seepärast mingit tegelemist läbiuurimata valdkondadega. Ei olnud aga olemas mingeid valmismõisteid, mingit üldkehtivat sõnavara niisugustes küsimustes nagu psühhiaatria toimimine võimuna või meditsiini poliitiline funktsioneerimine; samal ajal olid loendamatud vahetustehingud ülikooliõpetlaste ja marksistide vahel alates Marxist, läbi Engelsi ja Lenini kuni tänapäevani toinud juba tervet traditsiooni diskursusi, mis käibisid «teaduse» kohta 19. sajandi mõistes. Oma truuduse eest vanale positivismile pidid marksistid maksma radikaalse kurtusega terve seeria küsimuste ees, mis teadus nende ette asetas.

Ilmunud esmakordselt itaaliakeelsena raamatus: M. Foucault, *Microfisica del potere*, Torino, 1977. Käesoleva tõlke aluseks on ajakirjas *L'Arc* ilmunud variant (no 70, Aix-en-Provence, 1977), kuna see aga on oluliste kärbetega, on prantsuskeelses tekstis puuduvad lõigud juurde tõlgitud ingliskeelsest täielikumast tõlkest raamatus: M. Foucault, *Power/Knowledge*, Brighton, 1980.

Lõpuks on võib-olla olemas veel kolmaski põhjus, kuigi ma ei ole absoluutselt kindel, kas see kaasa mängis. Ometi mõtlen ma, kas mitte ei keeldunud KP intellektuaalid (või neile lähedal seisjad) meelega üles tõstmast interneecriimise ja psühhiaatria poliitilise kasutamise probleemi, laiemas mõttes ühiskonna distsiplinaarset võrgustamist üldse. Muidugi, viieksaastaste aastate teisel poolel tundsid kahtlemata ainult vähesed GULAGi reaalset ulatust, aga ma usun, et paljud siiski aimasid seda; igal juhul oli paljudel tunne, et neist asjadest on targem mitte rääkida: ohutsoon, punane tuli. Selge, et tagantjärele on väga raske hinnata nende teadlikkuse määra. Kuid igal juhul teate te ju hästi, kui lihtsalt võis Partei juhtkond — kes muidugi ei saanud olla teadmatutes — ringlema saata märgukirju, mis keelasid rääkida sellest või teisest ja mõistsid hukka need, kes seda tegid. Igatahes, kui mõned KP lähedal seisnud arstid vahel arutasidki Pavlovi psühhiaatriat, ei loetud psühhiaatrilist poliitikat ja psühhiaatriat kui poliitikat kindlasti mitte väärivateks teemadeks.

Kõik, mida mina omalt poolt neis valdkondades teha püüdsin, võeti prantsuse vasakpoolsete intellektuaalide seas vastu sügava vaikimisega. Ning alles 1968. aasta paiku, marksistliku traditsiooni kiuste ja hoolimata KP-st, said need küsimused viimaks ka poliitilise tähenduse, ja seda võrd terava, et see tuli mulle ootamatult ja näitas, kui võrd arglikud ja kõhklevad olid minu varasemad raamatud. Ilma poliitilise avanguta, mis neil aastatel teoks sai, ei oleks ma kindlasti kunagi kogunud nii palju julgust, et võtta taas üles nende probleemide lõim ja jätkata karistussüsteemide, vanglate ja kinnipidamisdistsipliinide uurimist.

K: Teie teoreetilises liikumistes on näis oma «diskontinuüteet». Muide, mida te praegu arvate sellest diskontinuüteedi (pidevusetuse) mõistest, mille põhjal teid veidi liiga kiiresti ja varmalt tembeldati «strukuralistlikuks» ajaloolaseks?

MF: Kogu see diskontinuüteedi-värk on mind ikka segadusse ajanud. Äsja ilmunud Väikese Larousse'i uus väljaanne ütleb: «Foucault: filosoof, kes oma ajalootooria rajab diskontinuüteedile.» See lõõb mind tummiks. Päris ilmselt olen ma «Sõnades ja asjades» jaganud liiga vähe selgutsi, kuigi rääkisin sellest seal päris palju. Nimelt tundus mulle, et mõnedes empiiriliste teadmiste vormides, nagu bioloogia, poliitiline ökonomia, psühhiaatria, meditsiin jne ei järgi ümberkujunemiste rütm neid sujuvaid kontinuüstlikke skeeme, mis tavaliselt omaks võetakse. Praegu annab aja-

loolitele analüüsidele ikka veel kõvasti seesmist tuge suur bioloogiline võrdpilt teaduse küpsemisest; minu meelest ei ole see ajalooliselt paikapildav. Näiteks niisuguse teaduse puhul nagu meditsiin leiata eest teatavat tüüpi diskursuse, mille aeglasel ümberkujunemisel — 25, 30 aastat — mitte ainult ei ole purustanud kõiki varem formuleeritud «tõescid» lauseid, vaid on koguni kõrvalle heitnud kõik kõnepruugid, kõik nägemisviisid, terve selle praktikate kogumi, mis eelmise arsti-teaduse vormi aluseks oli: ja siin pole tegu lihtsalt uute avastustega, vaid terve uue «režiimiga» diskursuses ja teadmistes. Ning kõik see toimub mõne aasta jooksul. See on asi, mida ei saa eitada, kui ainult ollakse tekste piisava tähelepanuga puurinud. Minu probleemiks ei olnud mitte öelda: näete nüüd, elagu diskontinuüteet, me elame diskontinuütiivsuses ja jäägemgi siis sinna, vaid pigem püstitada küsimus: kuidas juhtub, et teataval momentidel ja teatavates teadmisisaldades leiavad aset need äkilised vallandumised, evolutsioonilised edasisõõstused, ümberkujunemised, mis sugugi ei vasta nende kohta harilikult käibivale rahulikule kontinuüstlikule ettekujutusele? Niisuguste muutumiste juures pole tähtis mitte see, kui võrd nad on kiired või laiaulatuslikud või kui võrd see kiirus ja laiaulatuslikkus on hoopiski märk millestki muust: teisenemisest reeglites, kuidas moodustada lausungeid, mida aktsepteeritakse kui teaduslikult tõescid. Asi pole seega ei sisu muutumises (vanade vigade õiendamine, uute tõdede päevavalgele toomine) ega teoreetilise vormi vahetumises (paradigma uuendamine, süstemaatiliste kogumite teisenemine); oluline on hoopiski see, mis neid lausungeid *valitseb*, ja see viis, kuidas lausungid *valitsevad* üks teist, ehitades üles teaduslikult aktsepteeritavate lausete kogumi, kus iga lause võib saada tõestatud või tühistatud teaduslike protseduuride kaudu. Sel tasandil ei ole otsitavaks mitte see, missugune võim teadusele survet avaldab väljastpoolt, vaid see, missugused võimu avaldused ringlevad teaduslike lausungite vahel; milline on nende olemus moodi seesmine võimurežiim; kuidas ja miks ta teataval momentidel globaalselt teiseneb.

Just neid erinevaid režiime ma püüdsingi üles leida ja kirjeldada «Sõnades ja asjades». Ühtlasi ka ära öeldes, et ma neid veel ei kavatsen selutada. Ja et seda ma kavatsen proovida mõnes edaspidises töös. Tegelikult oli minu töös tollal puudu «diskursiivse režiimi» probleem, see, mis puudutab lausumise mängule eriomaseid võimuavaldusi. Ajasin ta liialt segi süstemaatilisusega, teoreetiliste vormidega või millegi umbes sellisega, nagu on paradigma. «Hullumeelsuse ajaloo» ning

«Sõnade ja asjade» ühispunktiks oligi see keskne võimu probleem, mida ma ei olnud veel õieti isoleerinud.

K: Meil tuleb nüüsi asetada diskontinuiteedi mõiste tagasi tema õigele kohale. Võib-olla on temast palju sundivam ja teie mõtte seisukohalt kesksam üks teine, nimelt sündmuse mõiste. On ju sündmus midagi, mille suhtes juba terve põlvkond kaua aega on olnud ummikus, sest et paljude etnoloogide, isegi suurte etnoloogide töödes on kehtestatud dihhotoomia, kus ühele poole jäävad struktuurid (kui midagi *m o e l d a v a t*) ja teisele poole sündmus kui irratsionaalse ja mõeldamatu asupaik, siis nüisugune, mis ei sisene ega saagi siseneda analüüsi mängu ja mehhaanikasse, vähemalt mitte nende selles vormis, mis nad endale on saanud strukturalismi sees. Ühes hiljutises mõttevahetuses, mille avaldas ajakiri «L'Homme», on kolm silmapaistvat antropoloogi jälle üles seadnud küsimuse, mis mõiste on sündmus, ning nad väidavad: sündmus on miski, mis alati lipsab välja meie mõistuslikust haardest, on «absoluutse sattumuslikkuse» vald; meie oleme mõtlejad, kes analüüsivad struktuure, ja ajalugu ei kuulu meie huviringi, ärgu oodatagu, et me üldse võiksinegi midagi ajaloo kohta ütelda jne. Niisiis on vastandus sündmuse ja struktuuri vahel teataval sorti antropoloogia produkt ja asupaik. Ütleksin, et see on avaldanud muserdav mõju ajaloolastele, kes nüüd viimaks ongi jõudnud punkti, kus nad püüavad mööda vaadata sündmusest ja sündmuslikkusest kui ajaloo madalamast valdkonnast, milles tegeldakse triviaalsete faktidega, juhuslike kokkusattumustega jne. Ometi on täiesti selge, et ajaloos leidub sõlmprobleeme, mis ei puutu ei triviaalsetesse asjaoludesse ega ka neisse kaunitesse struktuuridesse, mis on nii korrapärased, intelligiiblid ja analüüsile läbipaistvad. Võib-olla esindab just see «suur interneerimine», mida te kirjeldasite «Hullumeelsuse ajaloos», üht nendest sõlmpunktidest, mis lipsavad käest struktuuri ja sündmuse dihhotoomial. Kas te võiksite praegu sellest seisukohast selgitada, mismoodi olete uendanud ja reformuleerinud sündmuse mõistet?

MF: Nõus, et strukturalism oli kõige süstemaatilisem katse heita sündmuse mõiste välja mitte üksi etnoloogiast, vaid veel tervest reast teistestki teadlustest, lõpuks äärmuslikul juhul ka ajaloost. Ses mõttes ei näe ma praegu kedagi, kes võiks olla rohkem anti-strukturalist kui mina. Tähtis on nüüd näha, et sündmusega ei tehtaks sedasama, mida teid juba tehti struktuuriga. Asi pole ju selles, et

peaks kõik viima ühele samale, nimelt sündmuse tasandile, vaid arusaamises, et on olemas terve korrustik eri tüüpi sündmusi, mille kaalukus, kronoloogiline ulatus ja võime anda tagajärgi ei ole üks ja seesama.

Probleemiks on ühtaegu see, kuidas sündmused teineteisest eraldada, kuidas diferentseerida võrgustikud ja nivood, kuhu nad kuuluvad, ja see, kuidas taastada need omavahel kokkusiduvad ja teineteisest sündima panevad lõimed. Seejärel tuleb ära öelda analüüsides, mis viitavad sümboolsele väljale või tähistavate struktuuride valdkonnale; ja pöörduda analüüsides poole, mida tehakse jõuvahekordade, strateegiliste arengute, taktikate genealoogia terminites. Arvan, et selleks suureks mudeliks, millele viidata, ei pea olema mitte keel ja tema märgid, vaid sõna ja lahing. Ajaloolisus, mis meid endaga kaasa visab ja määratleb, on sõja sarnane; ta ei ole keele sarnane. Ajalool pole «tähendust» — sellega ei ole veel öeldud, et ta oleks absurdne või seosetu. Vastupidi, ta on intelligiibel ja teda tuleb analüüsida kuni tema pisimate detailideni: kuid arvestades, et see on võitluste, strateegiate ja taktikate intelligiiblus. Ei dialektika (kui vasturääkivuse loogika) ega semiootika (kui kommunikatsiooni struktuur) egi võimalda seletada kokkupõrgetele seesmiselt omast intelligiiblust. Õieti on «dialektika» üks viis põigata kõrvale alati riskantse ja avatud reaalsuse eest, taandades ta hegellikule luustikule; «semioloogia» omakorda viis põigelda selle reaalsuse vägivaldse, verise, surmava karakteri eest, taandades ta keele ja dialoogi mahedasse ning platonlikku vormi.

K: Selle diskursiivsusprobleemi kontekstis võib nüüd ehk rahulikult öelda, et te olite esimene, kes diskursuse ette püstitas võimu küsimuse, ja seda ajal, mil valitsevaks moejooneks olid «teksti» kui mõiste või objekti terminites teostatud analüüsid koos sinna juurde kuuluva strukturalistliku, semioloogilise jm metodoloogiaga. Püstitada diskursuse jaoks võimu küsimus, see tähendab õieti küsida, kelle huvisid diskursus teenib. Asi pole ju mitte selles, et peaks diskursuse analüüsi viima tema väljaütlemata, implitsiitse tähenduseni, sest (nagu te tihti olete korranud) diskursused on läbipaistvad, nad ei vaja tõlgendamist, kedagi, kes neile omistaks tähenduse. Kui «tekste» teataval viisil lugeda, hakatakse tajuma, et nad räägivad meiega selgelt ega vaja enam lisatähendust või tõlgendust. Sellel võimuküsimusel, mille te diskursusele adresseerisite, on muidugi oma tagajärjed ja implikatsioonid metodoloogia ja tänapäevaste ajaloo-uuringute jaoks. Kas te võiksite

Andres Tolts.
«Väikesed maastikud. II.»
Akrüül, lõuend. 40x40 cm.
1992.

TOLTS 92

Andres Tolts.
«Väikesed maastikud. I.»
Akrüül, lõuend. 40x40 cm.
1992.

nüüd lühidalt ära näidata selle püstitatud küsimuse asukoha oma töödes, — juhul kui te ta töesti olete püstitanud?

MF: Ma ei arva, et oleksin selle küsimuse esimehe püstitaja. Vastupidi, ma olen hämmelduses sellest, missugust vaeva minult tollal tema formuleerimine nõudis. Kui nüüd sellele tagasi mõtlen, küsin endalt, millest veel oleksin ma siis pidanud rääkima, näiteks «Hullumeelsuse ajaloo» või «Kliiniku sünnis», kui mitte võimust? Tõsi, ma olen täiesti teadlik, et ma seda sõna praktiliselt ei kasutanudki ja et see analüüsiala minu haardeulatusest välja jäi. Võin öelda, et arusaadavalt oli tegu võimetusega, mis päris kindlasti oli seotud poliitilise situatsiooniga, kus me asusime. Võimatu on näha, kummalt tiivalt — kas paremalt või vasakult — seda võimu-probleemi üldse oleks võidud püstitada. Paremtiib püstitas ta ainult konstitutsiooni, suveräänsuse jne terminites, see-ga puht juriidiliselt; marksistlik tiib riigiparaadi terminites. Keegi ei hakanudki uurima, nil viisil võim teostub konkreetselt ja üksikasjades, kogu oma eripära, oma tehnikate ja taktikatega; jääd rahule, kui võis ta kätte näidata «teise», vastaspoole juures, ühtaegu poleemiliselt ja globaalselt: nii nimetati võimu nõukoguliku sotsialismi juures tema vastaste poolt totalitarismiks, läänelikkude kapitalismi aga nägid marksistid ühe klassi valitsemisena teise üle. Võimu mehhaanikat ei analüüsitud kunagi. Selle tööga võidi algust teha alles pärast 1968. aastat, tähendab, lähtudes igapäevastest ja põhjani välja viidud võitlustest, koos nendega, kes pidid siplema võimuvõrgustiku kõige peenemates lühdides. Just seal sai nähtavaks võim konkretsena ning ühtlasi ka nende võimuanalüüside tõenäoline viljakus, seletamaks asju, mis senimaani olid jäänud poliitilise analüüsi alt välja. Väga lihtsalt öeldes on psühhiaatriline interneerimine, indiviidide mentaalne normaliseerimine ja karistusasutused kahtlemata äärmiselt piiratud tähtsusega niikaua, kuni uuritakse ainult nende majanduslikku tähtsust. See-est aga on nad olemuslikud võimu masinavärgi üldise funktsioneerimise jaoks. Kuni võimu küsimus püstitati üksnes majanduslikule küljele allutatuna, silmas pidades temaga tagatud huvide süsteemi, peeti need probleeme paratamatult tähtsusetuks.

K: Kas on siis nii, et teatav marksism ja teatav fenomenoloogia kujutasid endast objektiivset takistust selle problemaatika formuleerimise ees?

MF: Jah, kui soovite, sedavõrd kui minu põlvkonda kuuluvad inimesed üliõpilastena üles kas-

vasid just nende kahe analüüsivormi peal: üks, mis asjad tagasi viis moodustavale subjektile, ja teine, mis nad viis majandusele kui lõppastmele, ideoloogiale ja baasi ning pealischitise mängule.

K: Kuidas te sellesse metodoloogilisse raamistikku asetate geneoloogilise lähenemise? Miks on teda vaja, uurimaks nende «objektide» ja valdkondade, mida te kordamööda analüüsivate, võimalikkude ja modaalsuste ja ülesehituse tingimusi?

MF: Mis ülesehituse probleemidesse puutub, siis tahtsin ma näha, kuidas neid oleks võimalik lahendada ajaloolise koe enese sees, ilma et neid peaks tagasi viima moodustavale objektile (hullumeelsus, kuritegevus või mis tahes). Aga see ajalooline kontekstualiseerimine pidi olema midagi enam kui lihtsalt fenomenoloogilise subjekti relatiivseks tegemine. Ma ei usu, et seda probleemi võidakse lahendada fenomenoloogide kehtestatud subjekti historiseerimisega, valmistades niisuguse subjekti, mis alles ajaloo käigus välja areneb. On tarvis, et saadaks hakkama ka ilma moodustava subjektita, et vabanetaks subjektist enesest, see tähendab, jõutaks analüüsini, mis suudab seletada seda, kuidas subjekt ajaloolise koe sees üles ehitatakse. Seda tahangi ma nimetada geneaoloogiaks, see tähendab niisuguseks ajaloo tegemise vormiks, mis suudab seletada teadmiste, diskursuste, objektivaldkondade jne üleschitamist, ilma et ta seejuures peaks viitama subjektile, mis kas on sündmuste välja suhtes transtsendentne või siis kulgeb tühja samasusena läbi terve ajaloo käigu.

K: Kahtlemata on marksistlik fenomenoloogia, üldse teatavat liiki marksism toiminud sirmi ja tõkkena; on kaks mõistet, mis ka tänapäeval sellise sirmi ja tõkkena toimivad: üks on «ideoloogia» ja teine «repressioon».

Kogu ajalugu tuleb mõtestada nendes kategooriates, nad peavad andma tähenduse niivõrd erisugustele imingutele nagu normide kehtestamine, seksuaalsus ja võim. Ning ükskõik, kas neid mõisteid kasutatakse otse välja öelduna või mitte, lõpuks jõutakse alati tagasi ühelt poolt ideoloogia juurde — kust on hõlpus viidata Marxile — ja teiselt poolt repressiooni juurde, kusjuures viimane on mõiste, mida kogu oma karjääri jooksul tihti ja meelsasti kasutas Freud. Seepärast tahaksin välja pakkuda järgmise mõttekäigu. Nimelt on neile mõistetele ja kõigile neile, kes neid kasutavad (olgu õigesti või ebaõigesti), omane teatav peidetud nostalgia; nii on ideoloogia-mõiste taga

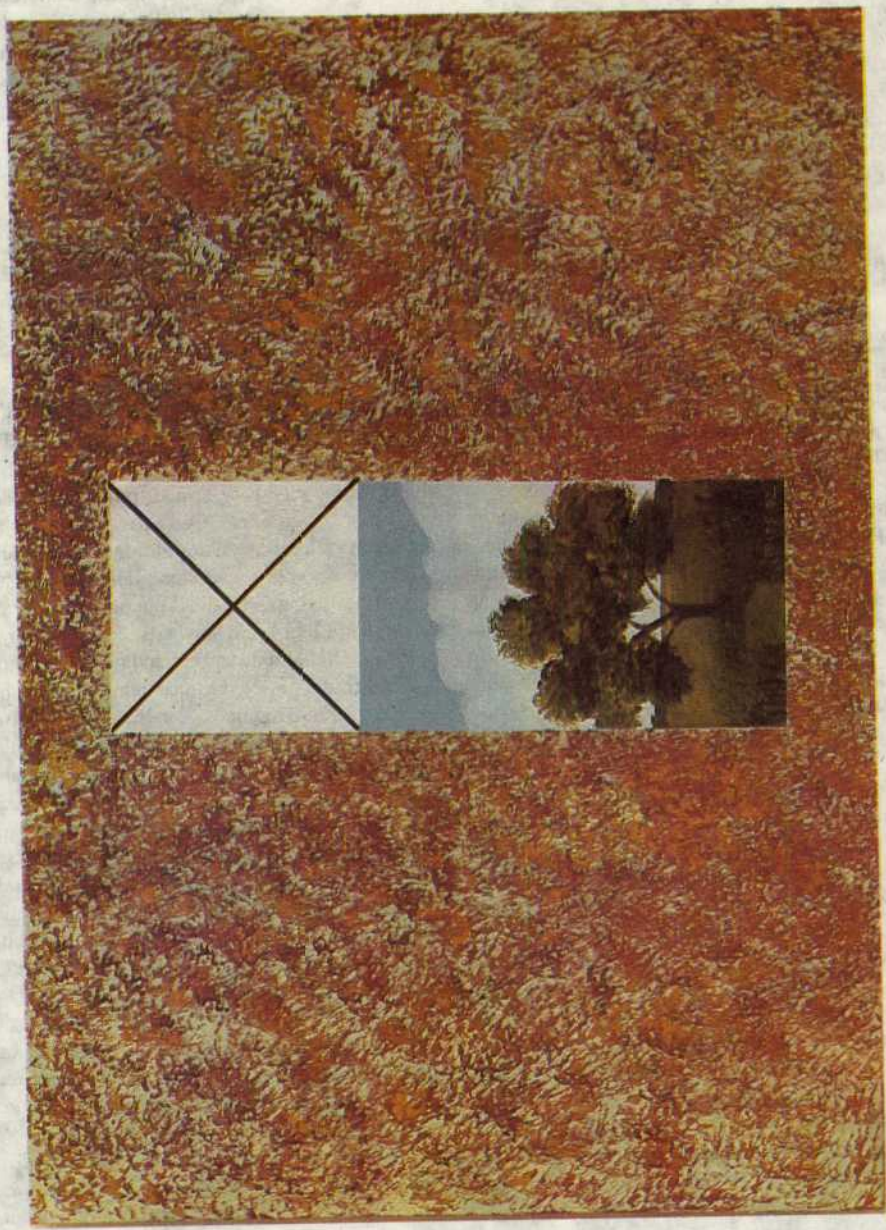
nostalgia justnagu-läbipaistva teadmismõõdi järel, mis oleks vaba kõikidest vigadest ja illusioonidest, ning repressiooni-mõiste taga igatsus võimuvormi järele, mis jääks puhtaks igasugusest sundusest, järelevalvest ja normide kehtestamisest. Ühel pool võim ilma kaikata, teisel pool teadmine pettusetä. Neid kaht mõistet, ideoloogiat ja repressiooni, olete te nimetanud negatiivseteks, «psühholoogilisteks», ebapiisavalt analüütilisteks. Eriti märkab seda «Järelevalves ja karistamises», kus, isegi kui kummagi üle neist mõistetest laiemalt ei arutata, omelt on leida teatavat analüüsi, mis teisepoolse traditsioonilise selektuse ja arusaadavuse vorme minna lubab, sest et need vormid oma lõplikul kujul (ja mitte ainult lõplikul) põhinevad ideoloogia ja repressiooni mõistetel. Vahest võiksite te praegust võimalust kasutades veidi üksikasjalikumalt selgitada oma mõttekäike selles aineallas. «Järelevalves ja karistamises» näib esile kerkivat teatav positiivne ajalugu, mis on vaba kogu nende kahe universaalse võime-luustiku implitsiitset negatiivsusest ja psühholoogismist.

MF: Ideoloogia mõiste näib raskesti kasutatav kolmel põhjusel. Esimene neist on, et ta tahes-tahtmata alati on virtuaalses opositsioonis mille-
gagi, mis peaks olema tõde. Minu arvates ei seisa probleem aga mitte selles, kuidas luua diskursuse sees lahku see, mis kuulub tõe ja teaduslikkuse alla, ning see, mis kuulub mujale, vaid et näha ajalooliselt, kuidas diskursuse sees tekivad tõe avaldumised (*des effets de vérité*), mis iseenesest ei ole ei tõsed ega väärad. Teine ebamugavus on, et see mõiste minu meelest paratamatult viitab mingile subjekti moodi asjale. Ja kolmandaks on ideoloogia teisejärgulises asendis millegi suhtes, mis peab funktsioneerima tema infrastruktuurina või majandusliku, materiaalse jne määravana. Nende kolme põhjuse pärast ma arvan, et seda mõistet võib kasutada ainult suure ettevaatusega.

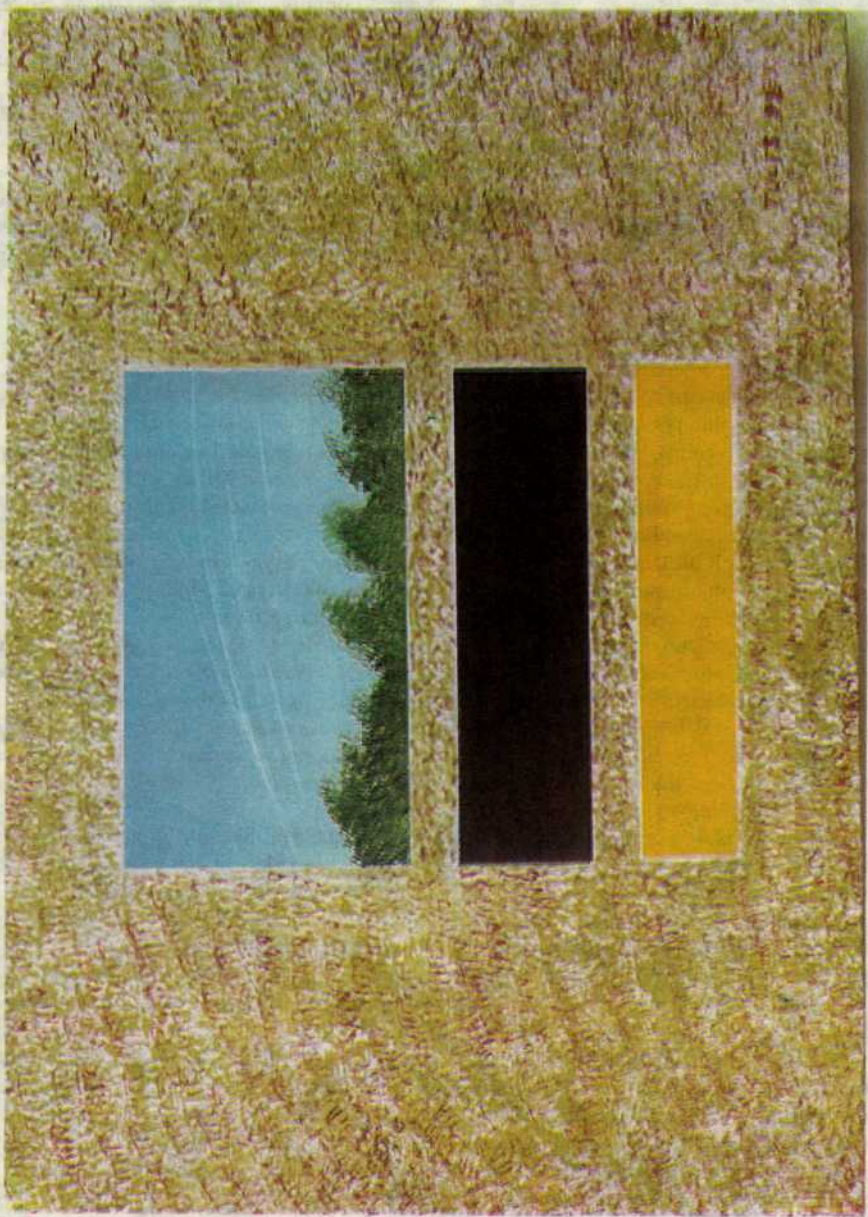
Mis puutub repressiooni mõistesse, siis see on veel palju salakavalam või vähemalt on mul olnud palju rohkem tegu temast lahtisaamisega, kui võrd ta tõepoolest näib imehästi klappivat terve seeria fenomenidega, mis olenevad võimu avaldustest. Kui ma kirjutasin «Hullumeelsuse ajalugu», kasutasin vähemalt varjatud kujul seda repressiooni mõistet. Arvan küll, et ma tollal oleasin mingisuguse elava, sõnaohtra ja rahutu hullumeelsuse olemasolu, mida siis võimu mehhaanika ja psühhiaatria on tulnud ära keelama ning aikima sundima. Tegelikult tundub mulle, et repressiooni mõiste on täiesti ebarahuldav seletama seda, mis võimus on produktiivset sõna otse-

ses mõttes. Kui võimu avaldusi defineerida repressiooni kaudu, võetakse sellega omaks puht juriidiline võimukontseptsioon; võim samastatakse seadusega, mis ütleb *ei*; tema jõud oleks siis eelkõige keelav. Arvan nüüd, et niisugune kontseptsioon on täiesti negatiivne, kitsas, luukerelik, ja on kummaline, miks ta nii laialt on levinud. Kui võim alati oleks ainult repressiivne, kui ta kunagi ei teeks midagi muud, kui ainult ütleks *ei*, kas te tõesti arvate, et siis kedagi saaks panna talle kuulutama? See, mis võimu tugevaks teeb, mis ta vastuvõetavaks muudab, on lihtne tõsiasi, et ta kunagi ei rõhu peale paljalt *ei*-ütleva jõuna, vaid et ta tegelikult on kõike läbi, et ta loob asju, tekitab naudingut, vormib teadmisi, toodab diskursust; teda peab hoopis rohkem võtma produktiivse võrgustikuna, mis läheb läbi terve sotsiaalse korpuse, kui negatiivse instantsina, mille funktsiooniks on ära keelamine. «Järelevalves ja karistamises» tahtsingi näidata, kuidas moodi on 17.—18. sajandist peale toimunud võimu produktiivsuse tehnoloogiline vallalepaiskumine. Mitte ainult see, et uusaja alguse monarhiad arendasid välja suure riigiparaadi — armee, politsei, riigikassa halduse —, vaid ennekõike, et me just sel ajajärgul näeme tekkimas midagi, mida võiks nimetada võimu uueks «ökonoomiaks», tähendab, niisuguseid menetlusi, mis lubavad panna võimu avalduse ringles läbi kogu sotsiaalse korpuse ühtaegu pidevate, katkematute, kohandatute ja «individualiseerituna». Need uued tehnikad on ühtaegu palju efektiivsemad ja palju vähem kulukad (vähem kallid majanduslikult, vähem liisualuste tulemustega, vähem soodsad kõrvalepõikamise või vastuhaku jaoks) kui need tehnikad, mida oli kasutatud senimaani ja mis olid põhinenud olemasoleva moodi sulamil enam-vähem pealesunnitult sallivusest (ulatudes tunnustatud privileegidest endemilise kuritegevuseni) ja kulukast jõunäitamistest (võimu silmapaistvad ja järjepidevusest sekkumised, mille kõige vägivaldsem kuju oli «näitlik», sest et erandlik nuhtlus).

K: *Repressioon on mõiste, mida ennekõike kasutatakse seoses seksuaalsusega. Oli levinud seisukoht, et kodanlik ühiskond repressiivne seksuaalsust, lämmatab seksuaalset iha jne. Ja tõepoolest, kui näiteks mõelda masturbatsioonivastasele kampaaniale 18. sajandil või homoseksuaalsust puudutavale meditsiinidiskursusele 19. sajandi teisel poolel või ka üldse seksuaalsuse kohta käivate diskursusele, jääbki mulje, et me seisame siin silmitsi repressioonidiskursusega. Tegelikult aga teeb just see diskursus võimalikuks terve seeria taktikalisi ja positiivseid sekkumisi järeleval-*

Andres Tolts. «Väikesed maastikud. V» Akriüül, lõuend. 35x49,5 cm. 1992.

Andres Tofts. «Väikesed maastikud. VII» Akriüül, lõuend. 35x50 cm. 1997

ve, ringluse, kontrolli jne vallas ning kõik need sekunised näivad oleval lähedalt seotud nendesamade tehnikatega, mis loovad mulje repressioonist või vähemasti lubavad end sedasi tõlgendada. Minu meelest on masturbatsioonivastane ristsõda tüüpiline näide just selle kohta.

MF: Muidugi. On väga harjumuspärane öelda, et kodanlik ühiskond represseris lapse seksuaalsust sellise määrani, kus ta viimaks üldse keeldus sellest rääkimast või isegi selle olemasolu tunnistamast. Tuli oodata kuni Freudi tulekuni, et siis teha avastus, et lastel on seksuaalsus. Kui nüüd aga lugeda kõiki neid raamatuid pedagoogika ja lastemeditsiini alalt, mis 18. sajandil avaldati käsiraamatutena lapsevanemale, leiame, et laste seksist tehakse seal juttu pidevalt ja igas võimalikus kontekstis. Võidakse küll väita, et nende diskursuste eesmärgiks just oligi hoida ära laste osasaamist seksuaalsusest. Kuid nende tegelik toime oli, et lapsevanematele taoti pähe, kuidas nende laste seks moodustab ühe põhiprobleemi vanemliku haridusvastutuse vallas, ja et lastele taoti pähe, kuidas nende suhe omaenese kehaga ja omaenese seksiga on põhiprobleem kõikides nendesse puutuvates asjades; selle tagajärjel ärritati laste kehad seksuaalselt üles, kuna aga vanemate pilgud ja valvsus klammerdusid laste seksuaalsuse hädaohu külge. Kõige selle tulemusena seksualiseeriti kogu lapsekeha, seksualiseeriti kehaline suhe vanema ja lapse vahel, seksualiseeriti kogu perekonnaelu. Niisiis on «seksuaalsus» ise hoopis suuremal määral võimu positiivne produkt, kui võim kunagi on olnud seksuaalsuse represserija. Minu meelest tuleb uurida just neid positiivseid mehhanisme, ja siin peab end vabaks tegema kogu juriidilisest skematismist, mis oli omaene kõikidele senistele võimu iseloomu karakteriseeringutele. Nii kerkib ka üks ajalooline probleem, nimelt selle päevavalgele toomine, miks on Lääs omaenese praktiseeritavat võimu nii kaua kangekaelselt näinud pigem juriidilise ja negatiivseks kui tehnilise ja positiivseks.

K: Võib-olla on asi nõnda, kuna alati on arvatud, et võimu vahendavad need vormid, mis kirjutatakse ette suurtes juriidilistes ja filosoofilistes teooriates, ja et on olemas põhjapanev, äramuudetamatu kuristik nende vahel, kes võimu teostavad, ja nende vahel, kes selle all kannatavad.

MF: Mõtlen, kas see asi mitte ei ole seotud monarhia institutsiooniga. See arenes ju keskajal välja vastukaaluks senistele endecmilistele võitlustele feodaalsete võimutegjate vahel. Monarhia

pakkus enda välja kui vahekohtuniku, kui võimu, mis suudab teha lõpu sõjale, vägivallale ja rüüstamisele ning öelda ei neile võitlustele ja feodaalide verivaenule. Ta muutis enda vastuvõetavaks sellega, et võttis enda peale juriidilise ja negatiivse funktsiooni, mis siis, et ta selle piiridest kohe ka ise loomulikult üle hakkas astuma. Suverään, seadus ja ärakeelamine moodustasid kokku võimuesinduse süsteemi, mida sellele järgneval ajajärgul hakati veelgi laiendada õigusteooriate vabal: poliitiline teooria pole kunagi lahti saanud suverääni isiku painajast. Kõik need teooriad on ka tänapäeval ikka usinasti ametis suveräänsuseprobleemiga. Vaja on meil aga hoopis niisugust poliitilist filosoofiat, mis ei oleks püsti pandud selle suveräänsuse probleemi ümber, ja seega ka mitte seaduse ja ärakeelamise probleemi ümber. On tarvis maha lüüa kuninga pea: poliitilises teoorias on see ikka veel alles tegemata.

K: Kuninga pea on ikka alles maha lõõmata, aga juba püüavad inimesed seda asendada distsipliiniga, tolle 17. sajandil rajatud suure süsteemiga, mis võttis endasse kokku järelevalve, normide kehtestamise ja kontrolli funktsioonid ning, veidi hiljem, ka karistamise, parandusliku ümberkäimise, hariduse jne funktsioonid. Võiks mõelda, kust see süsteem õieti tuleb, miks ta esile kerkib ja mis on tema otstarve. Ja siis on veel tänapäeval märgatav tendents omistada talle subjekti, üht suurt, molaarset, totalitaarset subjekti, nimelt moodsat riiki, mis ehitati üles 16. ja 17. sajandil ja mis tõi endaga kaasa (vastavalt klassikalistele teooriatele) professionaalse armee, politsei ja administratiivse bürokraatia.

MF: Püstitada probleem riigi mõistetes, tähendab püstitada see jätkuvalt suverääni ja suveräänsuse mõistetes, see tähendab seaduse mõistetes. Kui kõiki neid võimuilminguid kirjeldada olenevatena riigiaparaadist, tähendab see nende mõistmist olemuslikult repressiivsetena: armee kui surmavõim, politsei ja õigusemõistmine kui karistamisinstantsid jne. Ma ei taha mitte öelda, nagu polekski riik oluline: tahan öelda, et võimusuhted ja järelikult ka see analüüs, mis neist tuleb teha, ulatuvad paratamatult teispoole riigi piire. Seda kahes mõttes: kõigepealt sellepärast, et riik, hoolimata kogu oma aparadi kõikvõimsusest, kaugeltki ei suuda hõlmata tervet võimusuhte välja, ja siis veel sellepärast, et riik saab toimida ainult teiste, juba olemasolevate võimusuhte alusel. Riik on pindstruktuuriline terve seeria võimuvõrgustike suhtes, mis täidavad ja valdavad (investirent) keha, seksuaalsust, perekonda, sugulust,

teadmisi, tehnoloogiat jne. Tõsi, need võrgustikud jäävad tingivasse-tingitud suhtesse teatavat liiki metavõimuga, mis on olemuslikult struktureeritud ümber teatava hulga suurte ärakeelamis-funktsioonide; aga see metavõim kõigi oma keeldudega saab hõivata ja kindlustada oma jalgealuse ainult seal, kus ta on juurdunud tervesse mitmekordsete ja määratlemata võimusuhte seeriasse, kuna need loovad vajaliku aluse suurtele negatiivsetele võimuvormidele. Just seda püüdsingi ma oma raamatus ilmsiks tuua.

K: Kas ei ava see mitte võimalust saada üle dualismist poliitilistes võitlustes, mis ikka ja alati on toitunud vastandusest ühelt poolt riigi, teiselt poolt revolutsiooni vahel? Kas ei näita see kätte palju laiemat konfliktide välja kui see, kus vastaspooleks on riik?

MF: Ütleksin, et riik kujutab endast terve hulga võimusuhte kodifitseerimist, mis tema funktsioneerimise võimalikuks teevad, ja et revolutsioon on nendesamade suhete kodifitseerimise teistsugune tüüp. See tähendab ka, et on olemas palju erisuguseid revolutsioone, jämedates joontes niisama palju, kui on olemas võimalikke õhnestavaid võimusuhte ümberkodifitseerimisi, ja, peale selle, et võib suurepäraselt ette kujutada ka revolutsioone, mis jätaksid olemuslikult puutumata kõik need võimused, mis moodustavad riigi funktsioneerimise aluse.

K: Olete võimu kui uurimisobjekti kohta öelnud, et tuleb ümber pöörata Clausewitzi vormel jõudmaks ideeni, et poliitika on sõja jätkamine teistsuguste vahenditega. Kas on sõjaline mudel teie meelest, toetudes teie viimase aja töödele, kõige parem võimu kirjeldamiseks; kas on sõda siin ainult metafooriline mudel või on ta tähttäheleline, reeglipärane, võimu igapäevase toimimise viis?

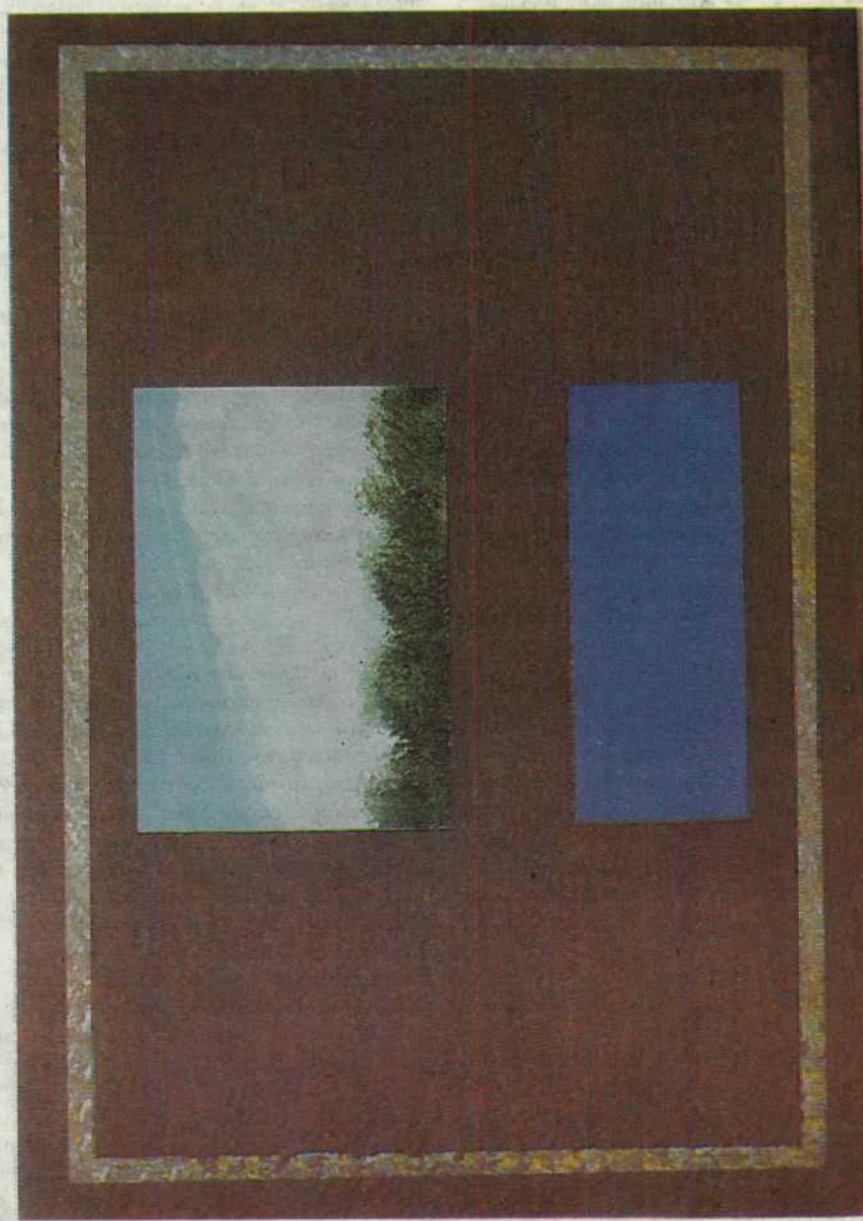
MF: See on just see probleem, millega praegu leian end silmitsi seismas. Niipea kui hakata võimu kõigi tema tehnikate ja menetlustega lahutama sellest seadusevormist, millega teda teoreetiliselt seni on piiratud, tuleb peagi esitada see põhiküsimus: kas ei ole võim lihtsalt sõjasarnase ülevõimu üks vorme? Kas ei peaks siis kõiki võimuprobleeme ette kujutama sõjasuhte mõistetes? Kas ei ole võim mitte teatavat liiki üldistatud sõda, mis üksikutel momentidel võtab omaks rahu ja riigi vormid? Sel juhul oleks rahu üks sõja vorme ja riik selle pidamise vahend.

Siit ilmub välja terve rida probleeme. Kes peab sõda ja kelle vastu? Kas on need kaks klassi

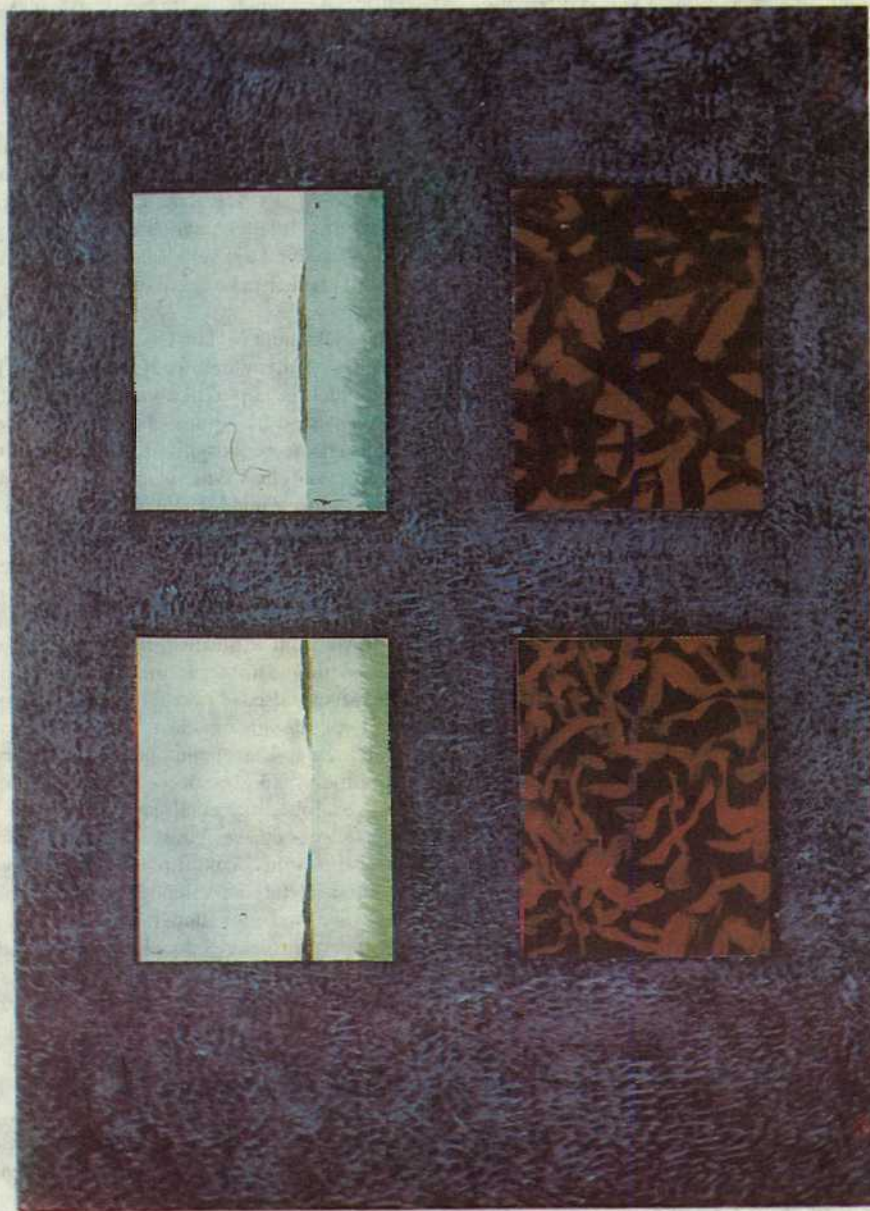
või rohkemgi? Kas on see kõikide sõda kõikide vastu? Missugune on armee ja sõjaväeliste institutsioonide roll selles tsiviilühiskonnas, kus peetakse pidevat sõda? Kuidas puutuvad asjasse taktika ja strateegia mõisted, kui analüüsida struktuure ja poliitilisi protsesse? Missugune on võimusuhte olemus ja nende teisenemise viis? Kõiki neid küsimusi on tarvis uurida. On igatahes jahmatav näha, missuguse kerguse ja enesestmõistetavusega võivad inimesed rääkida sõjasarnastest võimusuhetest või klassivõitlusest, ilma et nad kunagi seletaksid, kas on mõeldud mõnd sõja vormi, ja kui, siis missugust vormi.

K: Tegime juba juttu sellest distsiplinaarsest võimust, mille avaldusi, reegleid ja ülesehitamise viisi te kirjeldate «Järelevalves ja karistamises». Siin võiks nüüd küsida: miks järelevalve? mis on järelevalve otstarve? On ka veel üks fenomen, mis ilmub 18. sajandil, nimelt rahvastiku kui teadusliku uurimise objekti avastamine; hakatakse järele uurima sündimust ja suremust, muutusi rahvastikus, ja nähtavasti esimest korda ka üllema, et on võimatu valitseda riiki ilma tema rahvastikku tundmata. Näiteks Moheau, kes oli üks esimesi nüüsguse järeleuurimise organiseerijaid administratiivsel alusel, paistab nägevat selle eesmärgi rahvastiku poliitilise kontrolli probleemides. Kas siis see distsiplinaarne võim tegutseb üksi ja iseenest või leiab ta hoopiski tuge millestki palju üldisemast, nimelt sellest kinnistunud kontseptsioonist, et on olemas rahvastik, mis ennast taastoodab kohasel viisil, koosnedes inimestest, kes abielluvad kohasel viisil ja käituvad kohasel viisil, vastavalt täpselt määratud normidele? Sel juhul oleks meil ühel pool teatav globaalne molaarne keha, rahvastikukeha, koos terve seeria seda puudutavate diskursustega ja teisel pool ning ühtlasi selle all väiksemad kehad, distsipliini mikrokehad. Isegi kui te siin vahest olete alles oma uurimistööde alguses, kas te ei võiks öelda, missugune on teie meelest nende suhete iseloom, mis tekitab kahe seesuguse eri keha vahel: ühel pool molaarne rahvastikukeha, teisel indiviidide mikrokehad?

MF: Teie küsimus tabab otse märki. Leian, et mul on väga raske vastata, sest just selle probleemi kallal ma praegu töötangi. Arvan, et tuleb silmas pidada tõsiasi, et koos kõigi peamiste tehniliste leiutiste ja avastustega 17. ja 18. sajandil ilmus ka võimu teostamise uus tehnoloogia, mis tõenäoliselt oli isegi olulisem kui põhiseaduslikud reformid ja uued valitsemisvormid, mis loodi 18. sajandi lõpus. Vasakpoolsete leeris kuuleb

Andres Tolts. «Väikesed maastikud. VI» Akrüül, lõuend. 35x49,5 cm. 1992.

Andres Tolts. «Väikesed maastikud. IV» Akrüül, lõuend. 34,5x49,5 cm. 1992.

inimesi tihti ütlevat, et võim olevat see, mis keha eitab, represserib, maha rõhub jne. Ütleksin aga, et ma, vastupidi, leian nende uute 17. ja 18. sajandi jooksul sisseviidud võimutehnoloogiate juures kõige näkkulöövama olevat just selle, kui konkreetse ja täpse iseloomuga nad on ja kuidas neil on võime haarata mitmuslikku ja diferentseeritud reaalsust. Feodaalses ühiskonnas funktsioneeris võim põhiliselt märkide ja lõivude kaudu. Truudusemargid läänisandaile, rituaalid, tseremooniad jne ning lõivud maksude, rüüstamiste, jahi, sõja jne vormis. 17. ja 18. sajandil tekib nüüd üks võimuvorm, mis hakkab end teostama sotsiaalse produktiooni ja sotsiaalsete teenuste kaudu. Oluliseks muutub, kuidas saada indiviididelt nende konkreetsetes eludes kätte tootlikke teenuseid. Selle tulemusena saigi vajalikuks võimu tegelik ja efektiivne «kehastamine» selles mõttes, et võim pidi saama võimeliseks leidma ligipääsu indiviidide kehadele, nende tegudele, hoiakutele ja igapäevase käitumise viisidele. Siit ka niisuguste meetodite tähtsus nagu koolidistsipliin, millel õnnestus muuta õpilaste kehad ülikeerukate manipuleerimis- ja kohastamisüsteemide objektideks. Samal ajal aga pidid need uued võimutehnikad maadlema rahvastiku fenomeniga, lühidalt, võtma käsile administreerimise, kontrolli, inimeste akumulatsiooni suunamise (see majandussüsteem, mis soodustab kapitali akumulatsiooni, ja see võimustüsteem, mis korraldab inimeste akumulatsiooni, on alates 17. sajandist teineteisega vastavuses teineteisest lahutamatu fenomenid): nii kerkivadki siin üles demograafia, rahva tervise, hügieeni, majapidamistingimuste, pikaeealisuse ja viljakuse probleemid. Ja ma arvan, et seksiprobleemi poliitiline tähtsus tuleneb tõsiasiast, et seks asub kehalise distsipliini ja rahvastikukontrolli lõikumispunkti.

K: Lõpuks üks küsimus, mida teilt ka varem on küsitud: kas see teie tehtav töö, kõik teie uurimised asjad ja tulemused, milleni olete jõudnud, võiksid lõpuks kuidagi tulla kasuks ka igapäevastes poliitilistes võitlustes? Rääkisite äsja, et kohalikud võitlused on võimuga kokkupõrkamises eriomaseks paigaks, väljaspool ja teispool niisuguseid globaalseid, üldisi instantsse nagu parteid või klassid. Mis tähendus võiks sellel olla intellektuaalide rollile? Kui enam ei olda «orgaaniline» intellektuaal, kes tegutseb üldhõlmava organisatsiooni eesträkkijana, kui enam ei seata sihiks funktsioneerida töö tootja ning valdajana, mis positsiooni peaks intellektuaal siiski võtma?

MF: Juba pikka aega on «vasakpoolseks» nimeta-

tav intellektuaal võtnud sõna ja näinud oma sõnaõigust tunnustatavat kui tõe ja õigluse valdaja oma. Teda kuulati, või vähemalt tehti niisugune nägu, kuivõrd ta esindas universaalsust. Olla intellektuaal tähendas olla natuke kõigi südametunistus. Minu arvates on meil siin tegemist marksismist, äranämmutatud marksismist ülekantud idee üleskorjamisega: niisamuti nagu proletariaat endas universaalsust kannab oma ajaloolise ascendi paratamuse tõttu (tehes seda aga vahetult, mõtlematult, vähe teadlikuna enesest), nii tahab intellektuaal tänu oma moraalsele, teoreetilisele ja poliitilisele valikule saada sellesama universaalsuse kandjaks juba tema teadlikus ja viimistletud vormis. Intellektuaal peaks siis olema selge ja individuaalne kuju selleksamale universaalsusele, mille hämar ja kollektiivne vorm on proletariaat.

Nüüd juba hulk aastaid enam ei nõuta intellektuaalilt selle rolli mängimist. On loodud uut moodi «side teooria ja praktika vahel». Intellektuaali jaoks on saanud harjumuseks töötada mitte enam «universaalse», «eeskujuliku», «üldkehtivalt tõese ja õiglase» elemendis, vaid omaette kindlates lõikudes, täpselt nendes punktides, kuhu neid on asetanud nende töö- või elutingimused (elupaik, haigla, hullumaja, laboratoorium, ülikool, perekondlikud või seksuaalsed suhted). Nii on nad kindlasti jõudnud palju konkreetsema ja vahetuma arusaamiseni võitlustest. Ja nad on seal kokku puutunud probleemidega, mis on spetsiifilised, «mitteuniversaalsed», tihti täitsa erinevad proletariaadi või masside omadest. Ja ometi on nad tegelikult neile just lähenenud, ja seda minu arvates kahel põhjusel: kõigepealt seepärast, et seal on tegemist reaalse, materiaalsete, igapäevaste võitlustega, teiseks aga seepärast, et nad seal tihti, olgugi teises vormis, kokku puutuvad sama vastasega kui proletariaat, talupoegkond või massid (rahvusvahelised ettevõtted, kohtu- ja politseiaparaat, kinnisvaraspekulatsioonid jne); tulemuseks ongi see, mida ma nimetaksin «spetsiifiliseks» intellektuaaliks, vastandades seda «universaalsele».

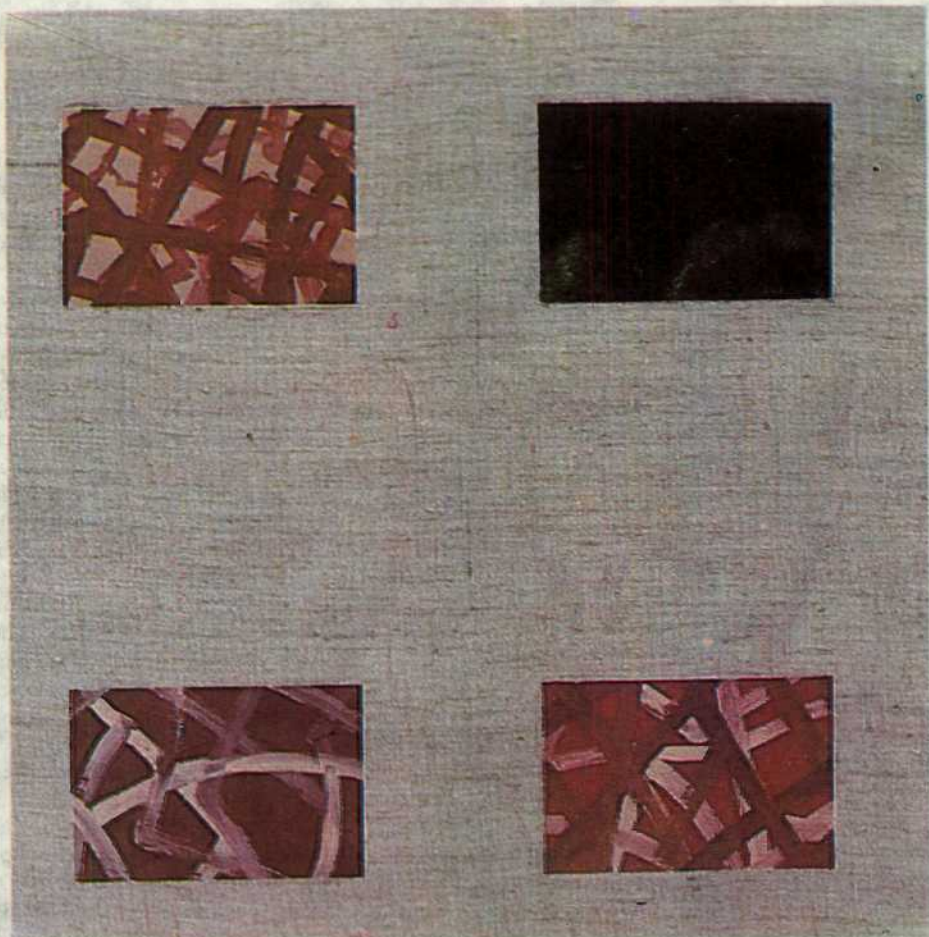
Sellel uuel kujul on uus poliitiline tähendus: ta võimaldab kui mitte liita, siis vähemasti ümber liigendada terve hulga lähestikku seisvaid kategooriaid, mis seni olid jäänud lahku. Sest kuni kõige viimase ajani oli intellektuaaliks sõna tõsisemas mõttes alati kirjanik: universaalse teadvusena ja vaba subjektina vastandus ta neile, kes tema kõrval esindasid ainult riigi või kapitali teenistuses olevaid v o i m k o n d i (insenerid, riigiametnikud, õppejõud). Sestpeale kui politiseerimine on hakanud lähtuma igatüüpi enda erialasest tegevusest, on ära kadunud k i r j u t a m i n e kui

lävi, kui intellektuaali pühitsev märk; nii ongi võinud tekkida ültal alla kulgevad sidemed, mis viivad ühe teadmismvormi juurest teiseni, ühest politiseerimise punktist teiseni: nii võivad riigiametnikud ja psühhiaatrid, arstid ja sotsiaaltöötajad, laborandid ja sotsioloogid kõik korraga osaleda intellektuaalide globaalses politisatsioonilises, igatüki omaenda eriomases paigast, läbi vastastikkuste vahetuse ja toetuse. See protsess seletabki, miks on kadumas kirjanik kui käilakuju, samal ajal kui õppejõud ja ülikool kerkivad esile võib-olla mitte küll põhielementidena, kuid «teedesõlmedena mitmel tasandil», privilegeeritud kokkujooksmispunktidena. Just siin ongi kahtlemata põhjus, miks ülikool ja õpetamine on saanud poliitiliselt ülitundlikeks aladeks. Ja niinimetatud ülikooli kriisi ei peaks üldse tõlgendatama kui jõukaotust, vaid vastupidi, kui nende võimuavalduste multiplitseerumist ja võimendumist keset seda paljувormilist intellektuaalide kogumit, kes praktiliselt kõik temast läbi käivad. Kogu see meeletu teoretiseerimine kirjutamise üle, mida võis näha kuuekümnendatel aastatel, polnud õieti midagi muud kui luigelaul: kirjanik heitles seal oma poliitiliste eesõiguste säilitamise eest; aga just see, et seal ikka oli tegemist «teooriaga», et tal läks vaja teaduslikke ettevaatusabinõusid, mis toetusid lingvistikale, semioloogiale ja psühhoanalüüsile, et sel teoorial olid sees omad viited Saussure'i ja Chomsky suunas jne, ning et ta sünnitas nii keskpraseid kirjandusteoseid, kõik see tõendab, et kirjaniku tegevus enam ei olnud elavaks koldeks.

Minu meelest on see «spetsiifilise» intellektuaali kuju välja arenenud pärast Teist maailmasõda. Ühendavaks lüliks universaalse intellektuaali ja spetsiifilise intellektuaali vahel oli võib-olla tuumafüüsik — kui öelda üldiselt, aga kui nimepidi: Oppenheimer. Just oma otse ja lokaliseeritud seose pärast teadusliku teadmise ja institutsiooniga võiski tuumafüüsik sekkuda; kuna aga tuumaohut puudutas tervet inimsugu ja maailma saatust, võis tema diskursus samal ajal olla ka universaalne diskursus. Selle tervet maailma puudutava protestiavalduse varjus oskas tuumateadlane tööle panna tolle spetsiifilise asendi, mis tal teadmiste vallas oli. Ja ma arvan, et see oli esimene kord, kus poliitiline võim hakkas intellektuaali jälgima mitte tema jutlustatava üldise diskursuse pärast, vaid selle teadmise tõttu, mille valdajaks ta oli: sest just sellel tasandil kujutas ta endast poliitilist ohtu. Räägin siin praegu ainult läänemaistest intellektuaalidest. Nõukogude Liidus toimunu on muidugi teatavalt punktides analoogiline, aga mõnes teises punktis erinev. Saaks

teha terve uurimuse teaduslikust *dissidentist* nii Läänes kui sotsialistlikes maades pärast 1945. aastat.

Võib oletada, et «universaalne» intellektuaal, nii nagu ta funktsioneeris 19. sajandil ja 20. sajandi alguses, õieti tuletub ühest kindlast ajaloolisest kujust: see on õigusenõudja, seadusemees, kes seab võimule, despotismile, kuritarvitusele ja ülbele rikkusele vastu õigluse universaalsuse ning ideaalse seaduse erapooletuse. 18. sajandil käisid suured poliitilised võitlused ümber seaduse, õiguse ja konstitutsiooni, ümber selle, mis oleks õiglane mõistuses ja looduses, mis võiks ja peaks kehtima universaalselt. Tänapäevane «intellektuaal» (mõtlen intellektuaali sõna poliitilises, mitte sotsioloogilises või professionaalses tähenduses, pidades silmas kedagi, kes kasutab oma teadmisi, oma pädevust ja oma suhet tõega poliitiliste võitluste vallas) on minu arvates sündinud juristist või igatahes kellestki, kes toetus õiglase seaduse universaalsusele, mõnikord ka vastu astudes õiguslastele professionaalidele (Prantsusmaal on niisuguste intellektuaalide prototüübiks Voltaire). «Universaalne» intellektuaal tuletub juristist-ühiskonnategelasest ja tema kõige täielikumaks väljenduseks on kirjanik, kes kannab neid tähendusi ja väärtusi, milles kõik võivad end ära tunda. «Spetsiifiline» intellektuaal tuletub hoopis teistsugusest kujust, mitte enam «juristist-ühiskonnategelasest», vaid «teadlasest-eksperdist». Ütlesin alles, et ta astus esiplaanile kõigepealt tuumateadlaste näol. Tegelikult küll oli ta selleks kulisside taga juba kaua valmistunud, ta oli koguni lava nurgas nähtav kuskil, ütleme, 19. sajandi lõpus. Kahtlemata algab tema selge esilekerkimine Darwinist või õieti postdarwinistlikest evolutsionistidest. Tormilised suhted evolutsionistide ja sotsialistide vahel ning evolutsionismi kaksipidised mõjud (näiteks sotsioloogiale, kriminoloogiale, psühhiaatriale, eugeenikale) märgivad seda olulist momenti, mil teadlane «lokaalse» teadusliku tõe nimel — ükskõik, kui oluline see oli — sekkus oma kaasaegetesse poliitilistesse võitlustesse. Ajalooliselt esindab Darwin just seda pöördepunkti õhtumaise intellektuaali ajaloos (sellist vaatepunktist on väga oluline Zola: ta on tüübilt «universaalne» intellektuaal, seaduse kandja ja õigluse eest võitleja, ometi koormab ta oma diskursust terve hulga nosoloogiliste ja evolutsionistlike viidetega, mis tema arvates on teaduslikud ja mida ta tegelikult õieti halvasti valdab ning mille poliitilised tagajärjed tema enese diskursusele on väga kahemõttelised). Kui asja lähemalt uurida, peaks igatahes nähtama, kuidas füüsikud sajandivahetusel taas astuvad poliitilistesse

Andres Tolts.
«Väikesed maastikud. XIII»
Akrüül, lõuend. 50x50 cm.
1992.

Andres Tolts.
«Väikesed maastikud. XIV»
Akriül, lõuend. 50x50 cm.
1992.

väitlustesse. Vaidlused sotsialismi teoreetikute ja relatiivsuse teoreetikute vahel on selles asjakäigu peatahtsusega.

Igal juhul on bioloogia ja füüsika privilegeeritud viisil olnud selle uue tegelase, spetsiifilise intellektuaali väljakujunemise aladeks. Teaduslik-tehniliste struktuuride tungimine majanduse ja strateegia valdkonda on talle andnud tema tegeliku tähtsuse. Kujuks, kellesse nüüd koonduvad tolle uue intellektuaali funktsioonid ja mõjuvõim, ei ole enam «geniaalne kirjanik», vaid «absoluutne õpetlane», mitte enam see, kes endas üksi kannab kõikide väärtusi, vastandudes suveräänile või ebaõiglastele valitsejatele, ja kelle hütud kaigub vägevasti surematuseni välja, — vaid keegi, kes koos mõnede teistega, olgu riigi teenistuses või talle vastu töötades, hoiab oma valduses jõude, mis kindlalt ja lõplikult võivad kas soodustada või tappa elu. Mitte enam igavikulaulik, vaid elu ja surma strateeg. Elame praegu «suure kirjaniku» kadumise kaasajal.

Tulgem nüüd tagasi täpsemate üksikasjade juurde. Võtkem omaks, et koos teaduslik-tehniliste struktuuride arendamisega tänapäeva ühiskonnas on spetsiifiline intellektuaal viimastel kümnenditel saanud aina olulisemaks, ja see liikumine on eriti kiirenenud kuuekümnendatel aastatel. Nüüd aga puutub spetsiifiline intellektuaal kokku takistustega ja teda hakkavad ähvardama ohud. On olemas oht jääda pidama konjunktuurivõitluste tasemele, üksikuid löike puudutavate nõudmistest juurde. On risk saada manipuleeritavaks nende poliitiliste parteide või ametiühingute käes, mis neid kohalikke võitlusi juhivad. Ja ennekõike on risk, et neid võitlusi ei suudeta edasi arendada globaalse strateegia või välise toetuse puudumise pärast; ka risk, et pole mitte kedagi, kes järgiks, või et seda teevad ainult mõned väga piiratud rühmad. Prantsusmaa pakub meile praegu just seesuguse näite. Võitlus vanglate, karistussüsteemi ja politsei ning õigusemõistmise süsteemi ümber kaldub üha enam eraldama neist jõudest, mis oleksid suutnud teda laiendada, kuna seda võitlust peavad «üksi» ainult sotsiaaltöötajad ja endised vangid. Nii on ta nüüd läbi põimunud naivsest arhailisest ideoloogiast, mille järgi kurjategija on korraga süütu ohver ja puhtakujuline mässaja — ühiskonna patuoinas — ning hundi-kutsikas kõigi tulevaste revolutsioonide jaoks. See tagasipöördumine 19. sajandist pärit anarhistlike teemade juurde võis juhtuda ainult seepärast, et ei suudetud integreerida ajakohaseid strateegiaid. Tulemuseks ongi sügav lõhe, mis lahutab selle kampaania ühetoonilist lüürlilist laulukest, kuuldavat ainult vähestele väikestele rühmadele,

ja masse, kellel on tõsiseid põhjusi seda mitte aktsepteerida kehtiva poliitilise käibe jaoks, aga kes ühtlasi — tänu hoolega kultiveeritavale hirmule kurjategijate ees — sallivad õigusemõistmis- ja politseiaparaadi säilitamist või õigemini koguni tugevdamist.

Mulle tundub, et me oleme jõudnud momendini, kus spetsiifilise intellektuaali funktsioon tuleb ümber töötada. Mitte et sellest peaks loobutama, hoolimata mõnede nostalgiasuurt «uni-versaalsete» intellektuaalide järele («meil on vaja filosoofiat, on vaja «maailmanägemist»»); aitab, kui mõelda psühhiaatrias saavutatud oluliste tulemustele, mis tõendavad, et lokaalsed ja spetsiifilised võitlused ei olnud mingi viga ega viinud kuidagi ummikusse. Võiks koguni öelda, et spetsiifilise intellektuaali roll peab muutuma üha olulisemaks, kuivõrd kasvab see poliitiline vastutus, mille ta tahes-tahtmata peab enda peale võtma kui tuumafüüsik, kui genetik, kui informaatik, kui farmakoloog jne. Oleks väga ohtlik diskvalifitseerida ta tema spetsiifilises seoses lokaalsete teadmistega, tuues ettekäändeks, et see on spetsialistide asi ega huvita masse (mis on kahekordselt vale: massid teavad sellest juba ja on ka ise igapäev sellesse kaasa kistud), või et ta teenib kapitali ja riigi huve (mis on küll tõsi, aga osutab ühtlasi tema hõivatud strateegilisele paigale), või siis et ta veab endaga kaasa saientistlikku ideoloogiat (mis ei ole sugugi alati õige, ja on kahtlemata teisejärgulise tähtsusega selle suhtes, mis on kõige põhilisem: nimelt tõestele diskursustele omane mõju).

Kõige olulisem on minu arvates see, et tõde ei ole mitte väljaspool võimu ega ilma võimuta (ta ei ole, hoolimata ühest müüdist, mille ajalugu ja funktsioonid tasuks üle vaadata, mitte vabade vaimude vaevatusu, pikkade üksinduste laps, privileeg nendele, kes on mõistnud ennast vabaks teha): Tõde on siit maailmast: ta luuakse siin tänu mitmesuguste sundustele. Ja ta hoiab siin enda käes võimu reeglipäraseid avaldusi. Igal ühiskonnal on oma tõerežiim, oma «üldine poliitika» tõeliseks: see tähendab, on diskursused, mida ta vastuvõetavaks tunnustab ja nad tõestena funktsioneerima paneb; on mehhanismid ja instantsid, mis võimaldavad eraldada tõeseid või vääraid lausungeid, teatav talitusviis, kuidas jõustada nii ühtesid kui teisi; on tehnikad ja menetlused, mida peetakse väärilisteks, et nende kaudu tõde käte saada; on staatuse nende jaoks, kellel on voli öelda seda, mis funktsioneerib kui tõene.

Sellistes ühiskondades nagu meie oma iseloomustavad tõe «poliitilist ökonomiat» viis ajalooliselt olulist tunnusjoont: «tõde» on keskendatud

teadusliku diskursuse vormi ja nende institutsioonide ümber, mis seda toodavad; ta on allutatud pidevale majanduslikule ja poliitilisele takkakihtumisele (tõde vajab nii majanduslik tootmine kui poliitiline võim); ta on, erisugustes vormides, tohtu levitamistöö ja tarbimise objektiks (ta ringleb haridus- ja informatsiooniaparatuurides, mille ulatus sotsiaalses korpuses on suhteliselt suur, hoolimata teatavatest rangetest piirangutest); teda toodetakse ja antakse edasi mõnede suurte poliitiliste või majanduslike aparatuuride mitte küll väljasulgeva, aga domineeriva kontrolli all (üliskool, armee, kirjutamine, teabevahendid); ja lõpuks, ta on peapõhiseks kõigis poliitilistes väärtustes ja kõigis sotsiaalsetes kokkupõrgetes («ideoloogilised» võitlused).

Minu meelest tuleb nüüd kõigepealt arvestama hakata sellega, et intellektuaal ikkagi ei ole «universaalsete väärtuste kandja»; pigem on ta keegi, kellele kuulub oma spetsiifiline asend — aga siin on tegu niisuguse spetsiifikaga, mis on seotud tõde seaduse (*dispositif de vérité*) üldiste funktsioonidega sellises ühiskonnas nagu meie oma. Teiste sõnadega, intellektuaal on sõltuvuses kolmetisest spetsiifikast: tema klassipositsiooni spetsiifika (väikekodanlane kapitalismi teenistuses, proletaarne «orgaaniline» intellektuaal); tema elu- ja töötingimuste spetsiifika, omakorda seotud intellektuaalse tingitusega (uurimisvaldkond, koht laboratooriumis, majanduslikud või poliitilised nõuded, millele ta allub või mille vastu mässab ülikoolis, haiglas jne); lõpuks tõepoliitika spetsiifika meie ühiskonnades. Ja just seal võib tema asend saada üldisema tähenduse, just seal toob tema peetav lokaalne või spetsiifiline võitlus endaga kaasa tagajärgi ja implikatsioone, mis pole enam lihtsalt ametialased või kitsasse lõiku kuuluvad. Ta funktsioneerib või võitleb sellel üldisel tõderežiimi tasapinnal, mis on nii olemuslik meie ühiskonna struktuuridele ja funktsioneerimisele. On olemas võitlus «tõde pärast», või vähemasti «tõde ümber» — olgu aga siin veel üks kord mõista antud, et tõde minu jaoks ei tähenda mitte «kogumit tõdesid asju, mis tuleb avastada või omaks võtta», vaid «kogumit reegleid, mille järgi tõene lahutatakse väärast ja liidetakse tõesele võimu spetsiifilised avaldused»; ja olgu ka mõista antud, et siin pole tegemist mitte võitlusega tõde «poolt», vaid lahinguga tõde staatuse ja tema mängitava majanduslik-poliitilise rolli pärast. Intellektuaali-

de poliitilistest probleemidest ei peaks siis mõeldama mitte «teaduse/ideoloogia» vahekordades, vaid «tõde/võimu» vahekordades. Just siin võib ka uuesti kõne alla tulla küsimus intellektuaali professionaliseerumisest ja kehalise/vaimse töö jaotusest.

Kõik see peab ilmselt tunduma üsna segane ja ebamäärane. Ebamäärane tõepoolust, kuna kõik, mis ma ütlen, on öeldud eelkõige hüpoteesi korras. Et see aga siiski oleks veidi vähem segane, pakun nüüd välja mõned «laused» — mis küll ei ole veel päris kindlad väited, aga võiksid sobida tulevaste katsete või proovide tarvis.

«Tõde» all tuleb mõista kogumit reeglipäraseid menetlusi tootmise, seaduse, jaotuse, ringluse-laskmise ja lausungite funktsioneerimise jaoks.

Ringluse kaudu on «tõde» seotud võimustus-teemidega, mis teda toodavad ja ülal peavad, ning nende võimuavaldustega, mille voolu ta tekitab ja mis teda omakorda saadavad ja uuendavad. Tõde «režiim».

See režiim pole mitte lihtsalt ideoloogiline või pindstruktuuriline; ta on olnud kapitalismi kujunemise ja arenemise tingimuseks. Ja samamoodi funktsioneerib ta ka enamikus sotsialistlikes maa-des, väikeste teisendustega (jätan lahtiseks Hiina küsimuse, mida ma ei tunne).

Intellektuaali jaoks pole olemuslikuks poliitiliseks probleemiks mitte see, kuidas kritiseerida ideoloogilisi sisusid, mis on seotud teadusega, või kuidas toimida nõnda, et tema teadusliku praktikaga käiks kaasas õige ideoloogia. Tähtis on teada saada, kas oleks võimalik üles ehitada uut tõepoliitikat. Probleemiks pole mitte, kuidas muuta inimeste «teadvust» või seda, mis neil on peas, vaid tõde loomise poliitiline, majanduslik ja institutsionaalne režiim.

Pole tarvis mitte kätte saada kõikide võimustus-teemide tõde — see oleks lummutis, sest tõde ise ongi võim — vaid rebida tõde võim lahti neist hegemooniavormidest (ühiskondlikest, majanduslikest, kultuurilistest), mille sees ta antud hetkel funktsioneerib.

Kokkuvõttes, poliitiliseks peaküsimuseks pole mitte viga, illusioon, võõrandunud või ideoloogiline teadvus; selleks on tõde ise. Siit ka Nietzsche olulisus.

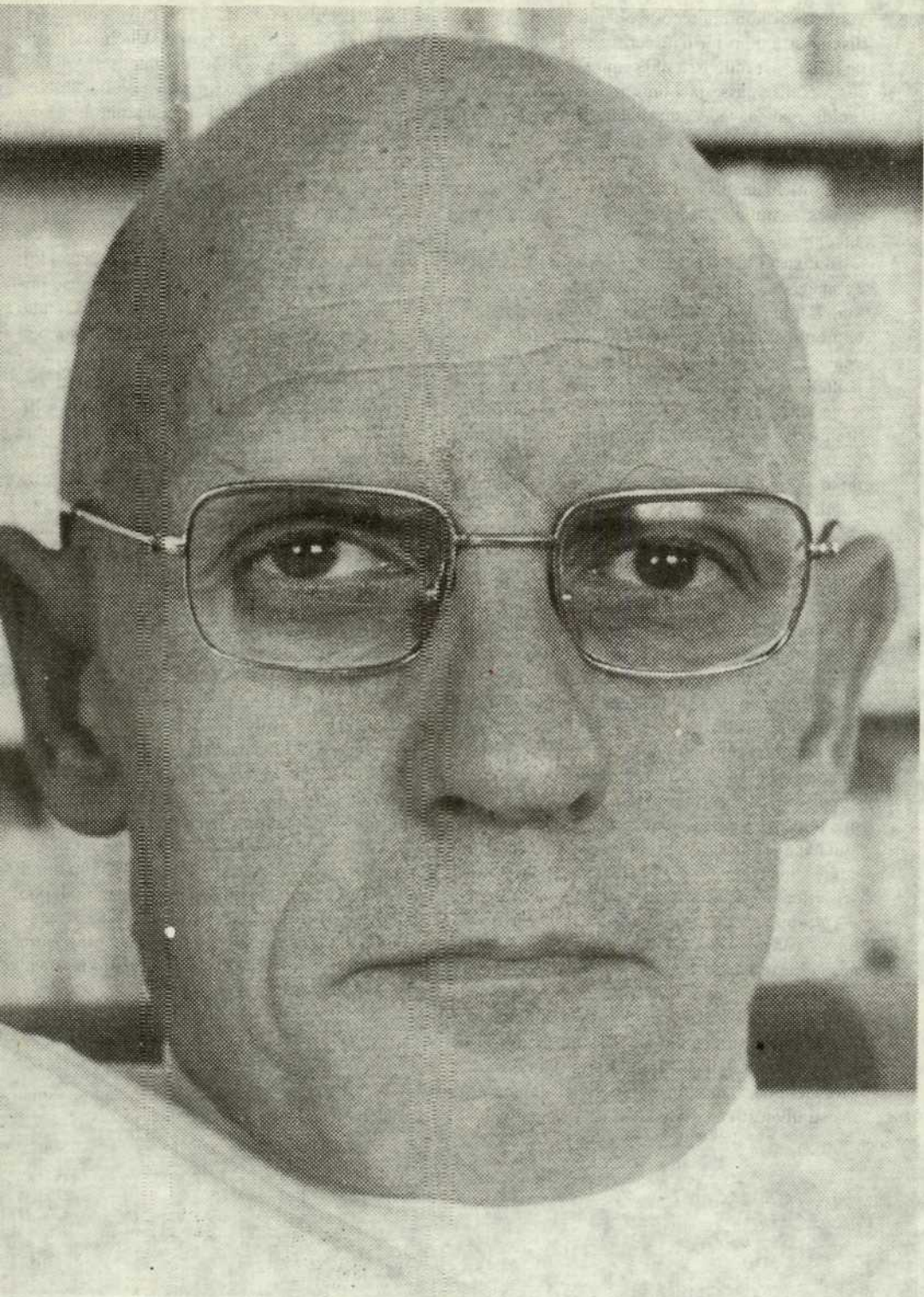
Tõlkinud Hasso Krull

MICHEL FOUCAULT (1926—1984), võib-olla kõige elulisema moodsa prantsuse filosoofi ainsaks tõsiseks tutvustuseks eesti keeles on väike loeng «Seksuaalsus ja üksindus» «Vikerkaares» 1990, nr 3 (tlk Märt Väljataga). Mis oli kahtlemata ilus algus, kuid Foucault-mõdulise filosoofi jaoks ilmselt jääb veidi liiga napiks. Loodetavasti aitab asja parandada kavatsetav ja ajakirja piire arvestades pisut mahukam sari, millest esimene ongi sinne 1977. aastal tehtud intervjuu «Tõde ja võim» (*Vérité et pouvoir*).

Peale selle, et Foucault'd hästi tuntakse hullumeelsuse, vanglasüsteemi ja mitmete seksuaalsusega seotud probleemide uuendusliku analüüsijana, seostub tema nimega kindlasti esimeses jär- gus veel see radikaalne ja õieti eelkäijateta võimukäsitlus, mis tema töödesse ilmub seitsmekümendatel aastatel, andes uue värvingu ka kõigele varem kirjutatule. Nii on sinne intervjuu no- pitud tegelikult ajalõigust, mis on üks Foucault' kõrgperioode — just paari aasta eest on ilmunud «Järelevalve ja karistamine. Vangla sünd» (*Surveiller et punir*, 1975) oma kuulsate analüüsidesga Benthami panoptikumist, intervjuuga samal aastal aga esimene kõide «Seksuaalsuse ajaloost», pealkirjaga «Teadmistahke» (*La Volonté de savoir*). Eriti viimane oli väga edukas juba ilmudes, ja järgnevatel aastatel nende kahe raamatu mõju aina kasvab, ulatudes juba lähedale Foucault' kuuekümendate aastate ühele suurteosele «Sõnad ja asjad» (*Les Mots et les choses*, 1966).

Vahest on niisugune loetelu siiski veidi mee- levaldne, sest ühtki päris tähtsusetut raamatut Foucault'l ei olegi. Alates 1961. ilmunud «Hullu- meelsuse ajaloost» (*Histoire de la folie*), mida Foucault ise pidas oma tegelikuks debütüdiks, on kõik temalt ilmunud tööd olnud vaieldamatult olulised. Mitte ilmaasjata ei nimetata Prantsus- maal sel ajal esile kerkinud uut filosoofide põlv- konda teinekord Foucault-põlvkonnaks. Mõned spetsiifilised märksõnad, mis omal ajal võttis kas- tusele Foucault, nagu «epistēmē» või «arheo- loogia», võivad ju aja jooksul moest minna, kuid see ei tähenda, et Foucault' ideed paari lühikese aastakümnega ammenduda võiksid. Igäüks, kes vähegi viitsib süüvida Foucault' analüüsidesse, peab märkama, et seal arutatakse probleemeid ikka veel on kõige põletavamad, kõige näkkulõo- vamad ning mõned ehk intensiivsemaltki, kui nad olid filosoofi eluajal. Me ei pääse mööda Fou- cault'st, sest me ei pääse mööda tollest ühiskonn- nast ja nendest võimustruktuuridest, mida Fou- cault «teolt tabas» ja karakteriseeris.

Tõsi küll, on mõned mõisted, mida Foucault meie jaoks kasutab harjumatult, ja neid tuleb ette ka siinses intervjuus. Üks neist on kindlasti *võim* mõiste ise. Kuid just seda seletab Foucault «Tões ja võim» lahti ehk otsesõnalisemalt kui kusagil mujal, rünnates kõige levinumaid võim- usse puutuvaid käibetõdesid eelkõige «ideoloog- ia» ning «repressiooni» mõistete näol. Kom- mentaari pole siin enam vaja. Foucault' õeldu ise ongi kommentaar. Natuke teine lugu on Foucault' kuulsa «diskursiivse analüüsiga». Mõiste *diskursus* omapärasemad nüansid Foucault' kasutuses lähevad suurelt jaolt kaotsi lugejale, kes tema 1969. a ilmunud metoodilist põhi- teost «Teadmiste arheoloogia» (*L'Archéologie du savoir*) ei tunne. Siiski on kasulik vähe- malt teada, et selle struktuurilise lingvistikast (Émile Benveniste) ülevõetud termini ootamatult lai tarvituse on iseloomulik kogu Foucault' kaas- aegsele uuele prantsuse filosoofiale ja annab mär- ku teistsugusest, varasemaga võrreldes radikaal- selt nihutatud suhtumisest filosoofilisse, humani- taarsesse ja lõpuks kogu sotsiaalsesse keelepruuki üldse. Diskursus, see on «taevast maa peale» too- dud keel, mis on saanud materiaalseks, kehali- seks, kombatavaks ja aistitavaks, sellega ühtlasi ka tarbitavaks, toodetavaks, jaotatavaks, osteta- vaks ja müüdavaks (foucault'lik aspekt). Eelkõ- igi on aga diskursus muidugi siiski selgelt taotlus- lik, eesmärgistatud kõne, millesse on sisse kirju- tatud kõik kõneleja ängistused ja ihad, tema kuu- luvus teatavasse kultuurilisse ja sotsiaalsesse konteksti koos vastavate koodimarkeritega jne. Mitte siis enam, et «stiil» olekski «inimene», vaid inimene on oma diskursuse nägu, kuulub selle juurde ja on õieti võimetu tema «enda» diskursu- se anonüümsete ja tihti mitteteadlikult omaks võetud ettekirjutuste vastu. Just seda diskursuste anonüümset, mitte-subjektiivset, dehumanisee- ritust ongi eriti rõhutanud Foucault. See teeb, et meil õieti päriselt kunagi ei olegi võimalik öelda, «kes räägib»: see, mis räägib, on meie keelepru- kide süsteem ise — diskursus räägib meid ja mit- te meie teda. Foucault spetsiifilises tarvituses implitseerib see veel teatavat paratamatut kordu- vust (*diskursus* moodustub *lausungite* kordumi- sest) ja reeglilitatust (on teatavaid asju, mida dis- kursuses polegi võimalik öelda, ja teisi asju, mida seal peab ütlema kogu aeg, et üldse diskursusse kuuluda ja mõju saavutada). Kogu sotsiaalne elu oma paljukihilisuses ja jaotustes seisab koos dis- kursustest, nende omavahelistest vahetustest, võitlustest ja aeg-ajalt ka katkemistest (Foucault

Michel Foucault (1926—1984)

kuulus «diskontinuiteet»). Seejuures ei tähenda diskursuste ülilm formaliseeritus veel sugugi nende nihkumist mingisse üldisemasse, ideaalsemasse, seesmisemasse ja vaimsesse valda — vastupidi, nad jäävad endiselt täiesti käegakatsutavaks ja konkreetseks. Teatavas mõttes puudub diskursustes üksiku ja üldise dialektika, nt ajaleht on kahtlemata diskursus sõna kõige otsesemas mõttes — mitte mingil juhul siis ülekanut, ei ole aga mingit «ajalehte üldse», mis siis esindaks «diskursust üldse» ja millega võrreldes konkreetne ajalchenumber oleks midagi juhuslikku, üksikut, kordumatult individuaalset. Vastupidi, ajaleht on diskursus just seepärast, et ta allub teatavatele iga päev korduvatele tootmise, kirjutamise, jaotamise ja tarbimise protseduuridele, ning et tema tekst iga päev kordab ühtesid ja samu äratuntavaid ja hõivatud lausungeid, millesse olemasolevad võimuvahekorrad on juba sisse kirjutatud ja avalduvad seal selgel ning läbinähtaval kujul, igaühele kätte- ja arusaadavalt.

Võib-olla on meie kontekstis diskursust kui samade lausungite kordumist isegi lihtsam mõista; piisab ainult, kui meenutada sügava okupatsiooni aegset ajakirjandust ja ajalehekeelt Eestis. On ilmne, et üheparteilise sotsialismi tingimustes mõned diskursiivsed tehted saavad eriti silmanähtavalt üle rõhutatud, nii et süsteemsus ja reeglipära saab omandada lihtsalt kalkeeritava mustri, peaaegu geometrilise ornamendi ilme (Brežnevi ajal ilmus tegelikult iga päev «sama» ajaleht, «sama» sõnumiga). Teine võimalik näide on «uudiste» rubriik (täiesti teisejärguline küsimus, mis ühes või teises konkreetsetes «uudises» on uut, kuna aga erinevates diskursiivsetes formatsioonides «sama» «uudist» alati loetakse põhimõtteliselt erineva sõnumina, erineva võimutoiminguna — nt «uudis» Lahesõja puhkemisest, vastu võetuna vastavalt USA-s, Prantsusmaal, Iraanis, Hiinas ja Eestis).

Arvestades nüüd, et «Tõde ja võim» peaaegu ikkagi ilmub ühena Foucault' «debütidest» Eestis, võiks tekstile muidugi ehk ette heita liigset kirjusust, hüplikkust, liiga kiiret läbijooksmist probleemidest, mis lugejale võivad ilmuda alles täiesti üllatuslikena. Siiski on needsamad omadu-

sed teisest küljest ka just «Tõde ja võimu» elisteks isegi esmatuvustuse korras. Ühelt poolt esitab Foucault siin oma mõtet suhteliselt valmis-kujul, lihtsas sõnastuses, mis vastuvõitu hõlbus-tab isegi hoolimata sellest, et paratamatult jäävad lagedale toomata tema arutluste premissid; teiselt poolt jõuab «küps» Foucault siin lühikese ajaga üles lugeda ja läbi kommenteerida kõik oma põhilised võimuteemad ligi kahekümne tööaasta jooksul, mida, nagu hea lugeja märkab, ei ole sugugi vähe. «Tõde ja võim» on telgne ja kokkuvõtlik. Kiirel käigul ja mõistagi autori õiguse privileegi tarvitades kummutatakse mõned levinud celarvamused (Foucault kui strukturalist, kui «diskontinuiteedi» mõtleja jne). Intervjuu viimane, kirjalikult antud küsimusevastus on õieti väike manifest «spetsiifilisele intellektuaalile», sellisena Foucault' l ainulaadne ja, mis tõlke puhul eriti rõhutamisväär, praeguse Eesti tingimustes erakordselt aktuaalne. Meenutagem vaid hiljutist kirjanike invasiooni poliitikasse jne (pikalt ei tahaks seda hakata arutama, kuid paljud siit hargnevad mõttekäikude võimalused peaksid olema lausa silmaga näha). Omaette eraldi probleemi moodustasid tõlkides muidugi mõned eriomased prantsuskeelsed väljendid või terminid, mis filosoofilise teksti puhul ei ole sugugi pikemata üle kantavad. Mõnel kriitilisemal puhul tõin seepärast sulgudes ära tõlgitu prantsuskeelse algkuju (arvatava, kui lõik oli ingliskeelne). Jäägu need siin praegu siiski üksikasjalisemalt kommenteerimata, ruumi kokkuhoiu mõttes. Olgu mainitud siinkirjutaja pakutud problemaatiline vaste Foucault' iseloomulikule väljendile *effets du pouvoir* — «võimu avaldused» (tegemist on ühtaegu põhjuse-tagajärje ahela ühe lüluga ja võimu toimimise konkreetse materialisatsiooniga; igal pool mujal on *effets* tõlgitud harilike vastetega «tagajärjed», «mõju» vm, kuid samasse seeriasse kuuluvates foucaultlikes väljendustes alati kui «aval-dused»*.

Hasso Kruu

* Vrd analoogiad eesti keeles: «luuavaldu», «armu-avaldu», «auavaldu» jne.

EDGAR SAVISAAR

EESTI — EUROOPA — MAAILM: GEOPOLIITILINE ETÜÜD

(Ettekanne Tuleviku Eesti Kongressi III istungil, 12. juunil 1992. a.)

Euroopa on Eesti ja kogu Baltikumini jaoks mõistagi lähim vastuvõetav keskkond ning integreerumine Euroopaga meie jaoks seetõttu vältimatult imperatiiv. Niisama mõistetav on ka see, et meil toimuvate protsesside käsitlemine süsteemis «Eesti—Euroopa» või isegi kolmnurgas «Eesti—Euroopa—Venemaa» ei ole küllaldane. Eesti tulevikuvõimaluste ja -teede määratlemiseks tuleb vaadelda kõikide suurriikide ja muude võtme-maade positsioone ning ambitsioone nii praeguses kui ka tuleviku maailmas. Paljudel juhtudel on suurriigid oma majanduslikest, sõjalistest, poliitilistest jne positsioonidest teiste suurriikide suhtes rohkem huvitatud kui Eestist või kogu Baltikumist. Ning suurriikide suhtumine Eestisse või Baltikumini on selle tuletis. Rakendades sellist geopoliitilist käsitlemist, tuleb analüüsida nii Euroopa riikide (eriti Põhjamaade ja Saksamaa kui meie suhtes oluliste jõufaktorite) kui ka Venemaa, USA, Jaapani ja Hiina tõenäolist käitumist.

Peatume järgnevalt maailma põhiliste «jõutsentrite» geopoliitilistel huvidel seoses Baltikumiga. Esitatavad vaated on muidugi diskutiivsed ja hüpoteetilised. Nende hüpoteeside väljatöötamisel osalesid ka Arno Kõõrna, Kalev Kukk, Kersten Saar ja Erik Terk. Et õigesti hinnata meie võimalusi Euroopaga integreerumiseks peame suutma vastata kahele küsimusele: millise taseme (globaalse, regionaalse, subregionaalse) protsessidesse on kaasa tõmmatud Eesti ja millist mõju ta neis avaldab? Kui aktiivne on Eesti ühe või teise tasandi protsessides?

Meie geograafiline asend on mõistagi endine, aga meie geopoliitiline seisund on viimase aastaga põhimõtteliselt muutunud. Olime Ida-Euroopa mõjusfääri lääneosa («sovetskii zapad»), nüüd oleme Lääne-Euroopa mõjusfääri idaosa. 1991. aastani oli Baltikum tolleaegses N Liidus ideede generaatoriks, teenäitajaks ja eesvedajaks. Meilt tulid algatused, mis hiljem sobitati N Liidu tegevikkusega. IMEst sai esimene turumajanduskon-septsioon, suveräänsusdeklaratsioonist kujunes alus N Liidu ja vabariikide vastasseisuks, rahvaliikumised muutusid ümberkorralduste poliitiliseks mootoriks.

Nüüd peame harjuma, et uues regioonis, kuhu geopoliitiliselt oleme asetunud, osutume maha-jääjateks. Teerajaja rollist Idas satume järeleõrki ja rolli Läänes, kusjuures Lääne-Euroopale majanduslikult järelejätmise tõenäosus nii suur ei olegi. Me olime «esimene mees külas», nüüd tun-neme end kui «viimane mees linnas». Andja rollist sattusime paluja rolli. N Liidus olime kõige kõrgema elatustasemega, alati maksuvõimeline ja uuele aldis piirkond, nüüd oleme jõudnud huma-nitaarabi saaja rolli, kusjuures riik on maksuvõime-tu ja rahva elatustase langeb.

Eesti (Baltikum) oli aktiivne mõjur N Liidus toimuvate protsesside suhtes, regiooni areng sõltus meist olulisel määral. Nüüd on olukord muutunud. Kui N Liidu areng sõltus ka sellest, mida meie tegime, siis nüüd sõltub meie areng oluliselt sellest, mida Euroopa meiega ette võtab. Teiste sõnadega: meie mõju Euroopa protsessidele on väga väike võrreldes sellega, milline oli meie mõju N Liidus kulgevatele protsessidele. Oleme passiivses seisundis ja ootame, mida meiega ette võetakse. Psühholoogiliselt (ja ka poliitiliselt) on selle seisundiga väga raske harjuda.

Kuni 1991. aasta sügiseni mõjutas meid oluliselt suurjõudude globaalne konflikt. Maailm oli bipolaarne — kõik oli üles ehitatud USA ja N Liidu vastasseisule. Sellest vastasseisust väljus võitjana USA ning ajutiselt on maailm muutunud monopolaarseks, s.o ühe jõu keskseks. Võib aga oletada, et geopoliitilistest ja geökonoomilistest huvidest lähtudes bipolaarsus maailmas taastub, kuigi teisenenud kujul. Tekib kolm kontsentristilist vastandite paari, kusjuures nende omavaheline vastasseis avaldab suuremat või vähemat mõju ka Eesti olukorrale. Globaalsel tasandil hakkab domineerima USA—Jaapani vastasseis, regionaal-sel tasandil Saksa—Vene ning subregionaalsel tasandil Ukraina—Poola vastuolu. Jätame kõrvale need vastuolud, mis domineerivad teistes regioonides või piirkondades regionaalsel tasandil ja piirdume ainult lähipiirkondadega. Käsitleme kõigepealt Eesti suhteid Idas, st selles piirkonnas, mis hiljaaegu oli N Liit. Kunagise N Liidu alad on jagunenud põhiliselt kolmeks — Venemaa Euroopa-osa, Siber ning Kaug-Ida ja Kesk-Aasia

vabariigid. Jaotumise aluseks on erinevad suundumused nende kolme piirkonna strateegilises arengus.

Lõunapoolsetele vabariikidele on iseloomulik suubumine islamimaade arenguloogikasse. Erandiks võivad olla ainult Gruusia ja Armeenia, kes orienteeruvad Euroopale (nagu ka Islami-Türgi), kuid mitte koos Venemaaga, vaid eraldi. Võib arvata, et Gruusia ja Armeenia stabiilsuse pant on nimelt nende suutlikkus minna Euroopasse koos Türgiga.

Kaug-Ida ja Siber on jäänud koloniseerivateks aladeks, kus on veel hõivamise võimalusi. Venemaa säilitab esialgu oma positsioonid Siberis tänu esimese laine kolonisatsioonile, pole aga võimaline vastu võtma teise laine kolonisatsiooni väljakutset. Üks põhjusi, miks Venemaa on huvitatud ühinemisest Euroopaga, seisneb selles, et Venemaa püüab koguda Euroopast jõudu, kogemusi, kapitali, naasmaks Siberisse. Kuid tõenäoliselt ta hilineb, kuna vahepeal toimub Jaapani kapitali ja tehnoloogia, Hiina tööjõu ning Siberi ressursside ühinemine. Jaapani-Hiina ekspansioon Siberisse on rajatud suurtele majanduslikele ühisprojektidele. See ekspansioon on rahumeelne, sõbralik ja pöördumatu.

Nende protsesside tulemusena kasvab majanduslik, poliitiline, kulturooloogiline ja etniline surve Süda-Venemaale nii idast kui ka lõunast. Kui venelased soovivad säilitada oma identiteeti, siis on nad selle toetuseks sunnitud valima neile sarnasema kultuurikeskkonna. Süda-Venemaal on rohkem sarnasusi Ida-Euroopaga kui Kesk-Aasiaga. Integreerutakse alati sarnasema suunas. Süda-Venemaa hakkab ida- ja lõunapoolse surve eest ära nihkuma lääne poole.

Eeskätt on tegu kultuurilis-majandusliku integratsiooniga, mis on pikaajaline (ning sageli ka märkamatu) protsess ja väljendub nii rahvaste rändamise suundades, kapitali paigutuses, haridus- ja kultuurikontaktides kui ka tehnilise infrastruktuuri arengu prioriteetides. Venemaa integratsioon Euroopaga osutub esmakordselt tõsiselt arvestatavaks faktoriks.

Eesti jaoks võib siit järeldada, et meile ohtliku impeeriumi taastamine ei ole enam tõenäoline. Kui jälgida pikaajalist suundumust, siis Vene impeerium tõmbub kokku juba XX sajandi algusest alates. Pärast Teist maailmasõda tema positsioonid küll mõnevõrra tugevnesisid, aga see oli pigem Saksamaa nõrgenemise kui Venemaa tugevnemise tulemus. Ja isegi sellel perioodil ei olnud impeerium enam suuteline Ida-Euroopat (kõnelemata Soomest) otseselt oma koosseisu lülitama. Muidugi on võimalikud mitmesugused olupo-

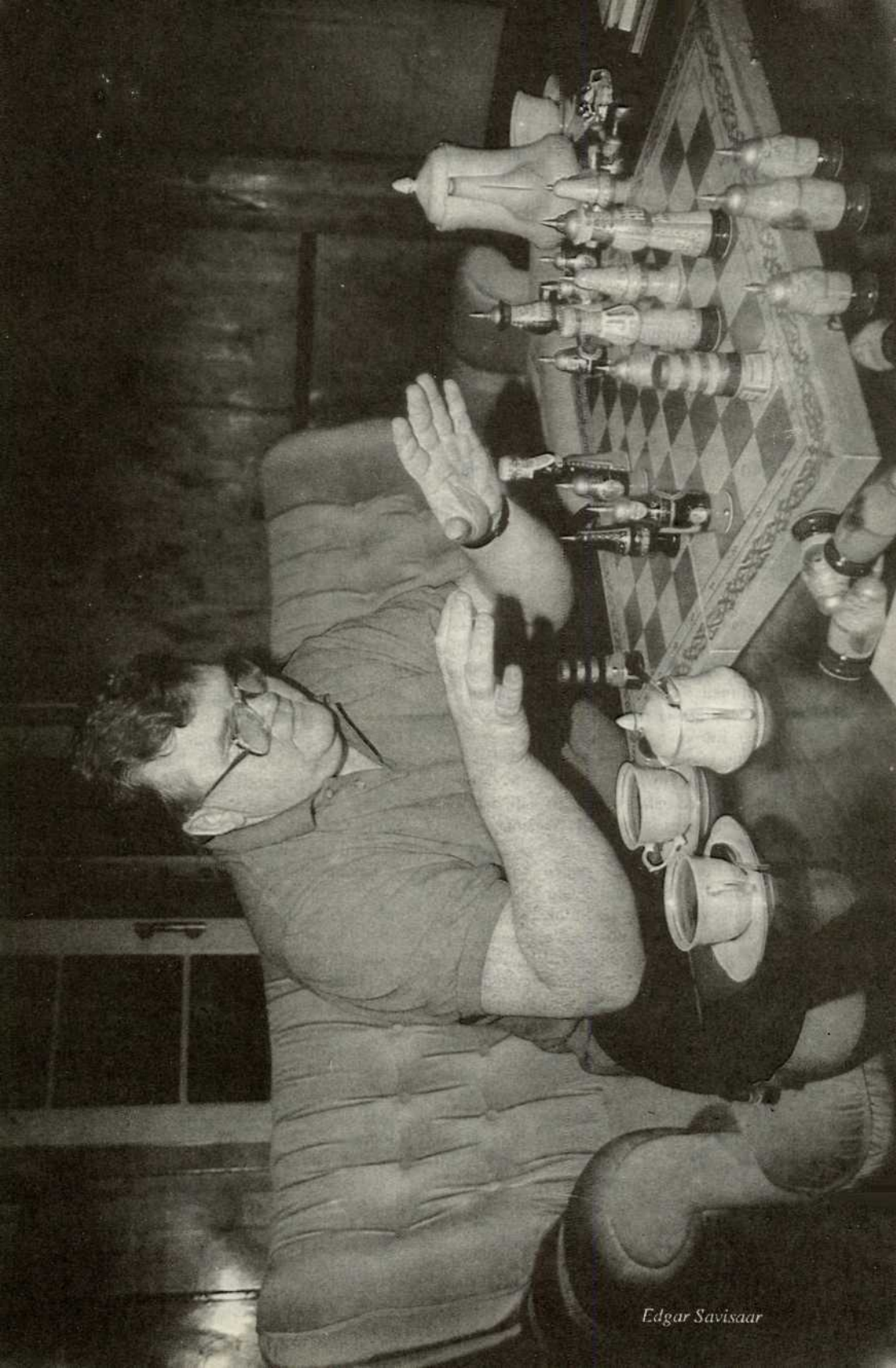
liitlised siksakid, aga need ei muuda strateegilist olukorda. Üldiste tendentside seisukohalt on Venemaal enese tugevdamiseks kasulik tõmbuda etnilistesse piiridesse.

Impeeriumi osade sisemised seosed nõrgenevad ja nüüd on oluline see, kuhu on tugevam tõmme. Peamine pole mitte Süda-Venemaa, Kesk-Aasia ja Kaug-Ida regioonide omavaheline sisemine tõukejõud, vaid muu maailma integreerumisvõime nende suhtes. Jaapan ja Hiina tõmbavad ligi Kaug-Ida ning Siberit, islamimaailm lähendab enesele Kesk-Aasiat, Lääne-Euroopa Süda-Venemaad.

Lähenedamine Euroopale tähendab Venemaa jaoks ka lähenedamist Balti riikidele. Eesti poliitiliste jõudude poolt on esitatud kaks kontseptsiooni meie rollist Venemaa ja Euroopa suhtes. Ühete arvates me oleme bastion, mis kaitseb Euroopat Vene mõju eest; teiste arvates oleme sild, mis ühendab Lääne-Euroopat Venemaaga. Mõlemas kontseptsioonis on tugev annus spekulatiivsust, ja ilmselt on nad mõeldud rohkem Eesti sise- kui välispoliitikas kasutamiseks. Kui me oleme sild, siis üks võimalikest sildadest, ja kui me oleme bastion, siis kaitseme selles rollis vaid iseenest, mitte Euroopat, ning Euroopa-Vene sidemed kulgevad meist lihtsalt mööda. Euroopa sillapeaks Venemaale ei pea tingimata olema Tallinn, võivad olla ka Helsingi, Peterburi, Riia või Vilnius.

Euroopa kujutab meid Venemaa suhtes pigem sillana kui bastionina. Võib arvata, et eurooplased loodavad Venemaal saavutada sama efekti nagu jaapanlased Siberis. Lisaks majanduslikele huvidele peetakse Venemaa integreerumist Euroopaga poliitiliselt tähtsaks. Euroopa Gibraltarist Uraalideni kujutaks enesest tēepoolest hii-gelbastioni ida- ja lõunapoolse surve vastu. See muudaks Euroopa globaalseks faktoriks, võimsamaks, kui ta on olnud kunagi varem. Bipolaarne maailm muutuks trilateraalseks maailmaks. Venemaa integreerumine Euroopasse annaks Euroopale juurde ka sisemist tasakaalu, kuna paljud ikkagi pelgavad Saksamaa tõusu. Silla roll oleks kasulik ka Eestile, kuna sild toetub kahele kaldale ja kahe vahel balanseerides õnnestuks meil väitida «lähedase välismaa» puhverseisundit.

USA huvi meie suhtes erineb mõnevõrra Lääne-Euroopa riikide huvist. Üldiselt huvitub USA tunduvalt suurematest asjadest kui meie ühiskond ja majandus. Alla 10-miljonilise tarbijaskonnaga turg pole talle turg ja ka muus mõttes, nagu Kersten Saar tabavalt väljendub, «USA binokli eraldusvõime pole nii suur, et Baltikumini probleeme näha». Baltikum aktualiseerub USA jaoks kui võimalik turg selliste küsimuste raames nagu

Edgar Savisaar

Euroopa integreerumine, islami ekspansiooni või Hiina võimaliku invasiooni peatamine. USA huvi Baltikumi suhtes oli selgelt tajutav siis, kui me võisime valmistada ebameeldivusi tema tolleaegsele põhikonkurendile N Liidule. Kui Euroopa konkurentsivõimet võib tõsta tema integreerumine Venemaaga ja sellisel tugevnenud Euroopa võib kujuneda võistlejaks USAle, siis võib USA olla Baltikumist huvitatud kui takistusest Euroopa ja Venemaa integreerumisele. Ameeriklased on huvitatud sellest, et Euroopa Gibraltarist Uraalideni ei kujutaks enesest kunagi kindlat majanduslikku ja poliitilist tervikut. Ameeriklastel on hädavajalik täielikult keskenduda vastasseisule Jaapaniga. Nad näevad ohtu selles, kui mingi kolmas jõud kujuneb nii tugevaks, et muutub samuti arvestatavaks konkurendiks. Perspektiivis võib USA-l seega isegi tekkida huvi isolatsioonistliku Baltikumi suhtes. Tõsi küll, see tendents saab realiseeruda vaid siis, kui Venemaa suudab ületada oma sisemised lagunemistendentsid. Ning tegelikult laieneks sellise isolaatori loomise poliitika sel juhul mitte ainult Baltikumile, vaid kogu Vahe-Euroopale. Sellisel juhul võib realiseeruda idee «Vahe-Euroopa vööst», mis algab Põhjas Balti riikidega, kulgeb läbi Poola ning lõpeb lõunas Sloveeniaga. Ei ole välistatud, et varsti tekib uue sanitaarkordoni kontseptsioon, kuid nüüd mitte bolševismi vastu, vaid kultuurilise identiteedi säilitamise loosungi all. Nimetatud tendents on hüpoteetiline ja rajaneb sellel, et USA pole huvitatud Euroopa ülemäärasest tugevnemisest. Selle realiseerumisel võib tekkida mitu huvitavat kaasmõju. Kui tekib selline isolator, võib see tähendada lõunast islami ja idast Hiina-Jaapani poolt läände pressitava Süda-Venemaa «vastu seinä» surumist.

USA ja Euroopa taotlused meie suhtes haakuvad sedavõrd, kuivõrd mõlemaid huvitab Venemaa sõjaline väljatõrjumine Baltikumist. Et Baltikum ei oleks sõjaliselt Venemaa vaieldamatu pärusmaa, on eriti tähtis Põhjamaadele. Samal ajal on võimalik, et teatud kompromissina (vastukaaluks USA vägede kohalolekule Euroopas vms) Vene vägede ajutist viibimist Baltikumis suurvõimude poolt siiski aktepteeritakse.

Mis puutub Jaapanisse, siis tema Baltikumihuvid peaksid mitmeski mõttes kujunema vastupidisteks USA huvidele. Jaapani jaoks on tulevikumaailm ilmselt Vaikse ookeani keskne ja ekspansiooni suund Aasia poole. Jaapani geopoliitiline huvi on valdavalt geookonoomiline. See tähendab püüdu sõtta oma tehnoloogiat Hiina kaudu ja hiinlaste tööjõu abil Siberisse, mis töötab Jaapanile väga kõrget profiiti. Võib celdada, et

Venemaa ei taju sellist poliitikat (vähemalt kuni teatud piirini) mitte invasiooni ega agressioonina, vaid pigem koostöö ja majandusabina. Venemaast saab ilmselt Jaapanile partner number üks ning kui Jaapan on sunnitud valima Venemaa ja Baltikumi vahel, siis valib ta kaheldamatult Venemaa. Teatud Baltikumi-flirt seoses põhjateritoriumide tagasisaamise püüdega on Jaapanile ilmselt vaid tähtsusetu taktikaline tegur. Jaapan pole eriti huvitatud, et Venemaa läänepiiril tekiks vöönd, mis ei lase tal Lääne-Euroopaga ühineda, kuna ta ise surub Venemaad majanduslikult (ehkki pehmelt) teatud piirkondadest välja. Jaapan ei ole huvitatud ka sellest, et kuidagi takistada konkurentsi ameeriklastele. Jaapani pangad on püüdnud informatsiooni hankida, et selgitada, kuidas areneb Eesti meretransport. See võib tähendada, et jaapanlased prognoosivad siinkandis majandusliku kasvukeskuse teket ning loevad Balti mere ümbruse infrastruktuuri küllalt oluliseks huviojektiks. Ja kui Jaapan tahab sekkuda Põhja-Euroopa infrastruktuuri, siis tuleb ta loomulikult «üle kõige madalama aia».

Hiina huvi Baltikumiga vastu on valdavalt majanduslik (kui jätta kõrvale võimalike suhete areng Siberis ja nende kaudne mõju meile). Me asume Euroopa kõige kallimate turgude kõrval ja odava kaubaga Hiinale võib «jala mahasaamine» meil olla küllalt oluline vaheetapp. Hiinlaste majanduslik huvi Baltikumiga vastu (võrreldes ettevaatlike jaapanlastega) on praegu väga suur. Kui Baltikumis peaks kujunema soodne piinas «chinatown'ide» tekkeks (mis Lääne-Euroopas pole üldjuhul õnnestunud), siis võib Hiina huvi Eesti, Läti ja Leedu suhtes muutuda eriti aktiivseks. Sellisel juhul võib prognoosida ka Hongkongi ja Taiwani «põgenik-kapitali» tulekut Baltikumiga.

Eesti poliitikas annavad tooni üleskutsed minna Euroopasse. Konkreetsemalt soovitatakse orienteeruda Skandinaaviamaadele või Saksamaale. Kuid see, kas meie sidemed tugevnevad eeskätt Põhjamaade või Saksamaaga, ei sõltu niivõrd meie otsusest, kuivõrd sellest, kes meie vastu rohkem huvi ilmutab.

Põhjamaad on võtnud kursi ühinemiseks Euroopa Majandusühendusega. Arvatavasti võetakse Soome ja Rootsi Euroopa Majandusühenduse liikmeteks aastatel 1994—1995 ja meid 2000. aasta paiku. Seoses sellega, et Põhjamaad ühinevad EMÜ-ga mõni aasta meist varem, tekiavad Balti riikidel uued, kuigi ajutised majanduslikud võimalused. Meil tekib võimalus kasutada neid majanduslikke eritingimusi, mida EMÜ liikmesmaad enam kasutada ei saa ja mida ei saa kasutada ka Põhjamaad, kui nad on Euroopa ühises

majandusruumis. Jutt on tollivabadest ladudest, vabamajanduspiirkondadest, *tax-free* tsoonidest jne. Need tingimused olid Põhjamaadele kasulikud teatud arenguetapil ja ka meie saame neid võimalusi kasutada 7—8 aasta jooksul oma majanduse stimuleerimiseks, kuni pole veel EMÜ liikmed. Võime kasutada ka teatud proteksionistlikke meetmeid rahvusliku kapitali soodustamiseks, EMÜ liikmesmaana meil enam selliseid võimalusi ei ole.

Põhjamaade ühinemine EMÜ-ga sunnib Rootsit ja eriti Soomet suurendama ka oma kaupade konkurentsivõimet Euroopa turul. Praegu näiteks on palgad, loodusressursid ja energia Soomes sedavõrd kalliks aetud, et nende kaubad ei ole enam võistlusvõimelised. Täiesti mõistetav on Soome äriemeeste taotlus jätta kohapeale ainult see osa tootmisest, mis Soome tingimustes konkureerib, muu aga ümber paigutada. Baltikum võib olla see piirkond, kuhu hakkab endisest intensiivsemalt kokku voolama Skandinaavia kapital ja kuhu paigutatakse ümber osa tootmisest. See celdab, et teatud perioodiks jäävad meil palgad Euroopa tasemega võrreldes suhteliselt madalaks, tö jõu kvalifikatsioon aga paraneb.

Meil ei tohi olla aga suuri illusioone selle suhtes, nagu oleksid Põhjamaad väga huvitatud haarama meid oma mõjusfääri. Eesti taotles osavõttu Põhjamaade Nõukogust, mis oleks olnud meile kasulik. Me oleksime sellisel juhul olnud ainus vaene rikaste keskel. Eesti probleemid oleks lahendatud Põhjamaade mudeli järgi. Paraku aga näitas osa Põhjamaid selgelt välja, et praegu veel eelistavad nad sisuliselt jääda lääne poole Balti merd. Taotlesime ka Põhjamaade Investitsioonipanga loomist Balti riikides, kusjuures meid toetasid Taani, Soome ja Island, kuid üksmeelele ei jõutud ka selles osas.

Selle asemel on soovitatud luua Läänemere-maade Nõukogu, kus aga Balti probleeme saab esindada märksa lahjemal kujul. Koostöövõimalused praktilisel tasemel on Läänemere-maade Nõukogus võrratult väiksemad, kuna osaliste probleemid on liiga erinevad ja ka arengutase on erinev.

Nüüd, kui Eesti on majanduslikult orienteerunud Saksa margale, võib Põhjamaade huvi meie vastu veelgi kahaneda.

Saksamaa püüd geopoliitiliselt ja geökonoomiliselt taastada oma positsioonid idas on niisama loomulik nagu Venemaa analoogiline taotlus. Varem või hiljem viib see aga igapäevase vastuolu taastumiseni Saksamaa ja Venemaa suhetes, kui võrd nad pretendeerivad ühetelele ja samadele piirkondadele. Pole põhjust arvata, et see vastu-

olu laheneks Ida—Lääne järjekordse leppega mõjusfääride ametliku jaotamise vormis nagu 1939. aastal, tänapäeval pole see enam vajalik.

Käesolevas kirjatöös on Euroopat (Lääne-Euroopat) määratletud kui integreerunud ja ühiste huvidega tervikut, mis on aga lihtsustus. Tegelikult tuleb Euroopa integreerumisel ületada veel mitmeid sisevastuolusid ja osa neist võib-olla ei olegi ületatavad. Väga tähendusrikkad olid selles mõttes Maastrichti kokkulepped või õigemini see, milles seal ei suudetud kokku leppida. Näib, et pärast kahe Saksamaa ühinemist hakkab Saksamaa suhtumine Euroopa integratsiooni aegamööda muutuma. Saksamaa on saanud enese kätte niivõrd võimsa potentsiaali, et teda enam ei huvita ühinenud Euroopa, ta tahab end teostada just nimelt kui Saksamaa. Ja vastupidi: ülejäänud Euroopa riigid eesotsas Prantsusmaaga näivad olevat huvitatud just nimelt sellest, et Saksamaa kaasa tõmmata ja endi keskele ära sulatada. Bonnis ollakse üha tagasihoidlikumad Euroopa ühise valuuta — eküü — suhtes. Jääb mulje, et kuigi räägitakse vajadusest üle minna eküüle, mõeldakse eeskätt sellele, kuidas tugevdada Saksa marga positsiooni.

Olen lugenud ka arvamust, et tekib uus ühtne subregioon — Saksamaa, Skandinaaviamaad ja Balti riigid, millest kujuneb Euroopa majanduslik kasvukeskus. Pidades silmas osaliste erihuviseid, olen sellise subregiooni kujunemise suhtes siiski skeptik.

Olles käsitlenud globaalset ja regionaalset tase-dit ning ka lähimate naabrite suhteid Baltikumiga, vaatame nüüd Balti riike endid. Millised on võimalused Baltikumi-sisese integratsiooni jätkumiseks? Seni toimus see integratsioon põhiliselt poliitilisel alusel ja tugines Balti riikide ühtsele saatusele ja ühisele eesmärgile — N Liidust ühel või teisel viisil välja saada. Integratsioonil pole olnud majanduslikku alust, kuivõrd majanduslikult oleme olnud pigem konkurendid kui liitlased. Euroopa on olnud huvitatud võimalikult ühtsest Baltikumist. 8-miljonilise elanikkonnaga Balti turg on Euroopale olulisem kui 1,5 miljoni tarbijaga Eesti turg. Kui Balti riigid reaalselt iseseisvusid ja toimusid meie esimesed kohtumised Euroopa rahvusvaheliste organisatsioonide juhtidega, siis soovitati meile mõnigi kord teha ühine raha; tunti huvi, kas me oleme valmis omavahelisteks konföderatiivseteks suheteks, viidati analoogiatele Beneluxi maadega jne. Unifitseerimine Baltikumis lihtsustaks kindlasti Euroopa jaoks mõningaid asju. Euroopa püüab kolme Balti riiki viia ühise nimetaja alla. Kui Euroopa mõju Baltikumis tugevneb, võib see nõndaviisi

ka toimuda. Ühinenud Baltikumi ei tule aga seni, kuni kõigis kolmes Balti riigis on tugevad positsioonid radikaal-rahvusliku ideoloogia käes, kes kultiveerib isolatsionismi. Rahvusradikaalidele ei sobi sellise Euroopa ideoloogia, mis nõuab kapitali, kaupade, inimeste ja informatsiooni vaba liikumist. See ideoloogia ei sobi neile ka Baltikumi-siseselt (hirmu kultiveerimine, et Riia venelased tulevad ja ostavad ära Tallinna tehased). Rahvuslik idee on nende jaoks idealistlik, mitte praktiline. Idealistlik rahvuslus ei salli konkurentsi ega võõraid mõjusid.

Seni oleme Baltikumi ja tema ümbrust käsitlenud nii, nagu see näeb välja regiooni põhjaservast, Tallinnast vaadates. Vilniusest paistab ümbritsev maailm teistsugune. Balti riike nähakse lõunatiival seotuna Kaliningradi (Königsbergi) ja põhjas Peterburiga. Tugevnevad Leedu ja Peterburi piirkonna kontaktid. Nähakse Peterburi selgelt väljenduvat erihuvi, mis võimaldab sellel linnal võrreldes ülejäänud Venemaaga ajada teatud mõttes iseseisvat poliitikat. Mõistetakse, et ka Peterburi on huvitatud Kaliningradist kui eelpostist Euroopasse ja Leedust kui selle tagamaast. Leedu esineb Peterburi jaoks Euroopa liitlasena, Eesti ja Läti aga võivad Neevalinnale olla ka konkurendid.

Eesti tahaks olla Põhjamaa riik ja näeb Põhjamaa kaudu ka majanduslikku integratsiooni Euroopaga. Leedu tahab olla Kesk-Euroopa riik, ta kujutleb, et majanduslik integratsioon toimub Kesk-Euroopast Leedusse ning sealt edasi teistesse Balti riikidesse, nii et Leedu oleks jätkuvalt võtmepositsioonil.

Tuleb ka arvestada, et Balti integratsioon tähendab ühe või teise Balti riigi vastuolude laiendamist kõikidele osalistele. Näiteks Leedu—Poola vastuolud ei ole kaugeltki kadunud ega ole leidnud ka ajaloolist lõppplahendust. Mida rohkem Baltikum integreerub, seda enam laienevad Eestile ja Lätile ka Leedu—Poola või Leedu—Valgevene võimalikud vastuolud piiride osas või rahvussuhetes. Või näiteks probleemid Leedu—Saksa suhetes, mis võivad kaasneda võimalike muudatustega Kaliningradi oblasti staatuses. Teiselt poolt, Leedule laienevad Balti integratsiooni tingimustes ka Eesti—Vene ja Läti—Vene vastuolud piiride küsimuses.

Sellest kõigest lähtudes on täiesti võimalik, et meid ootab ees mitte Balti integratsioon, vaid

Baltikumi hajumine. Ühtsus Eesti, Läti ja Leedu vahel polnud tingitud mitte niivõrd sisemisest vajadusest, kuivõrd välisest ekspansioonihust. Kui ühishuvi jääb nõrgaks ning sisemised seosed välja ei kujune, siis on võimalik, et ei integreeruta mitte omavahel, vaid riikidega, kes väga erinevatel majanduslikel põhjustel eelistavad üht või teist Baltimaad. Leedu suhtes võib selline huvi olla Saksamaal ja Ukrainal või Venemaal, Läti suhtes Taanil, Eesti suhtes Soomal või Rootsil. Eesti omalt poolt eelistas algul Soomet kui üldist akent Euroopasse. Näib aga, et nüüd hakatakse Soome vastu huvi kaotama, kuivõrd Soome võimalused kaitsta meie huve rahvusvahelisel areenil on tagasihoidlikumad kui Rootsil või Saksamaal. Ka majanduslikult ja infrastruktuuride väljaarendamisel on Balti riikides märgata erinevaid eelistusi. Probleemid on ühised, aga lahendused hakkavad lahkema. Balti riigid loovad telekommunikatsioonisüsteeme erinevate partneritega (Eesti Rootsiga, Läti Saksamaaga, Leedu USA-ga). Hiljem on neid süsteeme raske töötavaks tervikuks kokku panna.

Lõpetuseks kaks järeldust:

* Ükskõik millisel tasemelt vaadata, ikkagi võib märgata, et Balti riigid kaotavad praegu aktiivsust. Mida rohkem nad takerduvad oma sise-mistesse vastuoludesse ja tammuvad paigal, seda vähem nendega maailmas arvestatakse. Ja vastupidi: mida täpsemalt suudame teadvustada oma rolli detonaatorina, seda enam saame toetust. Balti riigid on kompaktsed ja kiiresti organiseeritavad: juhitavad, võimalised omandama euroopaliku asjaajamise põhimõtteid. Baltikumist võib kujuneda mudel, kuidas võimalikult efektiivselt ja valutult minna kommunistlikust süsteemist üle demokraatlikku turumajanduslikku ühiskonda. See peaks olema see uus idee, uus printsiip, millest lähtudes Eestil, Lätil ja Leedul on šanss näidata end taas avangardina.

* Balti riikidel on tõsisel eeldusel integreerumiseks erinevates suundades, see aga seisab vastu sisemisele konsolideerumisele. Baltikumi sisemise integratsiooni motivatsioon piirdub paljuski ühise ajaloolise pärandiga. Seda aga on olnud ainult 70 aastat ja selles mõttes ei saa seda pärandit üle tähtsustada. Euroopa on huvitatud Balti ühtsusest ja mõjutab Balti riike selles suunas. Venemaa, vastupidi, eelistaks oma erihuvide realiseerimiseks ajada asju iga Balti riigiga eraldi.

TARVI TALV

KÄSITUS AJALOOLISE MÕJURINA

2. EESTLASTE-KÄSITUS BALTISAKSA NÄDALAKIRJAS «DAS INLAND» 1836—1863

14. sajandist kuni 1919.—20. aastani, st Eesti ning Läti Vabariigi agraarreformideni, moodustasid baltisakslased Eesti-, Liivi- ja Kuramaal kõrgeimat (täidesaatvat) võimu kehastanud ülemkihi põhimiku. Tundmata nende avalikku käsitust maa põliselanikest pole võimalik mõista kunagiste Balti ehk Läänemere kubermangude või provintside üldist seesmist arengupsühholoogiat. Viimasega on aga olnud igakülgset seotud eesti kultuur, mis 20. sajandi teisel aastakümnel jõudis välja kõigiti kaasaegse omariikliku elukorralduseni. Et aru saada eestlaste niisugusest sotsiaalsest ja kultuurilisest evolutsioonist, peab tundma sellel teel kaasa rääkinud mõjureid, millest ühe olulisemana tuleb arvestada umbes 600 aasta vältel maarahva üle peaaegu täielikku meelevaldad evinud vallutajate käsitust oma alamatest, nende omadustest, eeldustest, õigustest, väärtustest, perspektiividest jne. Baltisakslaste, keda tekstis edaspidi on nimetatud baltlasteks²⁵, käsitused on seda olulisem uurimisvaldkond, et oma kandjate ühiskondliku mõjuvõimsuse tõttu kandusid need palju otsesemalt ja tulemuslikumalt üle käitumise kui sotsiaalselt ahistatud subjektidel. Suhestades mainitud käsitusi omaaegsete poliitiliste, vaimliste jm oludega, saame hinnata ning määratleda tõepärasemalt baltlaste rolli eesti kultuuri loos.

Võõrvallutajate käsitusi eestlastest võimaldavad ajalooõstundmuse endi kõrval kõige paremini tuvastada muidugi allikakriitiliselt käsitletud kirjalikud tekstid²⁶. Esimese ulatuslikuma ja põhjalikuma sõnalise fikseeringuna on teada Läti Henrikule omistatav, 1224-27 kirjutatud «Heinrichi Chronicon Livoniae». Baltlaste eestlaste käsitus(t) e vaatemisel võivad aluseks olla mis tahes vormis kirjanepekud: kroonikad, (auto)biograafiad, kiriku-, kohtu- jm aruanded (nt nõiaprotsesside protokollid), liturgilised tekstid (nt jutlused:

Heinrich Stahli «Leyen Spiegel» I—II, 1641—49), reisikirjad (nt August von Kotzebue «Erinnerungen von einer Reise aus Liefland nach Rom und Neapel» I—III, 1805), mälestused (Johann Christoph Petri «Ehstland und die Ehsten. . . », 1802), akadeemilised uurimused (Karl Ernst von Baeri «Dissertatio inauguralis medica de morbis inter esthonos andemicis», 1814), filosoofilis-teaduslikud programmteosed (Garlieb Helwig Merkeli «Die Vorzeit Lieflands», 1798—99), poliitilised manifestid («Der Ehste und sein Herr», 1861), kirjad, päevikud, publitsistlikud ja ilukirjanduslikud teosed, perioodilised väljaanded jmt, kui neis leidub üksnes baltlastelt pärinevat informatsiooni eestlaste kohta. See teave võib olla nii vahetu (baltlasest autor on jäädvustanud oma otseheid kogemusi) kui ka vahendatud (jutustatakse ümber (teistelt) baltlastelt kuuldu), nii abstraheeritud objektiga, mida väljendavad sellised üldnimetused nagu *der E(h)ste* (eestlane), *der Nationale* (põliselanik), *der Landmann* (maamees), *der Bauer* (talupoeg), *der Undeutsche* (mitte-sakslane) jt, kui ka indiviidikohane, sisaldades aga selge viite isiku kollektiivsele kuuluvusele. Kõige süsteemsemad ja loomulikumad käsitusi võimaldavad piisava info korral taasluua üksikisikute ning ideelisel tühsete rühmituste kirjalikud tekstid; seevastu ajakirjanduslikest, võrdlemisi erinevaid kommunikaatoreid ühendavatest ja esitavatest väljaannetest saab sünteesida küll tehnilikke ning loogiliselt vähemtasakaalustatud, ent samas väga ulatuslikke kollektiivseid subjekte esindavaid käsitusi, mis lubavad suuremal määral avada baltlaste ühiskondlikku ja kultuurilist käitumist.

Siinkohal peab aga pisut vaatlema termini «baltlased» sisu:

«... asjasse mitte pühendatute ettekujutuses baltlased moodustavad homogeense ühiskonnagrupi — «parunid» —, mis on kahtlematult eksitav arvamus. Järgnevas püüame jaotada baltlased rühmadesse (...).

1. Literaadid, s.o haritlaskond, mis hõlmab niihästi aadlikke, kaupmehi, ametnikke jt.

2. Mõisnikud, peamiselt aadliisost (...).

3. Keskseisus, nende seas kaupmehi, ametnik-

²⁵ Selle küsimuse kohta vt V. M i l l e r, Minevikust tulevikku. Tallinn, 1972, lk 100; T. K a r j a h ä r m, Mis on Balti identiteet? «Akadeemia» 1992, nr 1, lk 175.

²⁶ Suuremaid tõlgendusvabadusi ja seega ka vaieldavamaid ning spekulatiivsemaid tulemusi annab käsituste uurimisel nt kujutav kunst, mille puhul saab lähtuda kompositsioonist, koloriidist, kujutuslaadist, meeleolulisusest, proportsioonidest jne.

ke, nn kõrgema hariduseta baltlasi.

4. Käsitõelised (. . .).

5. Vene baltlased, s.o enam-vähem pidevalt Venemaal elunevad ohvitserid (sageli aadlisoost), ametnikud, akadeemikud jm (. . .).

6. Peterburi sakslased jm (. . .).

7. Kadakad, saksastunud cestlased (. . .).²⁷

Seega tuleb baltlaste eestlase-käsitusest rääkides alati välja tuua, keda «baltlaste» puhul silmas peetakse (selle määrab enamasti ära uurimise aluseks olev allikas) ning püüda fikseerida antud grupi ajalis-konkreetne ühiskondlik mõjukus. Ent eelkõige tähtsustub käsituste uurimine selliste ajalooetappide vaatlemisel, mille vältel toimusid märgatavad ja olulised muutused meid huvitava subjekti ning objekti suhtes — baltlaste ja cestlaste puhul moodustab ühe taolise murrangulise perioodi 19. sajandi teine ning kolmas neljandik.

Olgugi et Läänemere kubermangud alates 1710. aastast kuulusid poliitiliselt Vene impeeriumi koosseisu, jäid siinsed sakslased otseselt seotuks Lääne-Euroopa, eelkõige muidugi Saksamaa kultuurimiljööga. Viimasest pärit ideaalid, tõekspidamised ja hinnangud juhtisid paljuski ka (vähemalt haritud) baltlaste käsitusi cestlastest. Enam-vähem ühel ajal ning omapärase seguna jõudsid 19. sajandi alguses ulatuslikumalt Balti provintssidesse kaks Euroopa elukorraldust põhjalikult muutnud mõttevoolu: valgustus ja romantism. Esimene neist kuulutas kõikide inimeste loomupärast headust ning igatühe võrrandamatuid põhiõigusi olenemata tema seisusest, päritolust, keelest, rassist, haridusest jms; oma mõnes versioonis koguni looduslähedaste (primitiiv)rahvastate edemust võrreldes moraalselt mandunud tsivilisatsiooniga. Romantism aga jagas oma muinsuseihaluse mõjul rahvad ajalooa ning ajaloota koosluseks, kelle seas cestlastel oli au kuuluda esimeste hulka, ning seadis kuulsusriikka mineviku ja lootusriikka tuleviku omavahel põhjuslikku seosesse. «Pool sajandit varem oli ärganud Lääne-Euroopas elav huvi rahvaste ja rahvuste vastu — nende kultuuri, luule, rahvusliku identisuse vastu. See huvi (. . .) jõudis 1830ndail aastail meilegi.»²⁸ Ent juba ligi 60 aastat varem oli Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel saatnud Riia raamatukaupmehe Hertknochi kaudu sealsele (1764—69) pastorile ja kooliõpetajale Johann Gottfried von Herderile näiteid eesti rahvaluulest koos saksakeelsete tõlgetega, mis ilmusid 1778—

79 kaheosalises üleuroopalist vaimustust tekitanud antoloogias «Volkslieder nebst untermischten andern Stücken», millele J. von Miller andis 1807. aastal tuntuma pealkirja «Stimmen der Völker in Liedern». Mainitud kogumiku esimeses trükis sisaldus saksakeelses tõlkes 6, teises trükis aga 7 eesti rahvalaulu. «Sel kombel võitis eesti rahvaluule juba aegsasti maailma õpetlaste ja luulesõprade tähelepanu ning sai positiivse hinnangu, selle tähendus oli seda suurem meie oma maa haritlastele.»²⁹

Valgustuslike ja romantistlike ideaalidega puutusid baltlastest noorukid kokku nii Saksamaa suhteliselt liberaalsetes ülikoolides kui ka Tartu ülikoolis õppides. (Viimane allus 1803—17 Tartu õpperingkonda kureerinud Friedrich Maximilian von Klingerile, kelle draama «Torm ja tung» (1776) järgi sai nimetuse terve eelromantiline liikumine.) Selline kasvatus süvendas baltlaste huvi maa põliselanike vastu ning muutis nende eestlase-käsituse hinnangulist osa kindlasti soodsamaks. Viimane võis minna lausa idealiseerimise ni nagu näiteks G. H. Merkeli puhul, kes «leidis, et cestlased ja lätlased asusid märksa kõrgemal arengutasemel kui barbaritest sakslased, kes lõikasid läbi pärisrahvaste loomuliku arengu ja paiskasid nad sügavale orjusesse».³⁰

Ekhki leidis ka täiesti vastupidisel seisukohal olijaid, kelle meelest siinsete alade põlisasukad olid germaanlased ning eestlaste ainus arenguvõimalus peitus saksastumises, oli valgustuslikel ja romantistlikel ideedel siiski oluline osa sellest, et 1816. aastal kaotati Eestimaa ja 1819. aastal Liivimaal pärisorjus. Ühelt poolt «kuulus loodusteadlane von Baer, kes Tallinnamaa rüütelkonna liige oli, tütles uue seaduse kohta: «Maa äravõitmine ja äravõtmine saksa rüütli läbi sai aastal 1816 täieliseks»³¹, ning «1820. ja 1830. aastatel olid balti provintside sakslased oma äärmises rahus ja biidermeierlikus idüllilisuses muutunud teatud mõttes ajalooväliseks: traditsioonilised elukorraldusvormid näisid kindlustatuina, ning mõõdukas päevatõös ja muretus mõnulemises nauditi ulatuslikult privilegeeritud eksistentsi celiseid. Läti ja Eesti talurahvale olid need rasked aastakümned (. . .) ülivähe oli neid, kes suutsid näha talurahvaküsimuses rahvuslikku problee-

²⁹ H. S a l u, Porkuni preili. Stockholm, 1978, lk 194.

³⁰ K. V a i t s e n b e r g, Heroiseeritud esiaja kontseptsiooni areng: baltisaksa kirjasõna mõju eesti rahvuslikule kirjandusele. Rmt-s: Collegium Litterarum, 1. Kõnelusi rahvuskirjandusest. Tallinn, 1990, lk 94.

³¹ A. I. T a m m s a a r e, Ajad ja olud. (1920.) Kogutud teosed, 16. köide. Tallinn, 1988, lk 404. (Viitega Villem Reimani «Eesti ajaloolole».)

²⁷ O. M ü h l e n, Balti-sakslastest ja nende keelest. «Tulimuld» 1985, nr 1, lk 44.

²⁸ J. O i n a s, Kalevipoeg kütkeis. Toronto, 1979, lk 12.

mi»³². Teisalt avanes endiste valdavalt sunnimaiste talupoegade ees senisest palju avaramaid ja mitmekesisemaid võimalusi oma haridusliku, varandusliku ning sotsiaalse seisundi muutmiseks, mille puhul ei saa alahinnata baltlastest estofiilide tuntavalt kaasaaidanud tegevust. Just 19. sajandi kolmandal ja neljandal kümnendil hakkas üha rohkem maarahva poegi pääsema nii Venekuü Saksamaa kõrgematesse õppeasutustesse, rääkimata Tartu ülikoolist. K. J. Peterson, vennad Karellid, F. R. Faehlmann, F. R. Kreutzwald, J. J. Nocks, D. H. Jürgenson — need on tuntuimad nimed ja võib-olla vaid väike osa eestlasist, kes kõnealusel perioodil kõrgema hariduse said, sest «haritud mehed kadusid enamikus jäljetult võõraste sekka. Enda nimetamine eestlaseks, teorja pojaks, oleks saanud koormavaks takistuseks parimate töövõimaluste leidmisel. Eesti nimed vahetati, eesti keel unustati (. . .). Tartu Ülikooli pika ajaloo kestel tunneme ainult üksikuid meie rahva poegi, kes jäid eestlasteks ja asusid tööle oma rahva kasuks — kõigist raskustest hoolimata pääses ehk mõnigi teorja laps suurkoolis õppijate ridadesse. Aga me ei tea neist midagi, nagu oli nende endi soov, neist said kadakasaksad ja valuvencelased».³³

19. sajandi esimene pool oli ka baltlastest estofiilide tegevuse üks kõrgpunkte: kunstiliselt ja pühholoogiliselt arvestatavaks muutus nende rajatud eestikeelne ilu- ning ajakirjandus (nt J.W.L. von Luce «Sarema Jutto ramat» I—II, 1807 ja 1812; O.W. Masingu «Marahwa Näddala-Leht», 1821—23 ja 1825), ning üha järjekindlamaks ja teaduslikumaks eesti kultuuri uurimine, mille viljana sai 1813—32 ilmuda J.H. Rosenpläneri toimetatud jätkväljaanne «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache» (I—XX) ning võis umbes samas ajavahemikus tegutseda *Arensburgische Ehstnische Gesellschaft* ja *Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat*. Paljuski tänu haritud baltlaste eestvedamisele hakati Läänemere provintsidest pärast Tartu ülikooli taasavamist 1802. aastal rajama ulatuslikumat külakoolide võrku, balti estofiilid kirjutasid ja avaldasid esimesed eestikeelsed aineõpikud ning hankisid maarahva andekamatele poegadele edasiõppimisvõimalusi. «Töötati välja projekt, mille alusel peale külakoolide pidi iga 6000 talupoja kohta asutatama kolmeaastane kihelkonnakool. Balti aadli vastuseisu tõttu ei saanud (. . .) kava

teoks.»³⁴ Samamoodi takerdus rüütelkonna osalemata taha ka külakooliõpetajate seminaride asutamine ning eesti kirjavara suuremahuline üllitamine; nende ülesannete ühel või teisel viisil teostamine jäi peamiselt balti estofiilide isikliku missioonitunde ning rahakoti kanda. Nõnda võibki väita, et üldjoontes jagunesid baltlased eestlase-käsituse poolest kaheks: liberaalseteks valgustuslik-romantistlike ideedega literaatideks ning konservatiivseteks mõisnikeks ja väikekondanlasteks. Kuigi liberaalsed haritlased moodustasid Läänemere kubermangude sakslaste hulgas 19. sajandi esimese veerandi lõpus tõenäoliselt umbes seitsmendiku (nagu lubavad oletada toonaste saksakeelsete vabameelsete väljaannete valdavalt paarisajaksemplarisid tiraažid), oli nende ühiskondlik ja kultuuriline mõjukus tänu sotsiaalsele aktiivsusele ning praktilisele tegususele tunduvalt suurem.

Selline eestlaste seisukohalt soodne areng sai aga tuntava tagasilöögi 1825. aastal, mil Aleksander I järel asus troonile Nikolai I, kes seadis isevalitsuse ja jäiga seisuseühiskonna toeks sisse sõjaväelis-politseiliku diktatuuri. 1826. aastal loodi Tema Keiserliku Kõrguse Isikliku Kantselei kolmas osakond, mille tööd rangelt autoritaarseid alluvussuhteid kõigutavate mõtteavalduste väljajuurimisel juhtis 1844. aastani baltlasest krahv A. von Benckendorff; 22.(10.) juunil 1826 hakkas kehtima uus, senisest palju vähem vabadusi lubav tsensuurimäärustik; Eesti- ja Liivimaa konsistooriume ning Tartu ülikooli teoloogiateaduskonda hakati puhastama ratsionalistlike vaadetega pastoritest, kes olid ju siiani moodustanud balti estofiilide tuumiku; 1832. aastal suri üks energilisemaid ja maarahva kasuks enim korda saatnud estofiile O.W. Masing, samal aastal seiskus J.H. Rosenpläneri «Beiträge» ning umbes sel ajal soikus ka Kuressaare ning Tartu eesti seltside tegevus; 1838. aastal suleti ilma põhjust teatamata G.H. Merkeli ajaleht «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland» ning sama saatust tabas teisigi avalikult liberaalseid väljaandeid; kui Nikolai I lausus 1846. aastal Liivi maapäeva saadikuile korraldatud vastuvõtul: «Jääge pealegi rüütliteks oma õiguste ja institutsioonidega, kuid saage ka vencilasteks südamele ja hingelt,»³⁵ siis nõudis ta seda tõenäoliselt tunduvalt täielikumal kujul ka

³⁴ L. Andresen, Eesti rahvakooli vanem ajalugu. Tallinn, 1991, lk 60.

³⁵ R. Witttram, Meinungskämpfe im baltischen Deutschland während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts. Riga, 1934, lk 7; tsit: Eesti ajakirjanduse ajalooost, V. Tartu, 1987, lk 103.

³² R. Witttram, Baltische Geschichte. Darmstadt, 1973, lk 181.

³³ H. Salu, Porkuni preili, lk 190.

nendesamade rüütelite yhendumisel maarahvalt jne. Vaatamata 1849. aastast Liivimaal kehtima hakanud liberaliseeritud talurahvaseadusele saabus murrang üldises stagnatsioonis alles 1855. aastal, mil troonile astus reformimeelne Aleksander II. Seni aga — siis peaaegjalikult 1830—60 — oli maarahva ja tema kultuuri käekäigu seisukohalt äärmiselt oluline kohalike saksa haritlaste ning eestlaste argine vahekorid: see, millist eestlasekäsitusest lähtusid oma teotsemises baltlastest literaadid ja kas nad jätkasid (võib-olla olude sunnil veidi vähem silmatorkavalt) «valgustuslikust romantismist» lähtunud tõekspidamisi järgides eestlaste omakultuurilist ja ühiskondlikku edendamist ning väärtustamist nii eestlaste endi kui baltlaste teadvuses, või tõmbusid autoritaarsuse restauratsiooni perioodil vaikides tagasi, jättes baltlaste suhtumises eestlastesse ainuvalitsevaks jääka seisuseühiskonda pooldavate konservatiivsete mõisnike ja väikekodanlaste arusaamad.

Nagu eespool märgitud, sai 19. sajandi kolmandast kümnendist eesti kultuuri arengu tähtsaks tugipunkti Tartu ülikool, kus «ei vaibunud üleriigiliselt (ja üleeuroopaliselt) alanud poliitilise reaktsiooni survele vaatamata (. . .) teatav vaimse elu aktiivsus. Kuivõrd tegemist tehti otseselt poliitiliste probleemidega, selle kohta on meil vähe andmeid, ent teaduslike ja üldkultuuriliste küsimuste valdkonnas ilmutati tähelepanavat erksust. 1831. a alates tegutses nende küsimuste arutlemiseks nn teaduslik vestlusring (. . .). Selle ringi tegevusega oli seotud (. . .) Tartu aastaraamatute väljaandmine, sama ringi tegevusest sai 1836. a alguse ajakiri «Das Inland». Ajakirjas anti (. . .) üsnagi rohkesti ruumi ka eestlasi, eesti keelt, rahvaluulet ja kirjavara puudutavaile materjalidele ja Kreutzwald kuulus üle kümne aasta selle aktiivsemate kaastööliste hulka. Uute osavõtjatega täienev jagunes nimetatud ring hiljem huvialade kaupa alaringideks, kusjuures ühe nüüsguse moodustasid eesti keelest ja kirjandusest, rahvaluulest ja ajaloo huvitatud mehed, (. . .) Siin tekkiski mõte asutada päris omaette ja ametlikult kinnitatud selts»³⁶, mis eestikeelse nime all on tuntud 1838. aastal registreeritud Õpetatud Eesti Seltsina. Nõnda oli siis nädalakiri «Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Est- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur» vähemalt algul lähedalt seotud ÕESiga, milles kuulus tollal tähelepanuväärne osa kõrghariduse saanud eestlastele. «Inlandi» esimene toimetaja (1836—43), õigusteadlane ja ajaloolane,

Tartu ülikooli professor Friedrich Georg von Bunge oli ka ÕESI põhikirja koostaja.

Järgnevalt ongi tegemist katsega tutvustada nädalakirja «Das Inland» põhjal baltlastest literaatide eestlasekäsitust ja selle muutumist aastatel 1836—63. Kuna siinse vaatluse rõhk on eelkõige imagoloogilisel, mitte niivõrd kultuuri- ja ajaloolistel aspektidel, siis on eestlasi puudutav informatsioon kogutud ning korratatud temaatilistes osistesse: maarahva füüsis, moraal ja vaimsus; religioosus; ühiskondlik asend. Vastavaainelise materjali esitamisel pole keskendunud erinevate mõtteleeride väitluste kajastamisele, samuti ei ole tsiteeritud kõiki eestlasi käsitlevaid passusi, vaid püütud esile tuua pigem tüüpilisi mõtteavaldusi.

Eestlaste füüsi ja elukeskkonda puudutava teabe puhul näib küll paika pidavat F.R. Fachlmanni poolt Tartus ÕESis 1839. aasta veebruaris lausutu: «Nii mõnigi on asunud Eestimaa aastaid ega ole rahvast tundma õppinud, ja nii mõnigi on ka siin sündinud, üles kasvanud ja meheks küpsenud ega tea eestlastest midagi muud, kui et ta kõneleb mittede saksa (undeutsch) keelt, kannab musta kuube ja on mees, kes Linnē süsteemis võiks äärmisel juhul täita lünga inimese ja looma vahel. Väärkäsitused tekivad eelarvamustest ja puudulikest tähelepanekuist.»³⁷ «Inlandi» 1840. aasta 47. nr-s refereerib ja retsenseerib anonüümne autor kellegi doktor Kohli poolt tehtud uurimust Vene impeeriumi rahvustest (ilmus: «Ausland», 1840, nr 100—118), mille eestlasi käsitlev osa põhines autori vaatlustel 1836—37 Tartus elades. Ülevaateilise arvustuse kirjutaja pole nõus dr Kohli väidetega, et eestlased on võrreldes sakslastega väikest kasvu, vähearenenud lihastiku ja mongoliidsete näojoontega; samuti pole eestlaste nahk mitte kollane, vaid selle pruun jume tuleb rohkem värskes õhus ning päikese käes viibimisest. Autori sedastusega, et eestlaste majapidamine on *non plus ultra* vaene ja kasimata, nõustub retsensent vaid osaliselt, märkides, et see pidavat paika üksnes Tartu ümbruse talupoegade juures. Dr Kohl võrdleb talutare sisemust Noa laevaga ja «lerves Euroopas ei leia nii rüüpeid majapugerikke kui Eestis. Isegi loomad elavad ja söövad inimestest paremini. (. . .) Küladed oleksid otsekui tatari hordid läbi kihutanud. Kevadel pole märgata majade juures, mille ümber puuduvad aiad, ühtki rohelist rohilublet.»³⁸ Veel leiab autor, et eestlased on kunstimatsetud ja ebaesteetilised, kannavad

³⁶ E. N i r k, Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Tallinn, 1968, lk 104.

³⁷ Tsit.: F. J. O i n a s, Kalevipoeg kütkeis, lk 11.

³⁸ H., Kritische Bemerkungen über die Esthen. «Inland» 1840, nr 47.

üldiselt musta värvi rõivaid, pikad juuksed teevad nad metsikuks ning pastlad sobivad kõndimiseks soisel maastikul. Hinnanguliselt analoogiline, ent sisuliselt pisut rohkem «tsiviliseerimata metslase» stereotüübile alluv kirjeldus ilmus nädalakirjas 1846. aastal: «Külades on eestlased räpased. (. . .) Nad kardavad nii kuuma kui külma vett. Mõned noored naised ei pese oma keha 2—4 aastat. Käsigi pestakse vaid kord kahe päeva jooksul. Majapidamis- ja toidunõud on neil pidevalt mustad. (. . .) Mulle näidati isegi meesterahvast, kes polnud ennast juba 30 aastat pesnud. (. . .) Ainukese erandi moodustavad Peipsi-äärsed külad, kus eestlased on tihedais kokkupuuteis venelastega. Seal ei suuda keegi üle kolme nädala saunas käimata vastu pidada. Nägu aga pesevad sealsed inimesed iga päev. (. . .) Eestlased üritavad puhtad olla üksnes viljalõikuse ajal. Kui keegi soovib teada saada, mis värvi on nende nahk, siis tehku ta seda just sellel ajal.»³⁹ Selle kirjutise riigi- ja seisusetruu ideologiseeritus on ilmne (eriti kui võrrelda seda erapooletumate autorite vastavateemaliste käsitlustega⁴⁰), ent sellele vaatamata avaldas teine anonüümne autor seitse numbrit hiljem ägeda protesti, milles ta teatab, et puhtus ja kord on eestlaste üldiseloomulik ning igal nädalal, reedel või laupäeval, käiakse saunas, samuti pole tüdrukutel pühapäeval kirikusse minnes jaki all kolm nädalat pesemata pluus. Ühtlasi märgib kirjutaja, et eestlaste puhtusehoidmistavadel pole mingit pistmist Venemaaga ning küsib — kas saab eestlastele ette heita, et nad oma suvist nappi uneaega pesemisele ei raiska?⁴¹

Eestikeelset kirjavara käsitlevatest artiklitest⁴² on kalendriarvustuste puhul täheldatav omapärane valgustuslike ja riigitruude püüdluste põiming, mis ilmneb kujukalt juba «Inlandi» 5. numbris: «Peale Abd-raamatu ja katekismuse pole eestlaste majas tavaliselt rohkem raamatuid kui kalender. Põlluharijale on see äärmiselt vajalik trükis — seal saab ta teavet ilmastiku kohta, pühadest, aastaagadest, keiserliku perekonna genealoogiast, aastalaatadest jne. «Luggemissed» — see on talupere ainuke meelelahutuslik ja õpetlik lektüür pikkadel talveõhtutel ja jõuludest kuni kolmekuningapäevani, mis on talumehe ainuke puhkepaus. (. . .) Kahjuks ei ole aga rohkem kirjava-

ra veel paljudele eestlastele kättesaadav ja raamatukogusid nende tarvis siiani pole, ehkki mõnede kirikute ja koguduste juures on neid juba asutama hakatud.»⁴³ Taolise asjatundliku ja ratsionalistliku sissejuhatuse järel tunneb autor küll heameelt, et kalendrid annavad teadmisi Eesti ajaloo kohta, ent arvab talupoegi jõudu saavat kirjutistest, milles neile jutustatakse, kuidas aastatel 1210—1710, seega alates ristisõdijate maale tungimisest kuni Põhjasõja kaudu Vene ülemvõimule allutamiseni oli talurahva elu praegusega võrreldes palju raskem. Ka tunneb autor muret, miks ei kirjutata eestlastele Peterburi rajamisest, Vene valitsuse algusest Eestis, 1812. aasta Vene-Prantsuse sõjast jmt asjadest. Pisut üldisemalt mõistetakse «Inlandis» eestlastele koolihariduse andmist: «Religioosseid veendumusi, teadmisi, praktilisi oskusi jne, mida vajab iga tsiviliseeritud inimene, ka talumees, annab kool. (. . .) Kooliõpetuse mõte on muuta toores, kombetu, laisk, rumal ja taipamatu inimene oma ameti vääriliseks.»⁴⁴ Ühelt poolt tunnustatakse siin talupoeg küll tsiviliseeritud inimeseks või vähemalt võimaliseks selleks läbi ratsionalistliku kasvatusse saama, teisalt aga on autor kaugel valgustuslikust tõekspidamisest, et kõik inimesed on loomuldas head, õiglased, tublid jne. Suhtumist maarahvasse pehmen dab siiski kirjutaja sedastus, et külakooli aluseks on kodune õpetus, mida annavad vanemad, ning lapsed peavad kooli tulles oskama kulgivõrd lugeda, laulma mõnda tuntud kirikulaulu ja olema pähe õppinud väikese katekismuse. Tunnustav suhtumine eestlaste vaimsesse suutlikkusesse võib sageli avalduda ka esmapilgul vähemtähtsates kõrvalmärkustes: «Eestlaste õppimisvõime ja tööriistade väljamõtlemisoskus on erakordne,» mille näiteks toob autor (artikkel on muide sama, milles väideti, et ainult Venemaaga piirnevatel aladel tavatsevad eestlased puhtust pidada) Peipsi ääres (!) elava kooliõpetaja, kes valdavat suurepäraselt raamatukõitmis tehnikat, või: «Seal, kus eestlaste vaimujõud on saanud vabalt areneda, näeme paljusid talente- oskustöölisi, mitte enam lihtsaid maaharijaid.»⁴⁵

Viimati tsiteeritud artiklis leidub ka omapärane arvam avaldus eestlaste vaimse eripära kohta: «Kõigist Vene keisririigis elavaist rahvastest on üksnes soomlased ja eestlased suutnud säilitada oma algupärase olemuse — soomesugulise.

³⁹ Einiges zur Charakteristik der Esten. «Inland» 1846, nr 17.

⁴⁰ Vt nt K. E. v. B a e r, Eestlaste endemilistest haigustest. Tallinn, 1976, lk 33.

⁴¹ Bemerkung zu dem Aufsatz: «Einiges zur Charakteristik der Esten». «Inland» 1846, nr 24.

⁴² Vt V. A l t t o a, Eesti kriitika 19. sajandil. Tallinn, 1977, lk 23—25 ja 39—43.

⁴³ Die Kalender in Esthland. «Inland» 1836, nr 5.

⁴⁴ Einige Mittheilungen über das Landvolk-Schulwesen in Livland. «Inland» 1845, nr 40.

⁴⁵ II., Kritische Bemerkungen über die Esthen. «Inland» 1840, nr 47.

Kõik teised on kas suuremal või vähemal määral venelastega segunenud.»⁴⁶ Arvestades aga Soome suurvürstiriigi erilist autonoomset seisundit Tsaari-Venemaa koosseisus, peab siit ilmselt järeldama, et sisuliselt oli Balti erikord sellega võrdne ning kasulik peale balllaste samuti siinsele maarahvale (ehkki küll ei mainita nt lätlasi), mis pole ka täiesti vale. Kui 1846. aastal kirjeldatakse teooriste eestlaste ning härrasrahva vastastikuseid suhteid näite kaudu, kuidas 1845. aasta raskel kevadel, mil paljud mõisnikud talupoegi toetasid ning mõnel pool koguni üleval pidasid, andnud üks mõisaproua igale talunaisele olenemata tolle tööpanusest untsi leiba ja kausi suppi, mille peale autor hüütatab: «Võiks arvata, et nad teinuksid selle cest meelsasti kaks päeva tööd! Aga ei, nad ei tulnud üldse!»⁴⁷, siis 1861. aastal vastandatakse toona küllalt levinud arusaam, et eestlased on loomapiinajad — nüpeldavad tööloomi, taovad koeri jalaga jne — tõsiasjale, et küllalt sageli löövad saksad ise talumehi iga tühisemagi asja pärast. Kinnituseks on toodud pealtnähtud juhtum, kus härraste saraban ei pääsenud mööda lasila külge seotud hobusest, mispeale lähedal seisnud talupoeg rutanud looma eemale vii-

⁴⁶ Sealsamas.

⁴⁷ Einiges zur Charakteristik der Esten. «Inland» 1846, nr 17.

ma ja saanud, kuigi see tema hobune polnud, söimu ning valusa hoobi osaliseks: «Ehkki eestlane söimlemist ei mõistnud, oli vihmavarjuhoobi keel talle hästi arusaadav!»⁴⁸ Taolist «üldarusaadavat suhtlemiskeelt» on vaadelnud 1816. ja 1819. aasta talurahvaseaduste põhjal ka jurist Anton Hansen:

«Siit selgub, et mitte ainult peremehele endal pole õigus oma kodakondseid sugu peale vaatomata läbi peksta, vaid ta võib oma peksuõiguse ka edasi anda. Ja kui see peksmine ei aita, siis pööratakse ülemuse poole, kus siis päris nüpeldamist, päris rookimist toimetatakse. Peks näib sel ajal hea olevat kõige vastu. Hakkad sa leivavaneemale või ülemusele vastu — saad kere peale, kannad keelt, söimad, rikud rahu — ikka kere peale, jood enda purju — kahtlemata kere peale, jätab viljavärava kusagil põllu ääres lahti — tingimata kere peale, oled tulekahju kustutamisel hooletu või acglane — paratamata kere peale, elad sa passita, annad sa passita inimesele peavarju või ei teata sa mõisa, et kuski elab passita inimene — igavesti kere peale jne.»⁴⁹

⁴⁸ Über die Dummheit der Esten. «Inland» 1861, nr 19.

⁴⁹ A.H. Tammsaare, Ajad ja olud. (1920). Kogutud teosed, 16. köide, lk 406—407.

(Järgneb)

MIRCEA ELIADE

SAKRAALNE JA PROFAANNNE

Religiooni olemus

Kitsa värava läbimine

Kõik, mida oleme äsja öelnud keha-maja sümboolika ja sellega seoses olevate antropo-kosmiliste homologiate kohta, pole kaugeltki ammenndanud ebatavaliselt rikkalikku ainet; pidime piirduma ainult mõningatega selle paljudest aspektidest. «Maja», olles üheaegselt *imago mundi* ja inimkeha koopia, täidab tähelepanuväärset osa rituaalides ja mütolooigates. Mõnedes kultuurides (nt eelajaloolises Hiinas, Etruurias jne) tehakse matmisurnid majakujulised; neil on ülaosas avaus, et lasta surnu hingel siseneda ja lahkuda.¹ Mõnes mõttes saab urn-maja surnu uueks «kehaks». Kuid koht, kust müütiline Esivanem tuleb, on samuti maja (sel juhul mütsikujuline); ja sellisesse maja-urn-mütsi läheb päike alati õõseks peitu, et hommikul jälle üles tõusta.² Nii on erinevate *ülemineku* viiside vahel olemas struktuuriline vastavus: pimedusest valguse kätte (päike), inimrassi celeksistentsist selle manifestatsioonini (müütiline Esivanem), elust surma ja surmajärgsesse uude eksistentsi (hing).

Enam kui kord oleme rõhutanud fakti, et kõikidel kosmose vormidel — universumil, templil, majal, inimkehal — on ülaosas «avaus». Sellise sümboolika tähendus saab nüüd veelgi selgemaks; avaus teeb võimalikuks *ülemineku* ühest olemisviisist teise, ühest eksistentsiaalsest situatsioonist teise. Üleminek on ette määratud iga kosmilise eksistentsi jaoks. Inimene kulgeb eel- elust elusse ja lõpuks surma täpselt samuti, nagu müütiline Esivanem kulges celeksistentsist eksistentsi ja nagu päike kulgeb pimedusest valgusesse. Peame märkima, et selletüübiline üleminek on osa keerukamast süsteemist, mille peamisi karakteristikuid uurisime, vaadeldes kuud kui kosmilise saamise arhetüüpi, vegetatsiooni kui üldise uuenemise sümboolit, eriti aga neid paljusid viise,

millega rituaalselt korratakse kosmagooniat (s.o paradigmaatilist *ülemineku* virtuaalsest kuhu omavasse). Peame lisama, et kõik need rituaalid ja üleminekusümboolikad väljendavad erilist arusaama inimeksistentsist: sündides ei ole inimene veel lõplikult valmis; ta peab teist korda vaimselt sündima; lõplikult valmis saab ta ebatäiuslikust, embrüonaalsest olekust täiuslikku, täisealise olekusse siirdudes. Võib siis öelda, et inimeksistents saavutab täiuslikkuse rea «siirderiituste» abil, lühidalt, järjestikuste initsiatsioonide läbi.

Initsiatsiooni tähendust ja funktsiooni vaatleme tagapool. Siin peatume hetkeks «ülemineku» sümboolikal, nii nagu usklik seda endale tuttavast ümbrusest ja igapäevaelust leiab — oma majast näiteks, radadest, mida ta tööle minnes kasutab, sildadest, millest ta üle läheb jne. Selline sümboolika avaldub isegi tema eluaseme struktuuris. Nagu nägime, tähistab ülaosas paiknev avaus üles taevasse viivat suunda, igatsust transtsendentse järele. *Lävi* keskendub mitte üksnes välis- ja seepsuulisele piirile, vaid ka ülemineku võimalikkusele ühest piirkonnast teise (profaansesst sakraalsesse, vt 1. peatükk). Kuid eriti vihjavad ohtliku ülemineku ideele *silla* ja *kitsa värava* kujutelmad, ja seetõttu esinevad need sageli initsiatsiooni- ja matuserituaalides ja mütolooigates. Initsiatsioon, surm, müütiline ekstaas, absoluutne teadmine, «usk» judaismis-kristluses — kõik need on ekvivalentsed siirdumiseks ühest olemisviisist teise ja toovad kaasa tõelise ontoloogilise muutuse. Viitamaks sellisele paradoksaalsele üleminekule (sest see sisaldab alati katkestust ja transtsendentsi) on erisugused religioossed traditsioonid ohtvalt kasutanud Ohtliku Silla või Kitsa Värava sümboolikat. Iraani mütolooigias ületavad surnud oma *post mortem* teekonnal Cinvati silla; õigete jaoks on see üheksa oda laiune, patuste jaoks aga muutub kitsaks kui «habemenoa tera» (Dīnkart, IX, 20, 3). Cinvati silla all asub sügava põrguaugu suu (*Vidēvdāt*, 3, 7). Ekstaatilistel teekondadel taevasse ületavad müstikud alati selle silla; näiteks läks sellest üle Arda Vīraf'i vaim.³

Püha Pauluse nägemus esitab «juuksekarvana

³ Vt Eliade, *Le Chamanisme*, lk 357 jj.

¹ C. H e n t z e, *Bronzezeit, Kultbauten, Religion im ältesten China der Chang-Zeit*. Antwerp, 1951, lk 49 jj; vt ka: *Sinologica*, III, 1953, lk 229—239 ja joonised 2—3.

² C. H e n t z e, *Tod, Auferstehung, Weltordnung. Das Mythische Bild im ältesten China*. Zürich, 1955, lk 47 jj ja joonised 24—25.

kitsa» silla, mis ühendab meie maailma paradiisiga. Sama kujutelma leiame Araabia kirjameestel ja müstikutelt; sild on «kitsam kui juuksekarv» ning ühendab maad astraalsete sfääride ja Paradiisiga. Nii nagu kristlikes traditsioonides ei saa ka araabia patused seda ületada ja nad heidetakse alla põrgusse. Keskaegsed legendid jutustavad «veealusest sillast» ja mõõgasillast, millest kanglane (Lancelot) paljajalu ja paljakäsi üle mine- ma pidi; see on «vikatist teravam» ja ületatakse «valus ning agoonias». Soome pärimustes viib põrgust üle okaste, naelte ja habemenugadega kaetud sild; surnud nagu ka ekstaasis olevad šamaanid kasutavad seda oma teekondadel teise maailma.⁴ Samalaadseid kirjeldusi leidub praktiliselt üle terve maailma. Tähtis on aga märkida, et samu kujutelmi kasutati ka siis, kui küsimuses oli takistuste väljendamine teel metafüüsilise teadmise ja kristluses usu juurde. «Habemenoa teritatud serv, ränk ületada, vaevarikas on see rada — väidavad luuletajad» (*Katha Upaniṣaad*, III, 14). «Ja kitsas on värav ja ahtake on tee, mis viib ellu, ja pisut on neid, kes selle leiavad» — (Matteus, 7, 14).

Need vähesed näited silla ja värava initsiaatorse, matuse- ja metafüüsilise sümbolika kohta näitavad, mismoodi tavalist elu ja selles sisalduvat «kest maailma» — maja koos tarberiistadega, igapäevast rutiini oma toimingute ja žestidega jne — religioosnes ja metafüüsilises plaanis võidakse väärtustada. Uskliku kogemuses kirkastub talle tuttav igapäevaelu; kõikjalte leiab ta šifri. Isegi kõige harjumuspärasem žest võib tähistada vaimset toimingut. Teed ja kõndimist võidakse kirkastada religioosseiks väärtusteks, sest iga tee võib sümboliseerida «eluteed», kõndimine «palverännakut», rändamist Maailma Keskpunkti⁵ poole. Kui maja omamine väljendab püsiva olukorra omandamist maailmas, siis need, kes oma eluasetemest lahti on õelnud, palverändurid ja askeedid, kuulutavad oma «kõndimisega», oma pideva liikumisega maailmast lahkumise igatsust, keeldumist igasugustest maailmale omastest situatsioonidest. Maja on «pesa», ja nagu ütleb *Pañcaviṃśha Brāhmaṇa* (XI, 15, 1), tähendab «pesa» karja, lapsi ja «kodu»; lühidalt, see sümboliseerib perekonna, ühiskonna, elatise hankimise maailma. Need, kes on valinud Otsimise, tee, mis viib Keskpunkti, peavad hülgama igasuguse perekon-

na ja ühiskondliku seisundi, igasuguse «pesa» ja täielikult pühendumata «rändamisele» kõrgeima tõe poole, mille sünonüüm kõrreligioonides on Varjatud Jumal, *Deus absconditus*.⁶

Siirderiitused

Ammu on märgatud, et «siirderiitustel» on uskliku elus oluline koht.⁷ Hästituntud siirderiitust esindab kindlasti puberteediaegne initsiatsioon, üleminek ühest vanuserühmast teise (lapsepõlvest või noorukieast noorusikka). Ent siirderiitust peetakse ka seoses sünni, abiellumise, surmaga, ja võib öelda, et iga niisugune juhtum toob alati kaasa initsiatsiooni, sest kõik need tähendavad põhjalikku muutust ontoloogilises ja sotsiaalses staatuses. Kui sünnib laps, siis on tal olemas üksnes füüsiline eksistents; ta ei ole veel oma perekonna poolt tunnustust leidnud ega ole ühiskonda vastu võetud. Kohe pärast sündi sooritatud riitused ongi need, mis lapsele tõelise «elava isiku» staatuse annavad; ainult tänu neile riitustele inkorporeeritakse ta elavate ühiskonda.

Ka abiellumise puhul on tegemist ülemineku- ga ühest sotsio-religioosest rühmast teise. Noor abiellumees lahkuib poissmeeste rühmast ja saab sest ajast peale perekonnapeade rühma liikmeks. Iga abieliu tähendab pinget ning ohtu ja kutsutakse esile kriisi; seepärast etendatakse seda siirderiituse- sena. Kreeklased nimetasid abieliu *telos*'eks, pühitsemiseks, ja abiellurituual meenus müsteeriumide rituaale.

Surmariitused on veelgi keerulisemad, sest tegemist ei ole mitte üksnes «loomuliku fenomeni- ga» (elu või hinge kehast lahkumisega), vaid ka nii ontoloogilise kui sotsiaalse muutumisega; surnu peab läbi tegema teatud rasked katsumused, mis on seotud tema enda saatusega surmajärgses elus, kuid samuti peab ta vastu võetama surnute ühiskonda. Mõnede rahvaste jaoks seadustab surma ainult rituaalne matmine; see, keda tavakohaselt ei maeta, ei ole surnud. Mõnes teises paigas ei peeta surma kehtivaks enne matusetseremoonia läbiviimist või enne, kui surnu hing on rituaalselt juhitud uude asupaika teises maailmas ja seal surnute ühiskonda vastu võetud. Mitteuskliku jaoks on sünd, abiellumine, surm ainult teda ennast ja

⁴ Vt sealsamas, lk 419 jj; Martti Ii a a v i o, Väinämöinen, Eterna! Sage. Helsinki, 1952, lk 112 jj.

⁵ Vt E l i a d e, Patterns, lk 430 jj.

⁶ Vt Ananda K. Coomaraswamy, The Pilgrim's Way. «Journal of the Bihar and Orissa Oriental Research Society», XXIII, 1937, Part IV, lk 1—20.

⁷ Vt Arnold van Gennep, Les rites de passage. Paris, 1909.

tema perekonda puudutavad sündmused; või vahetevahel — valitsusjuhtide või poliitiliste liidrite puhul — poliitikas vastukaja leidvateks sündmusteks.

Mittereligioosnes eluvaates on kõik sellised «üleminekud» rituaalse iseloomu kaotanud; nad ei tähista midagi muud kui seda, mis konkreetselt sünniaktist, surmast või üldtunnustatud seksuaalsest ühendusest nähtub. Peame siiski kordama, et drastiliselt mittereligioosset elukogemust võib puhtal kujul harva leida, isegi kõige sekulariseeritud ühiskondades. Võibolla saab selline läbini mittereligioosne kogemus tavalisemaks lähemas või kaugemas tulevikus; praegusajal on see veel haruldane. Profaanses maailmas leiame surma, abiellumise ja sünni põhjaliku ilmalikustamise, kuid, nagu peagi näeme, ähmased mälestused minetatud religioossetest praktikast ja isegi nostalgia nende järele püsivad.

Mis puutub otsestesse initsiatsioonirituaalidesse, siis tuleb siin eristada puberteedia initsiatsioone (vanuserühm) ja salaliitudesse astumise tseremooniaid. Tähtsaim erinevus on faktis, et vanuselise initsiatsiooni peavad läbi tegema kõik noorukid, kuna salaliitudesse astub üksnes teatud arv täisealisi. Paistab olevat kindel, et puberteedia initsiatsiooni institutsioon on salaliitude omast vanem; see on laiemalt levinud ja dokumenteeritud kultuuri kõige arhailisematel astmetel, nagu näiteks austraallaste ja tulemaalaste hulgas. Siinkohal pole meil tarvis initsiatsioonitseremooniaid kirjeldada kogu nende keerukuses. Meie ülesanne on näidata, et isegi kultuuri arhailistel astmetel on initsiatsioon inimese religioosel kujunemisel juhtival kohal ja et olemuselt seisneb see noviitsi ontoloogilise staatuse täielikus muutumises. Meile tundub, et see fakt on uskliku mõistmise seisukohalt suurima tähtsusega; see näitab, et traditsionaalsete ühiskondade nimene ei tunne ennast «valmina» sellisel kujul, vaid ta leiab end «antuna» eksistentsi looduslikul astmel. Et saada inimeseks selle sõna tõelises mõttes, peab ta selle esimese (loodusliku) elu suhtes surema ja uuesti sündima kõrgemasse ellu, mis on üheaegselt nii religioosne kui kultuuriline.

Teisisõnu, inimsuse ideaal, mille poole loodusrahvad püüdnud, püstitatakse üleilmlikule austale. See tähendab, et (1) keegi ei saa inimesena valmis, kuni pole jõudnud jätta seljataha ja mõnes mõttes tühistada «looduslikku» inimsust, sest initsiatsiooni saab taandada paradoksaalsele, üleloomulikule surma ja taaselustumise või teise ünni kogemusele; (2) initsiatsiooniritused, mis

toovad kaasa raskeid katsumusi ja sümbolse surma ning taaselustumise, seati sisse jumalate, kultuuriheeroste või müütiliste esivanemate poolt; seetõttu on need riitused üleilmliku päritoluga ja neid täites imiteerib noviits üleilmlikku, jumaliku tegevust. Seda on oluline märkida, sest see näitab veel kord, et usklik soovib olla teistsugune, kui ta leiab end olevat «looduslikul» astmel, ja et ta kohustub *ennast tegema* vastavalt müütides avalduvale ideaalkujutelmale. Loodusnime kohustub saavutama *religioosset inimsuse-ideaali*, ja tema püüdluses sisalduvad juba alged kogu eetikale, mis hiljem arenenud ühiskondades välja töötati. Nähtavasti ei eksisteeri initsiatsioon tänapäeva mittereligioossetes ühiskondades enam religioosse aktina. Kuid, nagu hiljem näeme, initsiatsiooni mudelid elavad tänapäeva maailmas veel edasi, olgugi et märgatavalt desakraliseerituna.

Initsiatsiooni fenomenoloogia

Initsiatsioonis sisalduv tavaliselt kolmekordne ilmutus: sakraalne, surma ja seksuaalsuse ilmutus.⁸ Laps ei tea sellistest kogemustest midagi; initsiant teab ja võtab need omaks ning inkorporeerib need oma uude isikupärasse. Peame lisama, et kui noviits sureb lapseliku, profaanse, mitteregeneratiivse elu jaoks, et ümber sündida uude, pühastatud eksistentsi, siis sünnib ta ühtlasi ka ümber sellisesse olemisviisi, mis teeb võimalikuks õppimise, *teadmise*. Initsiant ei ole mitte ainult äjasündinu või taaselustatu, ta on inimene, kes *teab*, kes on tundma õppinud müsteeriume, kellel on olnud metafüüsilisi ilmutusi. Oma koolitusajal võsas õpib ta pühi saladusi: jumalatest ja maailma päritolust jutustavaid müüte, jumalate tõelisi nimesid, initsiatsioonitseremooniat kasutatavate rituaalsete instrumentide (vurrid, ränkivist noad ümberlõikamiseks jne) rolli ja päritolu. Initsiatsioon on vaimse küpsemise ekvivalent. Ja inimkonna religioosnes ajaloos on pidevalt olemas teema: initsiant, see, kes on kogenud müsteeriume, on *see, kes teab*.

Tseremoonia algab kõikjal noviitsi eraldamisega perekonnast ja tagasiõmbumisperioodiga võsas. Juba siin esineb surma sümbol: mets, džungel, pimedus sümboliseerivad teispoolsust,

⁸ Järgneva kohta vt Eliade, Birth and Rebirth. The Religious Meanings of Initiation in Human Culture. New York, Harper, 1958.

«põrgulikke regioone». Mõnel pool usutakse, et tüger tuleb ja kannab noviitsid oma seljas džunglisse; kaslases on kehastunud müütiline Esivanem, initsiatsiooni õpetaja, kes poisid allilma juhib. Mõnel teisel pool usutakse, et mingi koletis neelab initsiandid alla. Koletise kõhus valitseb kosmiline õõ; see on embrüonaalne olemisviis, nii kosmilises kui ka inimelu plaanis. Paljudes kohtades paikneb võsas initsiatsioonihütt. Siin teevad poisid läbi osa oma rasketest katsumustest ja nad pühendatakse hõimu salajastesse pärimustesse. Initsiatsioonihütt sümboliseerib emaiska;⁹ noviitsi sümboolne surm tähistab tagasiminekut embrüonaalsesse olekusse. Ent seda ei tule mõista mitte ainult inimese füsioloogia seisukohalt, vaid ka kosmoloogilisest aspektist; looteline olek on ekvivalentne ajutise taandumisega virtuaalsesse eelkosmilisse olekusse.

Initsiatoorse surma sümboolikale heidavad valgust teised rituaalid. Mõnede rahvaste hulgas noviitsid maetakse, asetatakse värskelt kaevatud haudadesse. Või kaetakse okstega ja nad lamavad liikumatult nagu surnud. Või nad määratakse valge pulbriga kokku, et anda neile vaimude väljanägemist; süües ei kasuta nad sõrmi, vaid haaravad toitu otse hammastega, nagu usutakse surnute hinged seda tegevat. Lõpuks on ka piinadel, mida nad läbi tegema peavad, sama tähendus (neil on muidugi mitu tähendust): piinatud ja vigastatud noviits usutakse olevat piinatud, tükkideks lõigatud, keedetud või küpsetatud initsiatsiooni juhendavate demonite, st müütiliste esivanemate poolt. Need füüsilised kannatused vastavad inimeste olukorrale, kes «süüakse ära» kaslasest demoni poolt, kes initsiatoorse koletise suus tükkideks kistakse ja tema kõhus ära seeditakse. Ka vigastused (hammaste väljalöömine, sõrmede amputeerimine jne) kannavad endas surma sümboolikat. Suuremat osa neist seostatakse kuujumalustega. Kuu kaob — see tähendab, sureb — perioodiliselt, et kolm ööd hiljem uuesti sündida. Kuusümboolika rõhutab mõtet, mille järgi surm on igasuguse müstilise taastekkimise eeltingimus.

Lisaks spetsiifilistele operatsioonidele (ümberlõikamine jne) ja initsiatoorsetele vigastustele tähendavad surma ja ülestõusmist ka teised välised märgid, nagu näiteks tätoveeringud või armid. Mis puutub müstilise taassünni sümboolikasse, siis esineb see mitmetes vormides. Initsiantidele antakse uued nimed, mis sealpeale jäävad nende

⁹ R. Thurnwald, *Primitive Initiations- und Wiedergebürtsriten*. «Eranos-Jahrbuch», VII, 1950, lk 393.

tõelisteks nimedeks. Mõnedes suguharudes arvatakse, et noored initsiandid unustavad kogu oma eelneva elu täielikult; kohe pärast initsiatsiooni sõõdetakse neid kui lapsi, talutatakse kättpidi ja õpetatakse neile kui beebidele uuesti kõiki käitumisviise. Tavaliselt õpivad nad võsas selgeks uue keele, või vähemasti salasõnad, mida kõigi teiste eest peale initsiandi salajas hoitakse. On selge, et initsiatsiooniga algab kõik otsast peale. Mõnikord väljendub teistkordse sünni sümboolika konkreetsetes žestides. Mõnede bantu rahvaste juures on poiss enne ümberlõikamist «uuestisündimiseks»¹⁰ nimetatava tseremoonia objektiks. Tema isa toob ohvriks oina ja mähib poisi kolme päeva pärast looma kõhukelmesse ja nahka. Vahtult enne seda toimingut peab poiss voodisse heitma ja lapse kombel nutma hakkama. Oinanahka jääb ta kolmeks päevaks. Samad rahvad matavad oma surnuid oinanahkades ja looteasendis. Taassünni sümboolikat loomanaha rituaalse selgatõmbamise näol esineb ka kõrgkultuurides (India, muistne Egiptus).

Initsiatsioonistsenaariumides leiame peaaegu alati kõrvuti sünni- ja surmasümboolikat. Initsiatoorses kontekstis tähistab surm teispooldusse minekut profaansest, pühastamata olukorrast, «loodusliku» inimese olukorrast, kel puudub religioosne kogemus, kes on pime vaimu suhtes. Initsiatsioonimüsteerium ilmutab noviitsile järkjärgult eksistentsi tõelised dimensioonid; juhata-des teda sakraalse juurde, kohustab see teda enda kanda võtma vastutust, mis kaasneb inimeseks-olemisega. Siin on meil tegemist esmatahtsa faktiga: kõikides arhailistes ühiskondades leiab juurdepääs vaimuscle väljenduse surma ja taassünni sümboolikas.

Meeste ja naiste seltsingud

Riitustel meeste seltsingutesse sisenemiseks rakendatakse neidsamu katsumusi ja neidsamu initsiatsioonistsenaariume. Ent, nagu ülalnimetatud, tähendab juba meeste seltsingu liikmeskonda kuulmine valikut; mitte kõik need, kes on puberteedia initsiatsiooni läbi teinud, ei saa salaliidu liikmeiks, kuigi nad kõik seda soovida võivad.¹¹

¹⁰ M. C a n n e y, *The Skin of Rebirth*. «Man» No 91 July 1939, lk 104—105.

¹¹ Vt H. S c h u r t z, *Altersklassen und Männerbünde* Berlin, 1902; O. H ö f l e r, *Kultische Geheimbünde der Germanen*, I. Frankfurt-am-Main, 1934; R. W o l f r a m, *Schwertanz und Männerbund*, I—III. Kassel 1936; W. E. P e u c k e r t, *Geheimkulte*. Heidelberg 1951.

Toome ühe näite. Aafrika mandžadel ja bandadel on olemas Ngakola-nimeline salaliit. Noviiitsidele initsiatsiooni ajal jutustatava müüdi kohaselt oli Ngakola koletis, kelle võimuses oli inimesi alla neelata ja taas elustatult välja oksendada. Noviiits pannakse koletise keha sümboliseerivasse onni. Seal kuuleb ta Ngakola jubedat häält, seal piitsutatakse ja piinatakse teda, sest talle öeldakse, et nüüd on ta Ngakola kõhus ja seedub seal. Muidki katsumusi järgneb; siis kuulutab initsiatsiooni juhendaja, et noviiitsi õginud Ngakola on selle välja oksendanud.¹²

See on veel üheks näiteks sümboolikast, milles surm seostub koletise kõhtu neelamisega, sümboolikast, mis mängib nii suurt osa puberteediea initsiatsioonides. Võime veel kord märkida, et salaliitu sisenemise riitused vastavad igas suhtes puberteediea initsiatsioonidele — eraldamine, initsiatoorsed katsumused ja piinad, surm ja taas elustumine, uue nime andmine, salakeelne instruksioon jne.

Ka tütarlaste ja naiste jaoks on olemas initsiatsioonid. Me ei tohi loota, et leiame neis naiste riitustes ja müsteeriumides samasugust sümboolikat, või, täpsemalt, samasuguseid sümboolseid väljendusi kui meeste initsiatsioonides ja vennaskondades. Ent üht ühist elementi on lihtne märgata: kõigi selliste riituste ja müsteeriumide põhjaluseks on alati sügav religioosne kogemus. See on ligipääs *sakraalsusele*, nagu seda ilmutatakse sellele, kes võtab enese kanda naiseks-olemise olukorra, mis on nii naiste initsiatsiooniriituste kui ka naiste salaliitude eesmärgiks.

Initsiatsioon algab esmakordse menstruatsiooniga. See füsioloogiline sümptom kutsub esile murrangu, tüdruku vägivaldse eemaldamise talle tuttavast maailmast; ta isoleeritakse kohe, eraldatakse ühiskonnast. Eraldamine toimub erilises hurtsikus, võsas või mõnes maja pimedas nurgas. Menstrueeriv tüdruk on sunnitud jääma eriliselt ja üsna ebamugavasse asendisse ning ta peab hoiduma ennast päikesele näitamast või kellelgi puudutada laskmast. Tal on seljas eriline rüü või siis kannab ta talle määratud märki või värvi ning peab sööma üksnes toorest toit.

Segregatsioon ja päevavalgusest eraldamine (pimedas onnis, võsas) vihjavad metsa isoleeritud või onnidesse suletud poiste initsiatoorse surma sümboolikale. Siiski on olemas erinevus: tüdrukute eraldamine on individuaalne, sest see toimub

kohe pärast esimest menstruatsiooni, poisid seevastu eraldatakse rühmaviisiliselt. Kuid erinevus on seletatav faktiga, et tüdrukutel märgib lapseea lõppemist füsioloogiline avaldus. Siiski, aja jookkul moodustub tüdrukutest terve rühm, ja nad initsieeritakse kollektiivselt vanade naiste poolt, kes neid instrueerivad.

Mis puutub naiste seltsingutesse, siis on need alati seotud sünnitamise ja viljakuse müsteeriumiga. Lapse ilmaletoomise müsteerium, st naise avastus, et ta on *looja elu tasandil*, moodustab religioosne kogemuse, mida ei saa tõlkida maskuliinsesse keelde. See selgitab, miks lapse sünnitamine on andnud tõuget naiste salarituualidele, mis mõnikord omandavad tõelistele müsteeriumidele omase keeruka korrastuse. Selliste müsteeriumide järgi on säilinud isegi veel Euroopas.¹³

Nagu meeste seltsinguid nii leitakse ka naiste liitused mitmetes vormides, kus salajasus ja salapära progresseeruvalt kasvavad. Kõigepealt on olemas üldine initsiatsioon, mille iga tütarlaps ja iga noor abielunaine peab läbi tegema; sellest võib tekkida naiste seltsingute institutsioon. Järgnevad naiste salaühendused nagu Aafrikas või antiikaja menaadide taolised kinnised rühmad. Selletüübiliste naiste salaühenduste kadumine võttis palju aega. Tarvitseb vaid mõelda keskaja nõidadele ja nende rituaalsetele kogunemistele.

Surm ja initsiatsioon

Initsiatoorsel sümboolikal ja koletise poolt allaneelamise rituaalil on olnud arvestatav osa nii initsiatsioonides kui kangelasmüütides ja surmaga seotud mütooloogias. Kõhukoopasse tagasi pöördumise sümboolika on alati kosmoloogilise väärtusega. Koos initsiandiga pöördub kosmilisse õesse sümboolselt tagasi kogu maailm, et teda oleks võimalik uuesti luua, st regenereerida. Nagu nägime (2. peatükis), retsiteeritakse kosmogoonilist müüti terapeutilistel eesmärkidel. Haige terveksravimiseks tuleb tal lasta *teist korda sündida*, ja sünni arhetüüpne mudel on kosmogoonia. Aja poolt tehtu tuleb olematuks muuta. Loomisele vahetult eelnenud koiduhetk tuleb reintegreerida; inimsuse tasandil tähendab see eksistenti «tühja lehekülje» taastamist, absoluutset algust, kus midagi ei olnud veel rüvetatud, midagi ei olnud rikutud.

¹² E. Andersson, Contribution à l'ethnographie des Kuta, I. Uppsala, 1953, lk 264 jj.

¹³ R. Wolfram, Weiberbünde. «Zeitschrift für Volkskunde» 1933, 42, lk 143 jj.

Koletise kõhtu sisenemine — või sümboolne «matmine» või initsiatsiooni sulgemine — võrdub tagasimineckuga ürgalguslikku eristamatusse, kosmilisse öösse. Kõhust või pimedast onnist või initsiatoorsest «hauast» väljumine on ekvivalentne kosmogooniaga. Initsiatoorne surm kordab paradigmaatilist tagasipöördumist kaosesse, et teha võimalikuks kosmogoonia kordamine, et ette valmistada uus sünd. Mõnikord leiab kaosesse tagasikulgemine aset sõna otseses mõttes — nagu näiteks tulevaste šamaanide initsiatoorsete haiguste puhul, mida sageli ehtsateks hullumeelsuse hoogudeks peetakse. Tegemist on õigupoolest tootalse kriisiga, mis mõnikord isiksuse desintegratsioonini viib.¹⁴ Selline psüühiline kaos on märkiks, et ilmalik inimene teeb läbi lahustumise ja et on sündimas uus isiksus.

Me mõistame, miks ühtsama initsiatoorset skeemi, mis sisaldab kannatamist, surma ja ülestõusmist (= taassündi), leitakse kõikidest müsteeriumidest, niihästi puberteediea kui ka salaliitudega ühinemise riitustest, ja miks ühtsama stsena-

riumi mõtestatakse kui müstilisele kutsumusele eelnevat võimsat sisemist kogemust (loodusrahvastel tulevaste šamaanide «initsiatoorne haigus»). Eelkõige on arusaadav, et traditsionaalsete ühiskondade inimene on otsinud surmast jagusamist seda *siirderiituseks* teisendades. Teisisõnu, loodusrahvaste arusaama kohaselt surevad inimesed millegi suhtes, *mis ei olnud oluline*; inimesed surevad profaanse elu suhtes. Lühidalt, surma hakatakse pidama ülimaliks initsiatsiooniks, uue vaimse eksistentsi alguseks. See ei ole veel kõik. Tekkimist, suremist ja taastekkimist (= taassündi) mõistetakse ühcainsa müsteeriumi kolme hetkenä, ja kogu arhailise inimese vaimne pingutus taotles näidata, et neil hetkedel ei tohi olla mingit vahet. Keegi ei saa jääda ühte neist kolmest. Lükumine, regeneratsioon jätkub vahetpidamata. Inimene taasesitab kosmogooniat — paradigmaatilist tegemist — pidevalt, olemaks kindel, et ta teeb kõike hästi — olgu tegemist lapse, maja või vaimse kutsumusega. Seepärast ongi initsiatsiooniriitustel alati kosmogooniline väärtus.

¹⁴ Vt Eliade, Le Chamanisme, lk 36 j.

Inglise keelest tõlkinud Mai Tiits

ARNO RAAG

SAATUSLIKUS KOLMNURGAS

Mälestusi 1939—1944

Eesti tegelaste massiline vangistamine

19. aprilli õhtul oli meie rahvusrühmal järjekordne koosolek, kus arutasime mitmeid küsimusi seoses Eesti Vabariikliku Rahvuskomiteega ja selle esindajate Tartus käimisega. Sain ülesandetaas koostada lendleht. Kui ma järgmisel hommikul kella kümne paiku läksin südalinna, et «Postimehe» ärijuhi kabinetist helistada lendlehe paljundajale, kohtasin trepil ärijuhti, kes ütles, et natukese aja eest küsinud mind Madis Üürike ja andnud telefoni numbri juhtumiks, kui tulen, siis temale kohe helistada. Taipasin, et peab olema juhtunud midagi erakordset. Võtsin viivitamatult antud numbril telefoniühenduse. Vastas Üürike ise. Hakkas rahulikult juttu ajama ja nii muu seas poetas lause, et Lembit Kriisa ja R. olevat seal ja viidavat varsti Tallinna. Viiakse Tallinna? Sähvas mõttes küsimus, samas kerkis aimus, et nad on vahistatud. Kuid seda teemat rohkem puudutamata vahetasime veel mõned laused ja mõistu leppisime kokku, et kohtume veerand tunni pärast südalinnas ühel kõrvalisel tänaval.

Nüüd oli tarvis taskust lendlehe käsikiri hävitada, sest Üürikese jutust sain mulje, et on saadud meie rahvusliku rühma jälile, sest mõlemad tema poolt nimetatud olid alles eile õhtul koosolekul. Kus ja kuidas hävitada lendleht? Rebida peenikesteks tükkideks ja visata vesiklosetti. «Postimehe» juures seda ei saanud teha, ma võinuks seal koridoris kohata selliseid toimetuse liikmeid, kellele momendil ei tahtnud end näidata. Tõttasin tänavale ja nobedal sammul läksin Raekoja platsile «Postimehe» raamatukauplusse, kus tagaruumis taskust hävitasin peale käsikirja veel paar «kahtlast» paberit.

Kohtasin Madis Üürikest kokkulepitud paigas. Selgus, et meie rühmale kui tervikule ei olnud saadud jälile, kuid millise kanali kaudu, seda ei teadnud tema ka, oli siiski umbes viiskümmend protsenti rühma liikmeist öösi vangistatud ja veel mitmeid haritlasi Tartust, kes nüüd kõik saadeta- vat Tallinna.

Läksin koju ja tegin seal hoolega puhastustööd, et kui peaks tulema läbiotsimine. Muide

kõrvaldasin ka kõik Soomes ilmuva «Malevlase» numbrid, milline ajaleht hakkas seal ilmuma, kui toimus 1943. aastal eesti noorte massiline Soome põgenemine Saksa tööteenistusse saatmise ja mobilisatsiooni eest. Nelja leheküljelises väiksema formaadiga «Malevlases» ei olnud midagi otsest Saksa vastast, vaid eesti rahvuslikku vaimu ergutavaid artikleid ja teateid, sealsete eestlaste ning Soome armeele astunud eesti vabatahtlike elust. Saksa okupatsioonivõimu poolt Eestis oli «Malevlane» kuulutatud keelatud kirjanduseks.

Peagi selgus, et selline eesti rahvuslaste arreteerimine oli toimunud üle maa. Kui palju oli vangistatud, ei teadnud momendil keegi. Kõnel- di 500, hiljem aga selgus, et see arv oli liialdatud ja arreteeritud oli 365 («Eesti Riik ja Rahvas Teises Maailmasõjas» X vihik, lk 168).

Oli see Saksa poliitilise politsei järjekordne provokatsioon, nagu see lavastati 1942. a suvel Viljandimaal relvade müügiga? Oli siin mängus Moskva käsi? Enne kui küsimusse oleks saadud lähemat selgust, lõppes Saksa okupatsioon Eestis.

Oskar Angelus, kes oli Eesti Omavalitsuse sisedirektor ja kellel asjast vahest rohkem andmeid, märgib: «Kurikuulus kohver, mis leiti Tallinnas Pärnu maanteel sisaldas ceskätt hulga sõjaväelisi, siis aga veel lõkale tähtsaid andmeid. Peale sõjaväe koosseisude, asupaikade, varustuse ja kaubarongide liikumise, sõjaväe ja laskemoona ning varustuse vedamise andmete leidus kohvril nimekirju meie ohvitserkonna, politsei- ja omakaitse meeste ja teiste kohta. . . Kui venelased olid kõik kätte saanud, mis nad tahtsid ja lootsid, oli salakuulamise organisatsioon neile muutunud ülearuseks, ja nad mängisid selle sakslaste kätte, sellest siis see kohvri «unustamine» Pärnu maanteel.» (Oskar Angelus, «Tuhande valitseja maa» lk 231, 233.)

Angeluse tsitaat selgitab oluliselt tolle kohvri sisu üksikasju. Juba loetelust on ilmne, et sellistest detailidest sai olla huvitatud vaid Moskva. Järelikult olid materjali kogumisel tegevad ka tema agendid. Selle andmestiku ärasaatmise järele oli neile vastavate koopiade toimetamine salapärasel kohvril sinna, kust Saksa poliitiline politsei selle kätte saab, heaks vahendiks, millega aja-

da mõjuv «kiil» eesti rahvuslaste ja okupatsioonivõimu vahele. Olukord, mis just Vene hädaohu ähvardavaks tõusmise tõttu oli viinud eestlasi ja sakslasi tihedamale koostööle, tuli lõhkuda. Ja kuidas saanuks seda teha paremini kui tembeldada eesti rahvuslasi kommunistideks ning selleks esitada kohe «kindlad tõendid»?

Mäletan oma rahvusliku rühma tegevusest, et me kunagi ei tegeleenud selliste andmete kogumisega, nagu on loetletud tolle kohvri sisus. Meie informatsioonid Soome olid kirjeldused okupatsioonivõimu käitumisest ja käskudest, rahva meeleolust jne. Lendlehed, mida levitasime, pareerisid Saksa propaganda valesid, nagu juba cespool märgitud, ja kutsusid rahvast säilitama oma majanduslikke reserve ja võitlusjõudu kriitilisteks päevadeks, mil sakslased maalt lahkuvad ja meie väeosadel võib-olla vahest lühemaks ajaks, tuleb olla kaitsel ida piiril.

Saksa SD-le aga oli selline kohver «maiuspa-laks», et kasutada juhust meie rahvusliku opositsiooni ulatuse, koosseisu ja kavade selgitamiseks ja selle juures muidugi järjekordselt oma tähtsuse esile tõstmiseks. Et vahistatute hulgas oli ka selliseid avaliku elu tegelasi, kelle parempoolsuses ja apoliitilisuses ei saanud olla vähimatki kahtlust, siis see näitab ilmselt, et arreteerimisteks oli kasutatud tolles kohvris leiduvaid nimistuid, kas täielikult või Saksa SD poolt oma andmete kohaselt teostatud valiku alusel, ei ole lähemalt teada.

On väidetud, et dr. H. Mäe olevat katsunud vangistatute vastu tõstetud süüdistusi pehmendada ja aidanud süütuid vabastada. Tõepoolest mõne nädala või paari kuu pärast sai üksikuid vabaks. Kas selles on dr. H. Mäe teeneid, seda ma ei tea. Küll aga tean ma juhtumit, kus Taagepera sanatooriumist vangistati omakaitse ohvitser leitnant P., kes oli seal ravil. Tema naine oli käinud Eesti Omavalitsuse juhi dr. H. Mäe jutul Tallinas ja palunud omavalitsuse juhi kaasabi, et haige inimene, kes on teeninud omakaitset ja kelle teenistuse kohta ei ole olnud mingit ütlemit, lastagu vabaks, et ta saaks jätkata ravi. Pr. P. oli esitanud oma palve põhjenduseks mitmeid argumente mehe teenistusasjast, kuid saanud siis dr. Mäelt vastuse: «Mina ei saa siin midagi teha, see asi ei allu minule. Aga kui ma saaksin, siis lasaksin neid kõiki valjusti karistada, sest nad on Eesti rahva äraandjad!» Dr. Mäel oli siin muidugi teatud määral õigus, et SD ei lasknud teda oma tegevusse sekkuda. Aga teisest küljest oli ta meel mõru, et Eesti poliitikud temast möödudes olid moodustanud põrandaaluse Eesti Vabariikliku

Rahvuskomitee, kuigi see ei saanud veel avalikult tegevusse asuda.

Paos

Kuigi olin jäänud esimesest vangistamislaainest haaramata, samuti osa teisigi meie rühma liikmeid, ei tähendanud see, et olime pääsenud. Ajal, mil olin veel «Postimehe» tegevtoimetaja ning rahvuslike tähtpäevade puhul kirjutasin artikleid, milles manitsesin meie inimesi hoidma silmad lahti praeguses ajaloo suurormis ja kainelt kaaluma, mis meie maale ja rahvale on kasulik, mis mitte ja vastavalt sellele talitama. Mäletan, kui ühe sellise artikli puhul üks Eesti poliitilise poliitsei kõrgemaid juhte nagu poolkogemata eraviisiliselt jutuajamisel märkis, et nad poliitiseis olevat minu artikleid kaalunud. Kuid midagi head ega halba ta nende suhtes ei märkinud. Vormiliselt oli ju asi kõigiti korras — need kirjutised nagu kõik muugi, mis lehes ilmus, oli Saksa tsensori poolt lubatud, kuid hoolimata sellest oli Eesti Omavalitsuse juhi pressitülem J. Libe käinud toimetuses hurjutamas, miks «Postimees» kirjutab ridade vahel.

Kuigi nüüd olin «Postimehe» toimetusest ära juba üle aasta, ei tähendanud see veel, et need vanad patud oleksid vajunud unustusse. SD silmis olin ma ikka persona non grata ja nüüd, mil olid alanud ulatuslikud arreteerimised, võis igapäev mulle tuua ebameeldiva üllatuse. Nii tuli teravalt silmas pidades olukorda niipalju kui see osutus võimalikuks.

Olin olnud kaks päeva Elvas oma perekonna juures. 28. aprilli hommikul tärkas mõte: tuleks sõita Tartusse, sest kaks päeva polnud enam informatsiooni, kas on olnud uusi vangistamisi. Kuigi aeg rongile tõttamiseks oli jäänud napiks, riietusin kähku ja sain veel viimasel minutil Tartu suunas liikuma hakkavasse mootorvagnisse.

Umbes tund pärast minu lahkumist oli kaks SD meest — üks sakslane, teine eestlane — tulnud Elva mind otsima. Nad küsinud maja cespöngivatelt lastelt, kas olen kodus. Kuuldes, et ma sõitnud Tartusse, siis kuhu ma seal lubanud minna. Lapsed paha aimamata juhatanud otsijad Veerikule mu kälimehe juurde, kus ma ka pidin olema. Kui vangistajad sinna saabusid, olin juba läinud linna omakaitse staabi ambulantsi kohtama dr. A. Koskeliga, kellel oma ametikoha tõttu oli

võimalus saada tihedamat ning asjalikku informatsiooni sündmustest linnas. Tal oli sel momendil palju patsiente vastuvõtu ootamas. Kui tunni aja möödudes läksin uuesti ambulantsi, sõnas velsker Pae kohkunud ilmel: «Ei ole! Veerand tunni eest viidi ära. Kaks SD meest tulid järele!» Nüüd oli vaieldamatult selge, et ka minu tund on tulnud. Naasin Veerikule kälimehe juurde, kust kuulsin, et seal oli käidud mind tüki aja eest otsimas. Kälimees oli luisanud otsijatele, et ma lubanud minna Viljandimaale, aga kuhu, seda tema ei tea.

Kiiresti mõtlesin, kuidas SD rõngast välja libiseda ja pääseda Võrumaale, kuhu heade inimeste poolt nii igaks juhtumiks oli mulle lubatud paosklemispaik, kui selleks on vajadus. Kuidas mu põgenemistekond Võrumaale arenes ja kõigest muust, mis sellega ühenduses, tollest olen pikemalt kirjutanud oma raamatus «Kodumaal maapaos».

Kui ma nädalapäevi väldanud keerulise jalgsi rännaku järel saabusin oma paosklemispaika, tundsin sügavat kergendust. Paar esimest päeva sõna otseses mõttes kulusid puhkamiseks, sest nii kehaline väsimus — umbes 150 km olin kõndinud kevadistel poristel teedel — samuti vaimne pinge olid nagu märkamatult teinud oma töö. Siin metsatalu sõbralike elanike keskel asudes kasvas turvalisus ning alanes pinge ja hakkasin kohane oma uue ümbrusega. Kuigi mu paosklemispaik oli teistest taludest eemal, ometi aeg-ajalt võis tulla naaberperedest keegi mingi vajaduse pärast sinna talle. Pererahvaga leppisime kokku nõnda, et ma juhuslikele küllastajaille ennast ei näita, et vältida asjatuid pärimisi, kes see on, mis ta siin teeb jne. Sellised küsimused, iseenesest süütud, kantud lihtsast uudishimust, tavaliselt ikka kerkivad.

Talus oli veel kaks Venemaalt evakueeritud eesti perekonda: umbes neljakümnetes aastates mees naise ja ema alacalise, nii 16—17aastase pojaga. Nad olid tulnud Peipsi tagant Oudova maakonnast, kui punavägi veebruari algul sealse ala vallutas. Nendele ma olin pererahva sugulane riigiametnik Tallinnast, kes lastud pikemale tervisepuhkusele.

Peremees oli noor, nii kolmekümne piires, keskmist räsajat kasvu, napi jutuga. Aastate järgi ta kuulus küll mobilisatsiooni alla, aga temale, kes juhtis kahe talu majapidamist, oli antud ajapikendus. Suurema osa ajast ta elaski teises talus, mis kuulus ta noorele naisele, kellega ta paari aasta eest oli abiellunud. Seal oli meestõjõudu

vähe, kuna kodutalus töötasid põllul Venemaalt evakueeritud, kodust majapidamist juhtis ema — talu kogukas vanaperenaine, kellel aastaid turjal juba seitsekümmend, kuid elujõuline, töövõimeline ja hoolas oma ametis. Teda abistas ta keskealine vallaline tütar, kes noorena oli põdenud luutii-sikust.

Püüdsin talurahvale ta tegevuses kaasa aidata. Nokitsesin peamiselt seda, mida sain teha kinnises ruumis. Näiteks tarude jaoks uutesse kärjeraamidesse traatvõrkude panekut ja muud sellist. Siin metsade vaikuses elati oma igapäevastele toimingutele nagu poleks söda olnudki. Ainult kui saabus värske «Eesti Sõna» ja kaks korda nädalas ilmuv «Võru Teataja», millised lehed tavaliselt tõi hommikul talu piima meiereisse viija, siis neid lugedes meenusid enesegi nähtud sünged pildid, et seal kuskil heideldi elu ning surma peale — põlesid linnad ja muud asulad, surid inimesed ning vaevlesid haavatud. . .

Ettevaatuse mõttes oli mul pererahvaga läbi arutatud, mida siis teha, kui SD kuidagi peaks avastama mu paosklemispaiga ja tuleks haarama. Üsna talu hoonestiku vahetus läheduses algas liivaluuline männimets ja elamu tagant puuvilja aiast suundus sinna vana rohtunud kraav, kuid küllalt sügav. Nii koostasime siingi põgenemiskava igaks juhtumiks, kuigi pererahvas arvas, et seda ei tule vaja. Aga kava olgu siiski valmis, kui juba kord on hakatud paosklema.

Ootan põnevusega informatsiooni Tartust. Ja see ei lasegi end kaua oodata. Ühel hommikul on mu ühendusepidaja kohal ja jutustab, et jaht põgenema pääsnutele jätkuvat täie hooga. Juuni esimestel päevadel on SD mehed jälle puistanud mu korterit ja usutlenud majaperenaist. Ka olevat mu tuttavate ja mulle päris võõraste inimeste hulgas toimetatud ülekuulamisi ning uuritud, mida nad minust ja minu tegevusest teavad. SD tähtsamate tuusade käest olevat läbi ülkunud, et mind peeta- vat üheks suuremaks süüdlaseks. Milles too süü ja selle suurus ilmneb, seda ei olevat üteldud. Ka arutatavat pidevalt, kus ma end varjavat. Viimase küsimusega tegelevat SD referent K. Praegu elu- neb see mees Austraalias.

Mõned vahistatuist olevat vabastatud, kuid neilt võetud allkiri, et nad midagi sellest ei kõne- leks, miks neid arreteeriti, mis neilt küsitud, keda ja mida nad vanglas näinud. Paar meest olevat pi- devate ülekuulamiste all oma närvid kaotanud ja endid kui ka mõningaid teisi sisse rääkinud. Tal- linna advokaat I.P. olevat ühel depressiooni het- kel end vanglas üles poonud.

Kuu või poolteise pärast loodetavat juurdlusega lõpule jõuda ja siis tulevat suur isamaa reetjate protsess. Süüdistus osutuvat raskeks. Kuidas see täpsemalt kujuneb viimistletud sõnastuses, ei olevat muidugi praegu veel teada, aga põhimõtte on maa ja rahva reetmine. Selle järgi võivat langeda ka surmaotsuseid. Tõenäolikkult arutavat asja Saksa erikohus.

Isegi ühe kummalise provokatsiooniga oli SD saanud hakkama. Ühel päeval pärast minu peitu pugemist ilmunud Elva mu naise juurde üks mees. Öelnud, et tema on Eesti Üliõpilaste Seltsi liige ja tal olevat väga tähtis teade mulle edasi anda. Naine vaid juhatagu, kus ma olen, et tal oleks võimalik mind üles otsida ja minuga kõnelda isiklikult. Saanud vastuse, et 28. aprillist peale, kui sõitsin Tartusse, olen kadunud, usutlenud ikka — ärgu teda kardetagu ja kahtlustatagu, ta ei olevat SD agent. Teade, mis mulle on edasi anda, olevat väga tähtis ja kui ta ei saa seda teha, siis see tulevat kahjuks vaid mulle. Kui naine kõige klanimise peale muud ei vastanud, kui et ta minust midagi ei tea, siis läinud «seltsivend» minema nimetamata isegi oma nime. Nagu hiljem selgus, oli siin tegemist SD provokatsiooniga, mis aga mu naise taiplikkuse tõttu ei õnnestunud.

Punaväe haardes

Kevadsuve nädalad kaovad nagu märkamatu. Ajalehed kirjutavad jätkuvalt rasketest tõrjevõitlustest idarindel ja Prantsusmaal seal 6. juunil maandunud lääneliitlaste invasioonivägedega. Võitmatuks reklameeritud «Atlanti vall» on murtud ainsa tugevajõulise rünnakuga, loodud sillapea, kus uute vägede juurde tulles arendatakse pealetungi, mille kohta Saksa sõjajõudude peakorteri ametlik teade märgib nagu poolhübelikult, et see ja see asula läks «kaduma» — teiste sõnadega: sakslased löödi sealt välja.

Peaegu samaaegselt invasiooni algusega läänes teatab Saksa peakorter uhkelt, et on alanud Inglismaa pommitamine uute tugevajõuliste mürskudega, mida tulistatakse Saksa pinnalt erilise seadeldise abil. Need mürsud kannavad nime-tust Vergeltung — kättemaks või lühidalt V. See olevat alles algus Saksa uutele relvadele, rõhutatatakse üleolevalt. Mõödub nädal või rohkemgi. Iga Saksa sõjateade rõhutab Inglismaa pommitamist V-ga, mis tegevat suuri purustusi, aga mingeid

konkreetseid tulemusi ei ole siiski nimetada. Samal ajal Prantsusmaal ikka jälle ja jälle mõned paikkonnad on läinud «kaduma», nagu märgib sõjateade. Tähendab — liitlaste vägede jõuline pealetung areneb pideva eduga ja sakslased aina taganevad.

Juuli lõpupoolel sakslased lühendavad oma rinnet Pihkva taga, nagu mainib sõjateade, mis tegelikult tähendab, et nad on Pihkvast välja taganenud.

Ühel selgel vaikselt õhtul, mil õhk on sonoorne, istudes aias päikese loojangu eel kõrv püüab kinni kagust tasast müdinat — kuskil kauguses nagu keeks hiigelkatel. Taipan — see tuleb rindelt Pihkva poolt. Ühtlasi meenub, et mõnel viimasel päeval on olnud kuulda ja näha Vene lennukeid Võru õhuruumis, mis mu paoskluspaigast ei ole kümnet kilomeetritki. Nad on lennanud kaks-kolm korda päevas, kolm lennukit korraga, teinud ringi Võru kohal ja kadunud siis põhja poole või kagusse. Pommi heitmisi ei ole olnud, ka sakslaste poolt ei ole nende lendudele reageeritud — ei õhutõrje kahuritega ega Saksa hävituslennukid pole neid kunagi jälitanud.

Augusti algupäevil leian oma üllatuseks «Võru Teatajast» Eesti Vabariikliku Rahvuskomitee Üleskutse. Pärast kevadist suurt arreteerimist SD poolt olid vangistatud ka kõik Eestis asunud Rahvuskomitee liikmed, keda mina teadsin, ja senini ei olnud Eesti Vabariiklikust Rahvuskomiteest ühtki elumärki kuulda ja nüüd korraga avalik üleskutse lehes! Näib, et ajal, mil sakslastel sõjaliselt on «peenike peos», nagu ütleb rahva kõnekäänd, siis on saanud EVR enesele sõnaõigust ja ka Eesti Omavalitsuse juhil tuleb leppida teise keskuse olemasoluga, kelle sõnal kodumaa kaitsmiseks on siiski suurem mõju kui dr. Mäel okupatsioonivõimu ametnikuna.

«Võru Teatajas» ilmunud üleskutse on lühike ja märgib kommunistlike jõudude jõudmist Eesti piiridesse, konstateerib, et Eesti sõdur rindel on õigel teel, täidab oma kohustust ja on väärikas järglane Eesti eest võidelnuile. Kutsutakse üles kogu rahvast seda võitlust kõige jõuga toetama ja koos töötama Saksa vägedega, kes praegu kaitsevad meie maad punase ründaja vastu. Hoiatatakse punapropaganda eest, mis kasutades ilusaid ja ka ülbeid sõnu püüdvat lõhkuda vahekorda meiega koos võitlevate saksa sõduritega.

Lugenud üleskutse teksti jäi mulje, et see oli nagu lünklik. Puudutas koostööd ainult Saksa sõjaväega punaarmee tagasi tõrjumiseks. Nagu hiljem selgus, oligi sellest üleskutsesest muu poliitili-

ne osa välja jäetud kas toimetuse algatusel või Saksa sensori poolt maha tõmmatud.

Nüüd muutub Vene lennukite ilmumine juba igapäevaseks. Nad teevad oma vaatlustiiru, lendavad võrdlemisi madalalt ja kaovad jälle. Ainustki korda ei reageeri sakslased nende lendudele milgi moel. Kas pole neil siin lennukeid või puudub bensiin, samuti ka õhutorjekahurid?

Reedel 11. augusti hommikul meie talu piimaviija tulles meiereist toob uudise: öösi olevat kaks vene tanki kuskil rindest läbi tilkunud ja tulnud Vastseliina ja seal hävitatud. Vastseliina on Võrust 26 km kagu pool. See uudis näib ka tõele vastavat, et tankid tõesti rindest «läbi tilkusid». Olles uurinud kaarti Saksa viimase sõjateate järgi, pidi rinne olema Pihkva ja Petseri vahel seal kuskil Eesti-Vene piiri aladel, seega umbes 50—60 km Vastseliinast eemal.

Sama päeva pärastlõunal tuleb meile pererahva sugulane R. talu peremees 25 km kagus asetsevast Tirikülast ja toob korraga kaks kooramat mitmesuguseid majapidamistarbeid. Vallavalitsus andnud käsu elanikele 24 tunni kestel evakueruda lääne poole, sest sinna külla tulevat sõjavägi. See on pahaendeline tunnus — Pihkva rindel hakkab minema «palavaks». R. peremees paneb toodud esemed kuuri ja ruttab siis koju tagasi, et hommikul sealt tulla kogu oma perega ja kariloomadega.

Õd mõõdub rahulikult, aga laupäeva 12. augusti hommikul äratab mind tugev lennukite põrin. Kuulatan — kas läheb õhuvõitluseks? Paari minuti pärast häälele järgi otsustades olen veendunud: need on taas Vene omad. Hüppan voodist ja palitu pesu peale tõmmanud, lippan õue vaatama. Tõepoolest Võru kohal keerleb neid tervelt kolm eskadrilli. Seekord on nad võrdlemisi kõrgel ja varsti kaovad ida poole. Aga sakslased ei teinud nende tõrjumiseks vähimatki katsed.

Lõuna paiku sõidab meie talu õue kaks Saksa veoautot, millel peal suur välikatel ja muud välikõõgi varustust. Kaasas on kümnekond meest, kellest kaks Saksa mundris, teised aga juhuslikus tsiviilriietuses. Peremees läheb välja vaatama, mida tulijad soovivad, kuid näen läbi akna, kuidas mehed hakkavad autodelt maha võtma välikatelt ja muud varustust. Peremees ja sakslased kõnelevad, nende juttu saadavad käteviiped siia ja sinna. Katel pannakse aida ette suure pärna alla. Tuppa tulles teatab peremees: siia külla tulevat üks Saksa väcosa ja välikõõk pandavat meie õue. Saksa vormis mees olevat kõõgiülem, teised mehed kõõgitõõlised — poolakad ja venelased.

Järgmiseks päevaks küsitud 50 kg kartuleid. Korraga kostab Võru poolt lennukite põrin. Näen, kuidas mehed õuel pilgud õhku heidavad, siis keegi neist jookseb ja katab välikatla läikiva kaane halli vaibaga, ilmselt vajadusest seda varjata õhust vaatlajate eest.

Lähen aeda ja näen, kuidas maanteel 4—5 autost koosnev kolonn sõidab Võru poole. Hetk hiljem on kuulda lennuki vinguvat pikeerimist ja pardarelvade täinat. Siis teine ja kolmas. See kõik toimub umbes minuti kestel. Maanteele langenud pardarelvade valangud lõõvad sealt tolmu õhku aga veokite liiklust see rünnak ei suutnud takistada.

Õhtu eel jõuab kohale Tirikülalt R. talu pere ühes karjaga. Tulijad toovad uudise, et Petseri olevat punaste poolt vallutatud ja tankikiilud Vastseliinas ja Rõuges, seega on Võru idast ja lõunast haaratud. Peremees aitab saabunud paigutada loomi lauta ja mujale. See toiming on alles käigus, kui taluõue sõidavad samad Saksa autod, millega mõne tunni eest toodi välikõõk. Supikatelt hakatakse tõstma veokile.

«Mes tu nüü? Mes na katla massina pääle paneva?» küsib vanaperenaine läbi akna õues arenevat vaadates. «Sa mõistat saksa kiilt, mine õkva ja küsü perra, kas na ärr läävä?»

Lähengi. Sakslasest kõõgiülemus, pikk turske mees, kes juhatab välikõõgi autodele paigutamist, on nagu üllatatud kuuldes enese poole pöördutavat saksa keeles. Algul ta põikleb vastusega õeldes vaid, et saanud käsu siit lahkumiseks ja käsk tuleb täita. Kui ma aga edasi pärin, siis sõandab ta mulle ütelda, et nende olukord olevat raske. Täna õhtupoolikul on venelased rinde uuesti läbi murdnud ja neid ähvardavat sissepiiramise oht — olevat üldse küsitav, kas nad siit haardest välja pääsevad. Kui kaugel praegu on rinne, seda ta ei teadvat, aga tema arvates mitte üle 12—13 km.

See teade on nagu väik selgest taevast. Vahepeal on välikõõk selle juurde kuuluvaga veokeile laaditud ja need kaovad õuest. Kohe hetkeliselt on mul selge, et siit tuleb kiiresti lahkuda, et vältida punaste käte sattumist. Kui juba ei olegi hilja? Otsekohe teele asuda ei ole soodne. Päev on kaldumas õhtule. Ma ei jõuaks kuigi kaugele ja on küsitav, kust leida peatust ööbimiseks. Pealegi taevast, mis hommikul oli õrnhallis pilvevinas, on märgatavalt pilvinenud ning võib alata vihmaseadu. Pärast lühiajalist mõtlemist on mu otsus kindel: hommikul esimese valge hakul lähen! Kõnele sellest ka pererahvale ja lisan: kui nemadki tahavad punaste eest lahkuda, siis on ülim aeg sel-

leks kohe teha ettevalmistused ja hommikul valguse tulekul liikuda põhja poole.

Peremees arvab: nemad jäävad paigale, saagu mis saab. Ta õde lisab juurde, et kadunud isa enne oma surma ütelnud — ärge teie kunagi kodu maha jätke! Nii on otsused mõlemapoolselt langetatud. Seletan, et mina püüan liikuda Kanepi poole, seal kuskil ööbida ja siis edasi Otepää suunas. Minna otse Tartu ja seal veel Saksa okupatsiooni viimaseil päevil sattuda SD näppu! Ei! Peremees nimetab mulle Kanepis talu, kus saan ööbida. Ma ütelnud ainult, kust ma tulen ja kes mind sinna juhatas. Teeb isegi paari joonega teesklemi paberile.

Vahepeal on ilm hämardunud, kuid ida poolt tuleb aina uusi põgenikke. Naised ja lapsed hobuvankritel, mehed ajavad kariloomi vooride järel. Võrust ida ja lõuna pool on kahurikõmin valjenenud. Kui varemadel päevadel õhtul polnud lennuki põrinat kuulda, siis täna näivat olevat need «linnud» agarasti liikvel. Tugev ning pidev uua-uua-uua. . . kostab pimedast õhuruumist. Paksu pilvituse mõjul muutub hämarus peagi lauspiimeduseks. Korruga visatakse Võru kohale kaks või kolm «jõulupuud» ja hetk hiljem rebestavad õhku pommide plahvatused — Võrule on tehtud õhurünnak. Varsti hakkab linnast kerkima tuttav punane kuma — hooned on süttinud, tuli võimuseb. Järsku visatakse üks «jõulupuu» tükk maad ida poole Võrut, arvatavasti Lepassaare jaama piirkonda. Hetke järel sealgi pommid lõhkevad ja maast kerkib rohekas-punane tulekuma, millega kaasub paukude ahel ja kuma aina paisub. Ilmselt seal oli kas laskemoonaladu või vagunid mürskudega, mis said tabamuse ja nüüd leegitsevad ning mürsud lõhkevad.

Hävituspildilt Võru kohal libiseb pilk itta ja läände. Mõlemalt poolt suhteliselt pikal siksakjoonel püüab silm tulesähvatusi ja kõrv kõminat. Need tihedad «tulibuketid» on tankide ja välikahurite lasketuled. Nagu poolkogemata eksib pilk kirdesse ja oma jahmatuseks märkan, et ka seal on samasuguseid sagedasi tulesähvatusi. Nähtavasti on punaväe üks kiil tungimas Räpina suunas ja meie oleme tõeliselt poolrõngas.

Kottpime öö vallutab maa ning vihma hakkab sadama. Maanteelt kostab lammaste vali määgimine ja sekka lapse nutt. . . Hoolimata vihmast ning pilkasest pimedusest põgenike voorid aina liiguvad läände. Kuhu nad lähevad niisuguses sajus ja pimeduses, kus ei näe sõrmegi suhu pista, sõnab peremees imestavkahetsevalt.

Vihm ägeneb. Siirdume clamusse. Viskun

voodisse pikali, sest hommikul valge hakul tuleb kindlasti alata teekonda teise vaenlase eest. Kuulan katuselt vihmapladinat, millesse sekkub kahuri kõmin ja pimedast aknast püüab silm taamalt vahetevahel lasketule sähvatusi. Öö möödub unetult.

Hommikul kell neli olen jalul. Perenaine on köögis küünla süttanud ja toonud toitu lauale. Ka võileibu on ta mulle valmistanud kaasavõtmiseks. Kätku neelan suutäisi, et kui veidigi valgust kumab, saaksin hakata astuma. Kuuldes, et kindlasti lähen, kuigi peremees kahtleb, kas ma enam venelaste haardest välja pääsen, lubab minuga kaasa tulla proua K. oma tütreaga. Ta oli tulnud Võrumaale sugulastele külla ja siin ootamatult sattunud sõja jalgu. Meiega seltsib veel üks Tartust pärit naisüliõpilane. Kella poole viie paiku on juba veidi valguse võhma ja peremehe poolt antud te juhiste järgi hakkame astuma. Ilm on küll pilves, aga vihm on vähenenud, puistab üksikuid väiksemaid sagaraid.

Paar kilomeetrit eemale jõudnud, näeme metsäärsel teekesel vihmast märgi saksa sõdureid, kes seal midagi askeldavad. Pilk libiseb metsa alla, kus puude varjus riita laotuna on mõnikümme viitsust korvides kahurimürsku — oleme sattunud patarei piirkonda. Sakslased ei omista meile tähelepanu ja meie kõnnime edasi. Natuke aega hiljem kostab seljatagant metsast kahuri pauk, mis lõõb meiegi kõrvakuulmed veidi tuhi-sema. Siis teine ja kolmas lask jne. . . Paneme sammudele kiirust juurde, et võimalikult rutem eemalduda sellest piirkonnast, sest varsti võivad venelased siia sektorisse tule avada.

Korruga jookseb võsast välja keskmistes aastates mees palja peaga ja kuue väel, millel tücati heinapepri. Pooltühi kandiline korv on tal käes. Olevat talupidaja Petserimaalt ja olnud teel Kanepisse sugulaste juurde. Öösi maganud ühes teeaärses heinakuhjas ja sattunud punaste partisaanide kätte, kes lubanud ta viia tagasi «vabastatud» kodusse. Tema töotanud heinakuhjas neid oodata. Nagu nad lahkunud, siis natukese aja järel ta jätnud heinakuhja ja kadunud võssa, kuni ilm valgenenud. Nüüd oleme juba viiekesi, sest ta ühineb meiega.

See oli mul esimene kord kohata põgenikku, keda partisanid tahtsid rinde taha tagasi viia, kuid kes oskas end nende püünisest välja libistada. Hiljem liikudes rindega kaks päeva rööbiti läände, kuulsin veel juhtumeist, kus punased partisanid rinde taga püüdsid põgenikke ning saatsid nad «koju tagasi». Punavõim kuidagi ei tahtnud,

et eestlased massiliselt nende juurest põgenevad. Sakslaste poolt sõredasti mehitud rindest läbihiilinud või lennukelt tagalasse visatud partisanidel oli muude ülesannete hulgas ka elanike põgenemise takistamine uue «vabastaja» eest. Partisanideks kasutati peamiselt Venemaale põgenenud Eesti kommuniste ja Venemaa eestlasi. Nagu too Petserimaa taluperemees mainis, kojukutsujad kõnelenud vene aktsendiga eesti keelt ja omavalhel vene keelt.

Paari tunni möödudes hakkab taevast selgema. Liigume metsavahelisi teid mööda, sest uus reisikaaslane ütleb enese olevat Võrumaa elaniku, kes tunneb siinset ümbrust nagu oma püksitaskut. Nii mul pole tarvis kaarti uurida.

Ühel metsavahelisel lõigul kohtame üksikut meest, kel sõjaväe püss pärapidi kaenlas, toru toetatud käsivarrel. Riituseks mingi kombineeritud vorm — Eesti sõduri püksid ja saksa kuub ning võõrihm. See on kindlasti eestlane! Nagu enesestmõistetavalt jääme peatuma. Küsib, kust poolt meie tuleme ja kas meie seal pool oleme kohanud Eesti piirikaitse rügemendi mehi. Nimeatas ka rügemendi numbrit, kuid kahjuks seda enam ei mäleta. Ütles enese olevat piirikaitse rügemendist. Venelased murdnud eile õhtul nende kõrvalt läbi ja nende kompanii oleks peaaegu punaste kätte vangi langenud. Veel viimasel minutil nad saanud tulema. Nende üksus valgunud pimedas laiali. Mehe meeletolu on sünge, ta ütleb: «Mis sõjapidamine see on, kui 15 padrunit antakse igapähe lahingu laskemoonaks? Mis sa teed 15 padruniga, kui vastasel on automaadid? Pealegi see püss on ka vana loks.» Lubab kõndida tagasi, lootes kohata siin metsades oma üksuse mehi — nad pidavat olema siin piirkonnas.

Lõuna poolt hakkab kostma ägenevat kahuri kõma. Ilma selginemisega on alanud venelaste lennutegevus. Siit ja sealt kostab tuttav uua-uua. . . ning aeg-ajalt pardarelvade tärin. Saksa lennukeid pole üldse näha-kuulda!

Liigume suunaga Kanepi poole ja enne lõunat, nii kella 11 paiku tuleme 4—5 km põhja poolt Väimela mõisat Tartu-Võru maanteele, kus avanepilt on üllatav. Kogu maantee ulatuses nii kaugelt, kui silm suudab seda haarata, on otsekui hiigelroomaja, kes liigub Tartu poole. Põgenike ja sõjaväe voorid tihedalt üksteise kannul. Tee äärel jalakäijad oma kohvrite ja pampudega. Kõike seda nähes korrakaob hingest äng — oleme väljas punaväe haardest! Ütlen seda ka oma teekaaslastele, kes samuti tunnevad nüüd kergendust.

Ühineme selle liikuva hiiglasega, sest tuleb veel põhja poole minna, et jõuda Kanepi teelahkmeni. Edasi astudes ning meelte rahunedes uurib pilk lähemalt Tartu suunas veerevaid voore. Saksa veokid on mitmesuguse elamusisustusega ja viljakottidega. Ühele sellisele veoautole on kogu kere tagumist osa hõlmav puuribadest kuut peale ehitatud ja sealt kostab hanede tuttav häälitsemine: kak-kak-kak. . . Teine samasugune veok on täidetud partidega, kelle eneseavaldamine on massilisem ning temperamentsem kui hanedel, ikka prääk-prääk-prääk, mis kostab kaugele. Siis on autod, mille kered on täidetud elusate sigadega, mööblikoormaid, mille otsas istub saksa sõdureid ja nende kõrval vene nait. Taludest põgenenud perekonnad hobuvankritel hädavajalike elatisvahenditega, mõnel paar karilooma ohelikuga vankri pära küljes. Aeg-ajalt möödub suurest voorist sõjaväe sõiduautosid, milles mündreis mehed, ilmselt okupatsioonivõimu ametnikud. Muidugi ei puudu neis autodes ka naised. Sellised sõidukid mööduvad pikast voorist kiirustades ja kaovad peagi Tartu suunas.

Kõndides kõrvuti teel liikuva karavaniga ja vaadelnud selle kogupilti niikaugele kui silm suudab haarata, esialgne kergendustunne vaenlase haardest pääsemisest hajub ning hinge tulvab sõnul seletamatu nukrus oma maa ja rahva pärast, kellel tuleb kanda ränki ohvreid oma eluõiguse eest. . .

Ilm on muutunud päikeseliseks, kõik pilved on kadunud. Nähtavus on hea. See on eelduseks vene lennukite ägedamale tegevusele, mis ei lase end kaua oodata. Juba kuulmed haaravad õhust tuttava uua-uua-uua. Pilg selja taha — näe sealt Võru poolt tulebki eskadrill — üks ees, kaks kõrvuti reas selle järel. Minut või paar hiljem — siis jalakäijad jooksevad kahele poole teed viljapõldudesse ja viskavad seal kõhuli maha. Juba pikeerib esimene lennuk — vingudes tuleb ta madalamale ja pardarelvade ragin rebestab õhku, järgnevad teine ja kolmas. Ent siis on nad taas kõrgel ja õhus kaart tehes kaovad lõuna poole. Niipea kui kolmanda lennuki tulistamisragin on lõppenud, tõusevad inimesed tee äärest ja reis jätkub. Paarikümne minuti pärast on uus rünnak ja siis tüki aja takka jälle. Nagu mingi nähtamatu käsi on hoidnud ka teelejäänud inimesi ja veokeid. Selle aja kestel, mil liikusin Tartu-Võru maanteel, nägin pärast mitmekordset lennukite pikeerimist ning voori tulistamist üht kuulist tabatud hobust ja autot, mis oli täidetud olüvaatidega ning leegitses suure suitsupilve kerkides.

Jõudnud paika, kust teeharu suundub Kanepisse, laguneb meie grupp. Naised kolmekesi jätkavad rännakut Tartu poole, mina ja too partisanide käest pääsenu läheme Kanepisse, kus ta ütleb enesel olevat sugulasi.

Nüüd oleme teiseklassi maanteel, kus liigub vaid üksikuid põgenike vankreid ja mõned sõjaväe autod. Oleme astunud umbes kilomeetri, kui saame punastelt «lindudelt» pardarelvade «tervitusel». See kordub veel paaril korral. Aga siingi on atakkide tulemused nigelad. Näeme vaid kahte haavatud põgenikku — üks on saanud kuuli jalga, teine õlga. Järele sõitnud Saksa sanitaarauto võtab need haavatud peale ja kaob lääne poole.

Ühel järjekordsel teelahkmel lahkub mu kaaslane, mind aga juhatab edasi, kust põldudevaheline teeke viivat otse J. tallu.

Siin on ees juba salkkond põgenikke Võrust. Seletan peremehele, kust tulen ja kes soovitas ning juhatas tema tallu. Mind võetakse lahkesti vastu. Pesen end higist ja tolmust. Sõbralik perenaine õmbleb uuesti palitule ette maas roomamisest ripakile kistud paar nõopi. Pärast rikkalikku õhtusööki lähen kuuri lakka ristikehte peale puhkama. Lebades kuulen kagust taas kahuri kõminat, kuid rohkem ei suuda mõtelda — kaks üliärevat päeva ja magamata öö on seljataga — silmad vajuvad kinni.

Ma ei tea, kaua olen maganud, kui tugev plahvatus rebib une katki. Katusesse tulevad mitmed plaksud. Taipam, see oli punaste mürsk, mis siin lähikonnas lõhkes ja selle killud tabasid katust. On siis see ümbrus punaste patarei laskeauguses? Jään kuulutama, kas järgneb veel mürske. . . Kuid varsti on uni mind uuesti vallutanud.

Taas ärkan kõvast saksakeelsest kõnest. Avan silmad ning märkan, et on alanud hommik, sest alt luugist tuleb valgust. Ühtaegu sellega näen, et lakka on tulnud kaks saksa sõdurit. Näinud mind ärkvel sõnab teine: «Guten Morgen!» Vastan tervitusele ja siis pistavad mehed seletama — rinde olukord olevat halb. «Iivan» teinud uue läbimurde, võtnud ära nende patarei. Nemað kahekesi suure rutuga pääsenud tulema, aga sinelid ja seljakotid, milles olnud ka nende tubakas, see kõik jäänud maha. Nüüd ei saavat suitsetatagi! Mingid sõduritekid on neil kaasas, mähivad endid nendesse ja viskuvad heintele kirudes «neetud olukorda, kus pole enam suitsugi».

Hakkan taipama, mida tähendas too õine ka-

hurimürsk — venelased on Kanepile sedavõrd lähenenud, et ulatuvad oma kahuritega seda piirkonda tulistama. Vaatan, kell on kolmveerand seitse — tuleb kiiresti hakata edasi minema. Ronin lakast alla. Ilm on taas päikeseküllane, peaaegu tuuletu ning soe. Kaevu juures pesen nägu, kui on mõõdumas rühm saksa sõdureid. Osa neist tuleb õue ja tahab juua. Ka peremees on sakslaste õue tulekut näinud ja ilmub kaevu juurde. Sõdurid, kes on oma janu kustutanud, tahaksid saada mõned labidad, kui neid on. Tõlgin peremehele sõdalaste soovi. Jah, kolm labidat ta saab anda. Lähleb neid tooma vankrikuurist. Seniks kõnetan mehi, kes on võrdlemisi väsinud ning tülinud. Küsin, kui kaugel on rinne ja saan vastuseks: mitte üle seitsme km, võib-olla isegi lähemal. Nad just praegu tõttavat rindele. Üks neist vihjab käega lõuna poole. Kummaline — kõikjal on täielik vaikus, mis see tähendab? Tulen oletusele, et kui punased tegid uue läbimurde, nagu seletasid need mehed lakas, siis nähtavasti veel ei ole nad suutnud tuua kohale uusi varusid edasitungi jätkamiseks.

Pärast hommikueinet lahkun sõbralikust talurahvast, et liikuda Otepää poole. Ka teistest põgenikest mitmed valmistuvad edasirännakuks. Muidugi mina ei seleta lähemalt, kuhu ma tõttan, samuti jääb mulle teadmatuks ka nende suund. Astun nobedasti Otepää poole. Jälle tuttav pilt: põgenike voorid, üksikud sõjaväe sõidukid nende hulgas.

Tahan mõõduda tee ääres tasakesi lonkivast naisest, kuid see peatab mind küsimusega: kas tulen Võrust? Meie lühikesest keskustelust selgub, et eelmisel, see on pühapäeva 13. augusti õhtul on punased partisanid tema 17aastase poja küüditanud. Tema pojaga õöbinud ühes talus, kus neil olnud tuttavad. Poeg läinud naabertallu vaatama, ka seal on tema sõpru Võrust. Ema näinud, kui ta sealt kolme mehe seltsis kõndinud metsa poole ja ei tulnudki tagasi, kuigi teadis, et hommikul nad varakult pidid minema Otepääle. Seletan talle, et punased partisanid varitsevad põgenikke ja on tõenäoline, et viisid noormehe kaasa. Õnetu ema jääb ikka tasakesi teele lonkima lootuses: vahest tuleb ta siiski!

Õhtu eel jõuan Otepää lähistele, kus tee ääres on rohkesti põgenikke peatumas. Veokid on actud tee pervedele või teele lähimatele karjamaadele ja heinamaa äärtele. Hobused on vankrite eest lahti rakendatud, mõnele neist heinad ette antud, teistel kaeratorbikud peas. Osa peresid vankritel on avanud oma leivakotid ja samuti

sõivad. Mõnel vankril on näha pikutajaid, peamiselt on need lapsed, keda pikk teekond on väsitanud. Ilm on soe ning vaikne, nagu loodud sellisele ajutisele laagrielule lahtise taeva all. Mõned mehed ja naised ajavad lehmakarju. Kuhu nad lähevad, ei tea.

Ka Otepää linnakese tänavail on näha põgenike vankreid hädavajalike tarvete koormatega, mehi, naisi ja lapsi nende ümber. Lähen apteeker Jalviste poole, kus peatusin ka Võrumaale paoskulusse minnes. Vaadanud tulijat, hetkeks ta ei tunne mind, sest Võrumaal elades olin enesele kasvatanud vurrud ja lõua otsa niinimetatud prantsuse habeme. Siis aga taipab, kellega on tegemist, ja küsib: «Kas nüüd ikka peab ennast veel varjama?» Seletan: alles mõne päeva eest sain Tartust teate, et mind otsitakse nagu tikutulega. Sellepärast liigun rindega rööbiti. Siia SD mehed oma nina ei pista.

Pärast õhtusööki läheme hetkeks õue, sest toaski on kõrv tajunud mingit tumedat kõminat. Väljas ehk kuuleme ning näeme veidi rohkem, mis toimub rinde suunas. Lõuna pool, kaardi järgi otsustades tõenäoliselt Antsla kandis on mulle eelmisist päevist nii tuttav kuma värvinud taeva punaseks ja kuulmed haaravad tumedat kõma, kuid lasketule sähvatusi pole näha. Ilmselt on rinde Otepäält siiski veel sedavõrd kaugel või sulavad need kauged tulesähvatused taeva punetusse.

Vaatleme mõne hetke tummalt seal taamal arenevat kurbmängu, siis sõnab elatanud kaaslane: «Põleb ja põleb! Kuupalju on võõrad sissetungijad meie rahva tööd ja vaeva tule ja suitsuga tuulde saatnud!» Nagu hiljem selgus oli punavägi sel ajal vallutanud Antsla.

Härra Jalvistel on rikkalik raamatukogu, milles ka mitmeid eesti vanema kirjanduse teoseid, mis muutunud rariteetideks. Üht sellist, mille eluiga ulatub ligi kakssada aastat tagasi ja mis osutub ta raamatukogu vanimaks raamatuks, pakub mulle kaasa kartuses, et tema apteek võib sõjatules hävida ja seega ka selline haruldane raamat. Oli see Fr. G. Arveliuse «Jutto ja Õppetusse-Ramat» või midagi muud, kahjuks enam ei mäleta. Kaalusin ettepanekut, kuid loobusin raamatu

kaasa võtmisest teadmata, millised saatuse paisked mind veel võivad tabada, ja nii võib raamat minu käes kergemini hävida kui siin.

Teisipäeva 15. augusti hommikul jätkan teekonda üle Palupera Rõngu poole. Liiklus maanteel on siin suhteliselt normaalne, põgenike vankreid koormatega on vaid üksikuid. Õhtuks olen jälle selles talus, kus ma kevadel oma pagulustee-konna algul peatusin. Peremees on mõne päeva eest mobiliseeritud omakaitseesse. Perenaine arvab, et kui saaksin jääda sinna mõneks päevaks, siis aitaksin kesakordamise lõpetada ja rukki maha külvata. Muidugi mul ei oleks midagi selle vastu, kui ma siia peatuma jään. Eelkõige tahaksin saada kontakti oma perekonnaga Elvas. Lahke perenaine läheb naabertallu, kus on avalik kõnepunkt, ja katsub seal saada ühendust mu perekonnaga. See tal õnnestubki. Tagasi tulnud teatab ta, et perekond ootavat homme mind Elvas, sest seal olevat antud käsk evakueerimiseks.

Õo magatud ja hommikul tublisti einestatud, hakkam astuma Elva poole. Mõni kilomeeter enne Elvat tuleb mulle vastu mu vanem poeg Helmo ja jutustab, et nemad olevat endid registreerinud Soome minekuks, sest Soome valitsus olevat lubanud vastu võtta suurema arvu põgenikke, kui Eestil peaks langema Vene võimusesse. Järgmisel hommikul nad pidanud sõitma Tartusse ja seal edasi Tallinna. Reisipakid olevat juba mõne päeva eest valmis tehtud ja Tartusse viidud. Minu suhtes olevat nad arvanud, et langesin Võrumaal punaste kätte.

Elvas arutame, mis teha, sest mida kaugemale rindest, seda ohtlikum on minul liikuda. Kuidas pääsen Elvast Tartusse — rongiga on mul riskantne sõita? Nagu taevast tuleb õnnelik võimalus. Leitnant E. Omri, kes ka kevadel oli SD poolt vangistatud, kuid suutis end ülekuulamistel vabaks kõnelda, oli hankinud veoauto, et oma perekonda ja selle kraami Elvast Tartusse viia. Ta on nõus ka mind kaasa võtma. Hämaruse laskudes jõuame Tartusse. Linna piiril lahkun autost ja tõitan Veerikule külimehe poole, kus minu ootamatu ilmumine on suurimaks üllatuseks. Ka seal on peetud mind punaste kätte jäänuks.

LESZEK KOLAKOWSKI

Konservatiivliberaalse sotsialisti katekismus

Juhtlause: «Palun astuge edasi!»
(Niisugust üleskutset kuulsin ma Varssavi trammis konduktori suust; pakun seda lipukirjaks suurele ja võimsale Internatsionaalile, mida ei saa iialgi olema.)

Me mõtleme nagu konservatiivid, eeldades:

1. Et mitte kunagi ei ole olnud ega saa olema inimelu selliseid täiustusi, mille eest ei peaks maksma halvenemisega mõnes muus valdkonnas, ning seepärast peame mis tahes reforme kavandades endalt küsima, mis nende eest tuleb maksta. Seda võib sõnastada ka teisiti: on hulgaliselt hädasid, millega võib leppida ja mida me järelikult täiesti võime üheaegselt taluda, kuid on arvukalt hüvesid, mis üksikest väljastavad või piiravad, ning mida me seepärast kunagi ei saa täies ulatuses kasutada; täiesti mõeldav on ühiskond, kus puuduvad igasugune vabadus ja igasugune võrdsus, kuid võimatu on niisugune ühiskond, kus üheaegselt valitseksid nii täielik vabadus kui ka täielik võrdsus. Sama kehtib ka planeerimise ja autonoomiapõhimõtete ning turvalisuse ja tehnika progressi vahekorra kohta. Teisiti öeldes puudub inimajalool *happy end*.

2. Et me ei tea, mil määral on ühiskonna säilimise ja kvaliteedi seisukohalt tähtsad ja hädavajalikud erinevad päritud traditsioonilised eluvormid: perekond, rahvas, usukoondised, rituaalid. Pole vähimatki alust arvata, et nende vormide hävitamisega või irratsionaalseks kuulutamise me soodustaksime võimalusi leida elust rahuldust ning tagada rahu, turvalisust ja vabadust; kuid on mitmeti alust oletada midagi vastupidist. Nii ei tea me näiteks, mis juhtuks siis, kui hävitada monogaamne perekond või asendada traditsiooniline surnute matmise komme laipade ratsionaalse kasutamisega tööstuslikel eesmärkidel. Kuid tõepoolest, ootuspärased oleksid kõige halvemad tagajärjed.

3. Et valgustusajastu eelarvamus, nagu oleksid kadedus, püüd silma paista, kasuahnus ja agressiivsus kõigest ühiskonna paheliste

institutsioonide tagajärg ning et need nähtused kaovad, kui vastavad institutsioonid välja vahetada, ei ole üksnes ülimalt vähe tõepärane ega vastuolus kogemustega (ja mil moel siis, pagan võtaks, tekkisid kõik need institutsioonid, kui nad on tõelisele inimloomusele nii vastuvõetamatud?), vaid on ka hukatuslik ühiskondlikule teadvusele. Loota, et vendlust, armastust ja omakasupüüdmatust on võimalik seadusandlikul teel kehtestada, on sama hea, nagu arvata, et on olemas kindel retsept, kuidas vältida despotismi.

Me mõtleme nagu liberaalid, eeldades:

1. Et on jõus igivana põhimõte, mille kohaselt riik peab hoolitsema turvalisuse eest. Ta on jõus ka siis, kui turvalisuse mõiste laieneb sedavõrd, et hõlmab mitte ainult isiku ja omandi õiguslikku kaitset, vaid ka mitmesuguseid ühiskondlikke kohustusi; et inimene ei pea nälgima töö puudumise tõttu või rahapuudusel surema kergestiravitavate haiguste kätte, et peavad olema tasuta koolid lastele — kõike seda hõlmab mõiste turvalisus. Ometigi ei tohi mitte mingil juhul segi ajada turvalisust ja vabadust. Riik ei kindlusta vabadust mitte sellega, et ta midagi teeb või reguleerib, vaid sellega, et ta midagi ei tee ja mitmesugused eluvaldkonnad reguleerimata jätab. Tegelikult saab turvalisust tõhustada üksnes vabaduse arvel. Ka ei kuulu üldsegi mitte riigi kohustuste hulka teha inimesi õnnelikuks.

2. Et kui inimkooslused on organiseeritud niisugusel viisil, et isiksuse initsiatiivil ja leidlikkusele puudub neis arenguruum, siis ei ähvarda neid kooslusi mitte üksnes stagneerumine, vaid ka degradatsioon ja lõppude lõpuks surm. Võib endale ette kujutada inimkonna enesetappu, kuid ei saa endale ette kujutada sellist inimühiskonda, mis koosneks sipelgatest — sel lihtsal põhjusel, et me ei ole sipelgad.

3. Et on ülimalt ebatõenäoline oletada, nagu säiliks loomingu ja progressi stiimulid ühiskonnas, kus on hävitatud igasugused konkurentsi vormid. Võrdsuse suurenemine ei ole eesmärk omaette, vaid kõigest vahend; teisipõlv: polegi üldse mõtet pürgida suurema võrdsuse poole, juhul kui see toob kaasa vaid nende allasurumise,

kes on paremas olukorras, ega paranda nende seisundit, kellele on osaks langenud vähem. Absoluutne võrdsus on seega seesmiselt vastuoluline ideaal.

Me mõtleme nagu sotsialistid, eeldades:

1. Et kui püüd kasu saada oleks ainuke tootmise reguleerimise vahend, siis ei ähvardaks kaasaegset ühiskonda mitte väiksemad, vaid võib-olla veel suuremad, ehkki hoopis teistsugused katastroofid kui juhul, mil kasu oleks reguleeriva tegurina täielikult välistatud. On kaalukaid põhjendusi selleks, et piirata majandustegevuse vabadust enamuse turvalisuse nimel ja taotleda, et raha ei kasvataks automaatselt raha; kuid vabaduse piiramist tuleb nimetada vabaduse piiramiseks ja mitte vabaduse eriliseks vormiks.

2. Et on silmakirjalik ja tervet mõistust ohustav teha täiusliku ja konfliktideta ühiskonna loomise võimatusel järeldus, nagu oleksid kõik ebavõrdsuse olemasolevad vormid paratamatud ja kõik kasusaamise vormid õigustatud. Ajaloofilosoofiline pessimism, millest kummaliste arutluste tulemusena järeldatakse, et progressiivne maks on häbiväärne ja skandaalne, äratub sama-

sugust kahtlust nagu ajaloofilosoofiline optimism, millele oli rajatud GULAGi arhipelaag.

3. Et on vaja aidata kaasa ühiskonna kontrolli kehtestamisele majanduse üle, kuigi seetõttu vältimatult suureneb bürokraatlik aparaat; ometi ei ole niisugune kontroll mitte kunagi võimalik ilma esindusdemokraatiata ja seepärast on tingimata vaja leida lahendus, kuidas seista vastu vabadust ähvardavatele ohtudele, mis selle kontrolli tõhustamisest tulenevad.

*

Me arvame, et esitatud regulatiivsete ideede valik ei sisalda endas vastuolusid. Sel juhul on võimalik olla konservatiivliberaalne sotsialist ja järelikult — mis on seesama — ei kujuta need kolm sõna endast enam elujõulisi ja vastastikku üksteist välistavaid mõisteid. Aga põhjus, miks alguses nimetatud suur ja võimas Internatsionaal iialgi teoks ei saa, on niisugune: see Internatsionaal ei ole võimeline inimestele lubama, et nad saavad õnnelikuks.

Vene keelest tõlkinud Jüri Ojamaa

MEIE INTERVJUU

VESTLUS MATI UNDIGA

Te olete romaani «Tere, kollane kass!» sissejuhatuses, kirjas Mihkel Mutile, oletanud, et ta küsib, miks Te oma esikromaani ümber tegite. Lisaksin eeldatavale küsimusele — miks? veel küsimuse: miks just «Kollane kass»?

«Kollane kass» on mind alati häirinud. Ta hakkas mind häirima viis aastat pärast seda, kui ma olin ta kirjutanud. Juba siis mulle tundus, et midagi on lahti. «Kollane kass» on kirjutatud väga süüdimatus olukorras. Ma ei tahtnudki uues variandis õieti midagi põhimõtteliselt muuta, aga seal olid mõned leheküljed, mis olid mulle sügavalt vastikud ja mis olid kirjutatud selleks, et kirjanusõpetajale meeldida. Praegu on see töötlus rohkem kirjandussisene nali, tahtsin muuta romaani nii, et keegi õieti aru ei saaks, mis on teisiti. Võib-olla paar kohta kargavad tekstist välja. Aga nagu ma ka kirjas Mutile ütlen, liitsin ma sinna paar lõiku hoopis teisest romaanist, «Mattiasest ja Kristiinast». Kui ma «Tere, kollane kass!» kirjutasin, siis võtsin oma «Kogutud teosed», et vaadata — kas seal on mõnda lapsepõlvkirjeldust, mida ma olen ära raisanud, st pannud neid mõttetutesse kontekstidesse. «Mattiasest ja Kristiinast» olid mõned ilusad noorpõlve kirjeldused ja ma paningi nad siis kahte-kolme kohta vahele. Ma tegin rumalasti, et ma neid eessõnas reetsin. Nad on raamatus ilma taandridadeta, nad on teises stiilis küll, aga mis siis. No ja lõpuks ma topisin sinna natuke tagantjärele-tarkust ka, ei saanud endast võitu. Aga samas ma taipasin, et ma tegelikult ei mäleta midagi — ma ei saanud ise ka enam aru sellest tõest või valest, mis ma olin sinna lapsena kokku kirjutanud. Igal juhul on see kirjandus, seejuures koguni väga literatuurne. Aga see, mis vahe neil romaanidel on, ei huvita kedagi, või kui huvitab, siis umbes sadat inimest.

Kas Te kirjutasite «Mattiasest ja Kristiinast» filmistsenaariumiks?

Jaa, kirjutasin küll. Mul on mitmed asjad algselt filmistsenaariumiks mõeldud, aga nad ei ole läbi läinud. «Mattiasest ja Kristiinast» stsenaariumina valmis ei saanud, aga sellekohase kokkuvõtte ma tegin. Ja kuna see ei sobinud, siis kirjutasin jutu. Teine analoogiline juhtum (mida on ehk raskem oletada) on «Räägivad», mis algselt

tõesti oligi filmistsenaarium. Aga ka see lükati stsenaariumina tagasi ja ka sellest ma kirjutasin jutu.

Kas Te kujutasite ette, kuidas võiks lavastada filmi «Räägivad» järgi? Kui Te oleksite näiteks ise lavastanud.

Ega ei kujutanud küll, ja mul polnud ka ühtegi lavastajakandidaati. Need viimaste aastate tekstid, mida ma olen kirjutanud näitlemiseks või mängimiseks, neid ma ise küll lavastada ei tahaks, sest ma ei tea, kuidas seda peaks tegema. Meelsamini ma lavastan teiste inimeste kirjutatud näidendeid.

Te ei taha oma teksti kommenteerida — kui võtta lavastust teatava tekstikommentaarina.

Nojah, oletame, et näitleja võib ühel hetkel, kui ta on halvasti tujus, küsida: «Mida see lause tähendab?» Kui tegemist on Shakespeare'i näidendiga, siis ma mõtlen ikka midagi välja. Kas või luiskan. Aga kui ma olen teksti ise kirjutanud, siis ma jumala eest ei tea, mis ma olen mõelnud, ja mul pole ka kuskile selja taha vaadata ega kellegi peale ajada. Ja ma ei saa ju näitlejale öelda, et ma ei mõelnudki üldse midagi.

Kuidas Te kirjutate? Keerate lehe masinasse ja hakkate peale või teete ka eeltööd?

Kirjutamisviis on aastatega muutunud. Mul on üldiselt alati kange tahtmine seda ainet võimalikult palju uurida, millest ma kirjutama hakkam, ja see on viimastel aastatel isegi liiga kaugele läinud, ahistama hakanud. Seda iseenda omadust ma lausa parodeerisin romaanis «Õös on asju». Ma uurisin tõesti viis aastat elektrit ja lõpuks mahtus kõik ära seitsmele leheküljele, ja mul polnud oma elektriuurimisega midagi peale hakata. Praegu ma kirjutan romaani Bertolt Brechtist 1940. aastal Soomes. Jälle on liiga palju materjali kogunenud ja ma vaevlengi selle käes, kuidas seda ära unustada. Ja murrin pead, kuidas Brechti mütoloogiseerida, sest ega ma ei ole ajalooline kirjanik ja ma ei saa ju kirjutada sellest, mis juhtus 40ndatel aastatel Soomes. See

oleks juba Jaan Kross või midagi taolist. Aga Brecht, tema kolm naist, 40. aasta — siin on teatud mütoloogia. Mul on kindlam tunne, kui on kindel ajalooline taust, kust hakkab peegelduma mütoloogiline skeem. See ei pruugi välja paista, aga see on mulle vajalik. Ja uurimine on nagu mingi ärritus, sunnib sind tegelema asjadega, millega muidu ei tegeleks. Aga kui ma kirjutama hakkan, siis ma eriti ei mõtle enam. Siis ma kirjutan kas või mitukümmend lehekülge päevas. See pole mingi automatism, see saab võimalikuks alles siis, kui ma olen asjaga piisavalt tegelnud.

«Elektrikohti» oli romaani «Öös on asju» lugedes üsna raske muu tekstiga sobitada. Õigupoolest ei saanudki aru, miks nad seal on.

Ma ise ka ei saanud aru. Lihtsalt see elektriasi kasvas mul üle pea ja ma ütlen täitsa ausalt, et ma ise ka ei teadnud, mis ma teen. Mul olid mingid totaalised elektrimütoloogia plaanid, aga välja tuli midagi muud. Ma olen muuseas sellest raamatust soome ja ameerika võimalike heasoovlike tõlkijate jaoks teinud uue variandi, mille nimi on «Maailmalõpp Tallinnas», kus pool on välja visatud ja ülejäänud ümber kirjutatud. Ma ei kavatse seda siin uuesti avaldada, aitab, et avaldasin «Tere, kollane kass!».

Teie varasemates teostes on vilksatanud ka UFO-uurija Adamsky nimi.

Ükspäev peatas mind tänaval Peeter Liiv ja küsis arvamust oma lehe kohta. Ma kiitsin ta lehte ja ütlesin sealsamas tänaval paar sõna *New Age*'i kohta. Mul on selliste asjade vastu ikka nõrkus olnud, kuigi ta ikka rohkem üks mäng on. Mina ei ole seni ühtegi UFO-t ega viirastust näinud, mul pole isegi ühtki telepaatilist ülekanne olnud. Põhimõtteliselt ma usun neid asju küll, aga UFO-de puhul on midagi kahtlast, ma ei tea, miks nad tingimata just niisugused väikeste inimeste moodi peavad välja nägema. Ja mõnel juhul ma suhtun kahtlusega neisse sündmustesse, millest inimesed sirasilmil räägivad. Tema nägi, tema jaoks on olemas — egas minu jaoks sellepärast veel ole!

Oma kassiraamatu kujundasite ise.

Selle raamatu kujundus on halb. Kasutan siin ajakirjandust, et oma traagikast rääkida. Mul ei lasta mitte kunagi kujundada, nagu ma tahan!

Mul on üks kindel reegel — raamatu pealkiri peab olema loetav. Kirjutasin pealkirja täiesti selgete tähtedega. Kirjastuskooperatiiv leidis vajaliku olevat niiviisi ümber kujundada, et pealkiri on loetamatu. Kahju küll. Eelmist raamatut nägi mu naine kaupluse aknal tagurpidi. Vahet suurt polnud. Olen tõesti õnnetu. Kõigil teistel on ilusamad raamatud.

Teie esimestes raamatutes on asjade põlgust, mis oli tollal ilmselt üldisem kui praegu. Kuidas te praegu suhtute asjadesse?

Ma suhtun asjadesse hästi. Olen alati suhtunud. Kuskohas oli asjade põlgus?

No näiteks «Kollases kassis» küsib Maia Aarnelt, miks tolele ei meeldi väikesed eramajad.

See oli moodne bluff. On ju selge, et vähemalt sellel sajandil on kunstnikupoolne heaolupõlgus kuidagi kohustuslik olnud. Kust see vasakpoolsuski mujalt tuli? Kirjanikul nagu ei sobi kuidagi tunnistada, et ta hirmsasti armastab asju ja et eelkõige meeldivad talle ilusad läikivad asjad.

Jõerüüt on seda justkui siiski tunnistanud.

Tema vist tahab snob olla. Aga asjadevastane hoiak oli vanasti moes. Võideldi väikekoodanluse vastu! Või ma ei tea mille vastu. Kodanlase ja aristokraadi (ehk kunstniku) vastuolu on arhetüüpiline, see on kodanluse tekkimisest peale õhus olnud. Aga mina küll asju ei põlga! Teisalt: ega mulle minu töö eest küll õieti ei maksta, aga ma tean, et ma olen suhteliselt esoteeriline ja mul ei ole õigust nõuda raha selle eest, et ma ise ennast väga heaks pean. Kuid on selge, et ma ei tohi teha lavastust, mis kohe üldse ei lähe, mitte üks raas. Nii et: ei tohi ennast lausa müüa, aga niisugust asja, mis mitte kedagi ei huvita, pole ka erilist mõtet teha.

«Kollases kassis» on veel vana aja ja gümnaasiumi hõngu, mis «Võlas» ära kaob. Seal on mingi muutus.

Minu vanemad — isa on mul surnud, ema elab — olid kaunis alalhoidlikud ja suunasid mind pigem konformismi teele. Nii ei jutustanud nad mulle ka eesti ajast suurt midagi. Võib-olla oli eesti hõngu põhjuseks hoopis see tädi, kelle juures ma elasin. Või õpetaja Kornel, «vana aja inimene».

Aga muutus toimus kindlasti, ja see muutus toimus vist üle maailma ja oli seotud mingi tehnoloogilise optimismiga. Ma ei mäleta, et ma ise oleksin olnud hirmsasti haaratud kosmosevallutustest, aga progressivaimustus läks tõepoolest üle terve maailma. Leuitati taas kord, et kõik läheb üha paremaks ja paremaks. Maailma vaim imbus läbi Nõukogude Liidu suletud piiride. Tekkisid neerukujulised lauakesed, vana mööbel visati ära. . . . Toimus vist tõesti mingi revolutsioon või midagi selletaolist. Õudne! Ja mina veel vaimustuses.

Alain Robbe-Grillet ütleb ühes ajakirja «Universitas» intervjuus eelmisel aastal, et praegu ei taha enam mitte keegi mitte kusagil mitte mingit revolutsiooni teha, et see tunduks täiesti mõeldamatu.

Mis Robbe-Grillet'sse puutub, siis ma ei saagi aru, millest tal kahju on. Võib-olla on tal lihtsalt mingit afekti või elamust vaja? Eks ta üks vana vasakpoolse jutt ole. Mina ei ole kunagi vasakpoolne olnud. Mul on praegu väga raske tõestada, et näiteks minu huvi Kingissepa vastu ei olnud vasakpoolne. See on seesama anarhismi ja ebalojaalsuse vaim, boheemlik antikodanlus, mida me enne «asjade» puhul puudutasime. Mäss kui niisugune, esteetiline mäss, poliitiline mäss — eks need asjad on mulle ikka mõjunud ka. Ja seda ma onamoodi täitsa mõistan, miks meil 40. aastal riigipööre nii kergelt läks. Üks minu tähtsamaid õpetajaid, kes oli 40. aastal 14—15-aastane, rääkis, et nemad olid suured Pätsi-vastased ja Eesti Vabariik neile üldse ei meeldinud. See mentor ütles mulle, et õnneks vabastasid vene tankid neid Eesti Vabariigi kukutamise mõttest. Kas peab siis praegu jälle nii viletsa riigi tegema, et seda kukutada on vaja, ja et venelased leiaksid noorte hulgas poolehoidjaid? Aga minu arvates ähvardab meie maad mingi riigipööre küll. Kui keegi on valitsusvastane, siis teda toetavad rõõmuga väga paljud, eriti ida pool. Ja igaüks võib igal pool viriseda palju tahab. Politsei (ka poliitiline politsei) on võimetu. Nii juhtub, kui rahvas pääseb pumba juurde, nagu demokraatias kombeks.

Kuidas Te suhtute kirjanduspärandi ümberhindamisele?

Minu poole pöördus ka Toomas Haug, et kas ma ei taha oma arvamust avaldada. Ma lugesin «Loomingu» vestlusringi uuesti läbi ja ma ei oska mitte millegi kohta sõna võtta. Ühes «Ekspressi» Undi-jutus ma seda ka seletasin —

küll ehk stiliseeritud lustlikkusega. Kes tahab väga midagi ümber hinnata, eks hinnaku. Kes ei taha, tehku midagi muud. Kirjanduse ümberhindamine sõltub sellest, mis on kirjanduse mõte ja kas seda üldse loetakse. 50—60ndatel oli kindlasti häid raamatuid, mida võib lugeda. Aga vaevalt neid vanu raamatuid üldse loetakse. Loetakse uudiskirjandust. Kas tänapäeva nooruk läheb raamatukokku ja võtab lugeda Osvald Toominga «Kaksteist aastat»? See pole ilmselhalb raamat, aga mis siis? Ega ta ei lähe ju? Aga mis sest kirjandusest sel juhul ümber hinnata? Jäägu niisama. Ma ütlesin küll, et mind võiks hindamise käigus alles jätta. See, mis nad teistega teevad, ei ole enam nii tähtis. See on subjektiivne kirjaniku seisukoht. Totaalse filoloogina ma peaksin teisiti arvama. Aga ma arvan siiski, see probleem ei ole nii hirmus oluline. Ei ole nii, et ma ärkan öösel üles ja mõtlen, et mida küll teha 60ndate aastate kirjandusega? Mina näiteks kuulun nende hulka, kes siis, kui akadeemilise kirjandusloo viimast osa kirjanikele enne ilmumist lugeda anti, soovitasin mitte midagi muuta. Minu meelest oleks niisugune kirjandusajalugu kummaline, kus kõik on hästi kommunistlik, aga poole kõite peale muutub miskipärast liberaalseks. Las ta olla, nagu ta oli. Mis mõttega viimase poole kõite pealt kõik äkki vaimselt vabaks lasta? See jätab Eesti ajaloo imeliku mulje, nagu ei olekski samad inimesed, kes kirjutasid. Läbinisti reaktiooniline EKA oleks ausam olnud.

Nii et kirjandusteadust kirjanikule vaja ei ole. Või vähemalt see ei lähe talle korda.

Ei, läheb ikka. Minu arust need kirjanikud, näitlejad ja lavastajad, kes väidavad, et nad enda kohta üldse kriitikat ei loe, need valetavad. Ma tean neid inimesi küll, kes nii räägivad ja samas hommikul värisedes postkastist lehte otsivad. Kui su kohta ikka midagi öeldakse, kas midagi jubedat või midagi head, küll see ikka mõjub. Niisugune kriitika, mis on sinust targem ja üllatusi pakub, annab jõudu ja tuge. Aga niisugune niisama-jutt, et sa oled humanistlik ja üldinimlik — see mind küll kahjuks ei huvita. Aga äkiline, imelik suhtumine, eriti kui ta tuleb ootamatult isikult, see huvitab küll.

Räägime nüüd vahepeal kassidest. Kassid tunduvad olevat Teie jaoks olulised. «Tere kollane kass!» lõpeb lausa kassi etteastega.

Inimesed jagunevad koera- ja kassi-inimesteks. Ilmselt olen kassi-inimene. Tookord, väljakuju

nemata noorukieas, polnud mul midagi ei kasside poolt ega vastu, aga tollal sai kass võetud — ilmselt jälle õpetaja ässitusel — millegi «iganenu» sümboliks. Et kollane jne. . . Aga see oli niisugune lapselik prostitutsioon. Mul ei olnud siis kassidega sellist suhet, see on nagu hiljem tekkinud. Saan nendega meelsasti läbi ja neist on kasu ka. Kassid mõjuvad rahustavalt. Koer mõjub ärevust tekitavalt. Olen sellele mitmes oma teoses vihjanud, et ei ole midagi ebameeldivamat, kui veeža õõ maal kahekesi koeraga. Kui kuskil metsatalus pimedal sügisõöl koer ajab karvad turri ja hakkab miskipärast haukuma ukse poole, siis ma olen alati koera peale pahane. No hea küll, on mingi oht, aga miks see peab kõik nii dramaatiliselt välja nägema? Eelistaksin mitte teada, et keegi maja ümber luusib. Kassid vahivad ka tihti põlevi silmi kuhugi tühjusse, ja võiks arvata, et nad näevad astraalkehasid, aga ju nad näevad sääski või midagi muud. Vaevalt nad teispoolest näevad (*Unt naerab mõnusal ja pikalt*). Muidugi, võivad näha ka.

Kasside puhul meeldib nende iseseisvus. Koer on liiga truualamlik. Võib-olla mõnele meeldib jälle just see. Koer on oma alandlikkusega sobivam võib-olla diktatuurilabelisele inimesele, koerale saab öelda «Pikali!», «Jookse sinna!», aga kassi põhimõte on ju see, et ta ei kuula iialgi sõna.

Naaskem nüüd jälle kirjanduse juurde. Kaasajast on kirjutanud ainult Mihkel Mutt. Teised ei ole n-õ vahetu tänapäeva elu kujutamiseks tegelnud.

Mina kirjutasin ka suurromaan «Karmid aastad», «Ekspressis» ilmus! Aga miks peaks kirjutama meie ajastust? Las noorukid, kes näevad värskelt, esmaselt, kirjutada tänapäevast. Aga minu ja Mihkli sugused võiksid kirjutada mingitest Joppenbuchidest, väljamõeldistest, kunstimaailmadest. Mis sest elust ikka kirjeldada? See on ebameeldiv. See tähendab — elu ise ei ole ebameeldiv, aga mulle ei meeldi realism. Mihkel on vahel liiga realist, ma ei saa aru, miks tal seda vaja on? Ilmselt on korra pähte võtnud, et peab kangelaslikult meie aega kujutama. See ei ole kirjanduse osa. Ja kriitilisel realismil pole ka mõtet, sest keegi ei tea, mis meid ees ootab. Äkki peab varsti jälle hakkama sotsialistlikku realismi tegema? Äkki peab pärast uuesti kommunistiks hakkama? Kurat seda teab!

Kas Te arvate, et kirjanikud oleksid suuteli- sed uuesti kommunistideks hakkama?

Miks ei oleks. Inimene suudab kõike! Ja oleksid võimelised ka jälle diktatuuri all elama, kui- gi ega ma seda enam hästi ette küll ei kujuta. Viimati Soomes olles me naisega tuletasime äkki meelde, kui raske oli vanasti välismaale pääseda — pidi käima mingite ministrite juures, mingeid lubadusi andma, siis mingid hämarad tegelased Soome saatkonnas lubasid mu naisel kaheks päevaks sinna jääda. . . Hakkasime meelde tuletama, et me ei mäletagi enam, kui jõle see tegelikult oli. Aga teisest küljest: reisi- da tollal ei saanud, kõik oli üsna keelatud, aga midagi oli ikka lubatud ka. Ja söödi ja loeti pal- ju. Nojah, ja nüüd me ei tea, kuhu välja jõua- me. Meie ju seda eksperimenti alustasime. Kes see oli, kes esimesena Sloveenia tumistas? Meie. Nii et nüüd, kui läheb hästi, siis on hästi, aga kui ei, siis tõesti ei tea, millega see lõ- peb. Oleme ässitanud kogu Euroopa üles ja peame selle supi ise ära ka sööma.

Me teeme intervjuud ilusas majas, Draama- teatris. Kuidas selle maja jõukas ja soliidne interjäär — vähemalt Noorsooteatriga võrrel- des jõukas — Teile mõjub? On siin mingi teistsugune tunne olla?

On muidugi. Ma arvan, et Draamateater taotleb endale õigusega rahvusteatri nime ja riik võiks tema eest hoolt kanda. Ma jumala eest ei arva, et teised peaksid kaduma, aga siia on tõesti koondunud palju häid näitlejaid. Mina ise tõin ka paar tükki kaasa. Siin on teistsugune õhk- kond. Aga ma ei tunne ennast halvasti, sest siin on veel teinegi sissetungija, Priit Pedajas, ja üks me püüa kahekesi kokku hoida.

Mõnede siinsete inimeste liigne austus selle maja sajandialgusest pärit traditsioonide vastu tundub mulle liialdusena ja väga jumaldada ma seda maja ei viitsi. Aga võidelda ma ka ei ka- vatse. Ega ma anarhist ei ole. Kui ma *off-off*ilt tulen Broadwayle, siis ma tean, et mängureglid on teised. Draamateatrit on püütud hävitada, aga need katsed on olnud ette ebaõnnestumisele määratud. See maja on anarhistidest tugevam. See ei sõltu kollektiivist, see sõltub just majast. Kollektiiv on siin üliväga vahelduv olnud.

Muide, ma ei ole siia ise trüginud. Mind on siia kutsutud ja ma kõhklesin kaua aega. Võib- olla kõlab see küüniliselt, aga ma mõtlesin nii: 17 aastat on olnud *off-off*il, miks ma ei võiks oma elus midagi muud teha? Ma olen ka selleks valmis, et minust lehtedes kirjutatakse: miks ta ei jäänud sinna, kus ta koht oli!

Aga distsipliin on siin tõesti karmim. Siin ikka niisugust asja ei ole, nagu meie geeniused Noorsooteatris endale lubasid. Seal anti enam-

vähem kõik andeks. See-cest on siin inimesed sulgunumad. Ei avane nii kergesti saalile ega üksteisele. Siin ei tohiks vist nii palju rääkida ka. Peaks kontrollima, kellele mida ütled. Aga ma ei kavatse ennast muuta. Ütlen ikka, mis arvan.

See on Teie jaoks ka elumuutus. Te vastutate nüüd teistsuguste inimeste cest. Ühes intervjuus te ütlesite, et võtate kaasa Noorsooteatrist mõned näitlejad, kelle cest tunnete kõige suuremat vastutust.

Jah, seda ma ütlesin ettevaatamatult ja see ei olnud intervjueriija Margot Visnapi süü. Mul on selle pärast palju pahandust olnud, et ma justkui ei hooliks teistest Noorsooteatri näitlejatest. Ma päris nii ei mõelnud! Ja pealegi oli ka seal inimesi, kes ei tulnudki minuga kaasa, kes leidsid, et parem on olla külas esimene kui linnas kümnes.

Kas Noorsooteatris olid Teie lahkudes orvuksjäämise meeleolud?

Kui ma sealt tulema hakkasin, siis mul oli küll väga halb enesetunne, sest siis ei olnud Elmo Nüganen veel oma nõusolekut andnud. Tundsin end tõesti rongaisana! Aga kui kuulsin, et noor innukas mees võttis peale pikka mõtlemist Noorsooteatri enda juhtida, siis hakkas mul jalamaid kergem. Sain aru, et kõik on korras. Ma lähen ise ka sinna talvel lavastama.

Mis teatrite olukorda üldse puutub, siis ma arvan, et Nüganen peab Noorsooteatriski koosseisu poole võrra vähendama. Draamateatris on see vähemas mõõdus juba tehtud, ja unustatudki, ja asi ei olnudki nii hull, nagu esialgu tundus.

Lõpetuseks võib-olla sobiks küsida, milline on Teie suhe igasuguste inimliku ühtsuse väljendusvormidega. Teie teostest ilmneb, et inimestevahelised konfliktid on Teile väga olulised. Kuid ühte jalga käimine, kambavaim, sõduri-sõprus, skautlus?

See on üks asi, mis on mulle sügavalt võõras. See vist tuleb sellest, et ma lapsena metsas elasin. Üks süngemaid clamusi minu jaoks on see, kui ma kord «revolutsioonipäevil» käisin oma sõbra Tõnis Mäe kontserdil. Kui ta hakkas laulma «Koitu», siis kõik tõusid püsti ja hakkasid kiikuma. Mina olin esimest korda niisuguses kohas, kus oli kohustuslik kiikuma hakata. Mu esimene mõte oli, et ma ei tõuse püsti. Aga kõrval oli mingi väike laps ja ta vaatas mulle süütult, pärani silmi otsa ja mul ei jäänud muud üle kui ka püsti tõusta. «Koit» on niisugune laul, mis ei sobi kiikumiseks, aga kõik kohusetundlikult kiikusid ja siis ma mõtlesin — ei, ei, ei, ei. . . Aga minu konformism väljendus selles, et ma kiikusin kogu laulu! Praegugi on hirmus häbi! Ma vist isegi punastasin? Ei? Jumal tänatud.

Usutes Marika Mikki

VAATENURK

PIRET KRUSPERE

«Turr! Mina prii!»

MIHKEL TIKS, TANEL TIKS. JA KUI TEILE SIIN EI MEELDI. . . A/s «Revalia», Tallinn, 1991. 304 lk.

Eesti kooliromaan elab siiski! tohiks ehk reibas-optimistlikult hüüda, lugedes Tikside raamatut, meele tänase lastekirjanduse kiratsemine. Koolipoisi ning tema isa ühisloominguna kirjutatud-kirjastatud teos mõjub meie oludes nähtusena omaette, kuid lapskirjanikust on kriitika juba rääkinud (vt Holger Kaints, Unistus teoks. Lmg 1992, nr 3, lk 422—423). Seega sündis raamat nii, et lastekirjanik (siinkohal tekkis mul retoo-riline küsimus eesti lastekirjaniku praegusest keskmisest vanusest) ei pidanudki end materjali kogumise ettekäändel kooliklassi tagumisse pinki poetama. Tema asemel oli seal juba täie õigusega platsi võtnud lapskirjanik (mis kesksakalt kõlav, kuigi sisuliselt põhjendatud termin!).

Igal põlvkonnal võiks tööpoolest olla oma kooliromaan, miks mitte. Ses suhtes on Tikside raamat kindlasti leidnud huvilise ja tänumeelse lugejaskonna. Veetleb ju lastki kirjanduses muinasloo, seiklusjutu ja ulmeka kõrvallikka ja jälle vahetut samastumisvõimalust pakkuv tegelik igapäevaelu. Meenutatagu esimese hooga kas või Astrid Lindgreni fantaasiaelementidest vabu «Bullerby lapsi» või «Väikest Tjorvenit».

Mis puutub kooliaainestikku, siis tulevad muidugi kõigepealt meelde Jaan Rannap ja tema Agu Sihvka. Kuid see on teine aeg ja teine kool. Tikside raamatust tõuseb lapse ning kooli *resp* sootsiumi vahekorid esile palju teravamalt: on 80ndate aastate keskpaik ja laiutav stagnatsioon. «Ja kui teile siin ei meeldi. . . » meenutab hoopis Merle Karusoo omaaegset ülimenukat ning nüüdseks ka raamatukaante vahele jõudnud näidendid «Olen kolmeteistkümne aastane». Nii Karusoo kui Tiksid toetuvad dokumentaalsele, autentsele materjalile. Ka tegelaste vanus langeb enam-vähem kokku. Karusoo näidend on üles ehitatud kolme erineva poisi päevana, Tikside teose võiks alapealkirjastada «Kristjani aasta». Kooliaasta sündmuste jada on esitatud ilma läbiva süžeeata, hajusa mosaiigina. Kontrastiks närvilisele kooliatmosfäärile kujutatakse Kristjani muid ettevõtmisi (raaliring, breigitrenn) ning kodust peremiljööd. Karusoo näidendi tegelased kannatasid ka kodus inimüksinduse tõttu. «Ja kui teile siin ei meeldi. . . » pere-elu jätab kujutuse kohatisest visandlikkusest hoolimata süm-

paatse mulje.

Kuid 80ndate aastate koolielu näevad nii Karusoo kui ka Tiksid üsna ühtemoodi. Ainetundide formaalsus ja õpetajate kramplik haardumine kuiva õpikuteksti (bioloogiaõpetaja *alias* Pingu etteasted, näit lk 191—193; vrd Karusoo näidendi eriti «Tooma päeva» koolitundidega). Tundideväliste ürituste võltspingutus. Õpetajate galerii valdav karikeeritus. Ilmses hingesuguluses näivad olevat Karusoo näidendi õppealajuhataja ning Tikside raamatus samal ametipostil trooniv Peetman *alias* Pets (vrd nt Pauli Peetmani juures käimist, lk 201—202 ja stseeni näidendi «Guido päevas»). Õppealajuhataja, vene keele õpetaja ning bioloog Pingu kujud on kõige värvikamad. Pinguga seostub üks raamatu «magusamaid» kohti, milles Kristjan omakoostatud arvutiprogrammi abil õpetajalt vaimse revanši saab (lk 295—297). See on midagi muud kui koolipoiste tavalised knopkanaljad, mida raamat heldelt pakub.

Vaatepunkt «seestpoolt» — elu Kristjani silmade läbi nähtuna, klassivendade kujud taustaks — annab raamatule eluläheduse, ent kunstilist üldistust on siin napimalt kui Karusool. Seda pole vist väga taotletudki: Kristjani isa võtab kirjutamiist kui võimalust millestki vabaneda.

Tiks-secniori «Korvpalliroomaani» peategelast Kalev Ruusi käsitleti vaatlejana mängus. Sama võib väita kooliromaaani Kristjani kohta. Kuid haridusüsteemist, mida on võimalik vaadelda ka üleüldise sundmänguna, ei saa laps end ise priiks lüüa, kui tema hingele haiget tehakse. Tema «tsurr!» või «uka-uka» siin ei loe. Reeglid on kehtestatud kusagil kõrgemal. Mängust väljaarvamise õigus on neil, kelle hoiatav «ja kui sulle siin ei meeldi» kõlab üha, refräänina. Tikside raamat on omalaadne ajadokument nagu ka Karusoo 80ndate aastate draamalooming. Mõnigi seik või detail (pioneeride paraad, «Põuaväik») mõjub näiteks tänasele kümneaastasele lugejale ajaloolise kentsakusena. Teisalt aga peidab koolielu endas alati midagi igikestvat, üle aegade püsivat. Praegunegi kool ei ole vaba totrast kampaanialikkusest (kuigi skaudiks siiski ilmselt klasside kaupa ei astuta). Tikside raamatus tunnevad nõmmekad end oma koolimaja põlemise järel võõras linnakooli hoones kodutuna. Tänaes päevvas võib aga samasugune saatus — jääda oma majata — kummitada ka kesklinna kooli lapsi. Ja seda mitte tulekahju tõttu, vaid õigusliku järjepidevuse alusel. . .

URVE KARUKS, LAOTUSSE LENDAMA LAUKAST. «Eesti Raamat», Tallinn, 1992. 160 lk.

Nii suurt, meelast ja veripunast suud kui Urve Karuksil ei ole ma kellelgi teisel näinud. See oli vist 1989 kevadsuvel, kui UK tõi «Loomingusse» oma luuletusi, et neid esimest korda kodumaal avaldada. Nüüd, UK valikkogu sirvides kerkis see juhuslik mälupeil kuskilt esile ega tundunudki enam nii juhuslik. Elava liha tukse on nendes luuleridades tõesti lausa röövelad kombel tunda. Selline suu ei või rahuldada maitsmisega, vaid lööb ellu hambad sisse.

Mis kohe esimesel lugemisel meelde jäi, on UK savifilosoofia. Savifilosoofia on UK versioon oülsast eestlaslikust maalähedusest, «maakas olemisest». Aga see on üksnes «mullast oled sa võetud ja mullaks pead saama» tasand. Sellest on UK luuletajaminele vähe, ta kaevub sügavamale, savipinnasesse.

Märg savi on libe, endasseimev ja lämmatav; kuiv savi on rohmakas, robustne, cemaletõukav nagu korvas ihu. Ka glasuri all jääb savi «tihk-võimsaks» massiks, vaenulikuks ja taltsutamatuks. Savi-maa—alateadvus, kontrollile allumatu ja kiima täis, trotsib korda ja jääka vormi. See on naise ürgjõud, lõputu energiaallikas («ah kuid üks käputäis savi/ vormib mu ulmailma»). Ise on UK oma hoiakut nimetanud «saviprotestiks», see on protest väikekodanliku maailma, daamikavatsuse ja korraliku perekonna vastu. Siin ei pääse me mööda hipidest: UK on cesti (kas ainus?) hipiluuletaja.

Kodanliku väärtussüsteemi selgrooks on patriarhaalne kontroll naise seksuaalsuse üle. Patriarhaalset kontrolli esindab isa sõna perekonnas, kirik või teised võimukandjad ühiskonnas. Kui UK luuletajamine on ürgnaist, siis see ei ole taltsas Eeva, kes alandlikult Aadamaga ühte heidab, vaid kõlvatu Lilith, kes põgeneb deemonitega paarituma. Muide, Lilith tuleb tagasi mao kujul ja rikub ära paradüüsi rahu; ka UK armastab madusid, nagu ta luulekogusse lisatud essées «Enda luulest» väidab.

Veel armastab UK püsse, neid mängufallosceid (ja on pohmeluses maha kõmmutanud koguni ühe vasese). Püssid seostuvad isaga, kes oli sõjaväelane, ja armastus isa vastu on UK enda sõnade järgi üle kandunud püssidele, isa (patriarhaadi) autoriteedi ja võimu atribuudile. Sellesama autoriteedi vastu on aga suunatud ka «saviprotest». Ehk on siin tegemist klassikalise isa-tütre suhte problemaatikaga, keelatud armastuse mahasurumisega? UK luuletajamina armastab isa, võimukandjat, ja samas sõdib tema poolt

esindatud ühiskonna vastu. Neuroosiks on siin ainet rohkem kui küll. Küllap on siit pärit ka UK heitlikkus ja seda pidevalt ületav loovus.

Tõepoolest, savi-maaga samastudes vihkab ja jumaldab UK luuletajamina päikest, mehise elujõu sümbolit (isa), kes viljastab, aga ka kuivatav elu, võttes siiski endale kogu eluloomise au, mis tegelikult kuulub maale-naisele («Vihast värisen maa»).

Hipivaimu kandjana ei saa UK jumalakäsituskki olla muu kui panteistlik, patriarhaalne kristlus talle ei sobi. Jumal on kõiges ja alati juuresolev, määratlematu ja kosmiline: «sest usk, mis vaba/ võimas/ ei asu mingis sõimes/ ei salli ühtki pappi». Vaatamata maa- ja looduslähedusele on jumal saanud angloameerikaliku mündi: mu Looja (*my Lord*) ja Kõikevõiv (*Almighty*); ning viitab hipikultuuri algupäramaale. Jumalakogemus on pigem õnnestunud rännak (*trip*) või hull uni (*dreaming* — siin meenub muidugi Castaneda), või siis paganlik tants, kus hoogu annab kanep, piiritus või tungalterad. Ega eesti naisluules niivõrd bakhantlikke meeolusid kui UK joomalauludes või pohmakapiinades naljal ei leia («oleks nagu oleks», «kätt pudelile pannes tõotan»). Ka kodulesti pilveluule ajad on ilmselt alles ees, siin on UK tahmatult tee-rajaja («ühele enesetapjale»). Vaimuvälgatused põuaöödel, virmaliste tants põhjataevas, kuku- lapse hallatõbi või Suur Trummilõõja toovad meelde maailma, millest siinkirjutaja põlvkonnal on romantiline nägemus *à la* Antonioni «Zabris-kie Point».

UK väidab oma järelsõnas, et on läbi elanud mingi «äratuse», jumaliku kirgastumise, samhaadi või kuidas seda ka nimetada. Ta ei paljasta küll, kas see on ehk hoopis mõni õnnestunud «rännak», pilveuni. Seda jumalakogemust kirjeldab ta mingi kosmilise orgasmina, «kõiksuse võimsa sümfoonia» või «orgasmilise orkestralina». Maana saab luuletajamina «taevase kose poolt pühitset», ta «plahvatab maana».

Jumaliku armuakti kõrval ei puudu UK luulest muidugi ka maised kired («võta kingad ära», «eroiha» jt). Ei saa siin vastu panna kiusatusesele tsiteerida tervikuna luuletust «caliban ad 1967»: «päikesest läidan ma piibu/ päikesest imen ma verd/ aga must muld/ on mu sõrmusekuld/ ja ma kummardan merd// kaljurahnule liibun/ kui limukas/ siis kui sähvib äikese/ tuline timukas». See võikski olla UK esindusluuletus, selle lühikese luuletuse analüüs võiks tegelikult sisaldada kõik olulise, mis UK kohta öelda on. Maise ja taevase armastuse vahel ei olegi tegelikult vahet, armuaktis saab inimene jumalaga võrdseks.

Hipimaailmas elatakse hetkes, ahnelt, nüüd ja

praegu, see on mina- ja meikeskne maailm, sest oma elamusi on mõttetu teistele edasi anda: «meie alates algas kõik/ meie lakates lakkab kõik/ meile». Mahlakas on ka hipiprotest: «soolake sisse kõik maasikad/ ning säilitage/ siirupis/heeringafileed/ ja vahetage paprika/ vastu suudlused/ sest ei ole enam suid maitsjaid». (Marineerimine on tõepoolest väikekodanlikem kõigest kodutöödest!) Mis parata, hipidest said korralikud kodanikud, kelle väärtussüsteemis valdasid «armastuse ja rahu» kohad majad, muru, autod ja korralik lõuna. Aga märgid said nad külge ikkagi, pärast pilvepiiril käimist ei saa maailm olla enam endine.

Nüüd vormist. UK ei suuda oma pulbitsevust kuidagi vormi suruda, mis on ka loomulik, sest jäik mõõt ja vorm ei sobigi tema vaimulaadiga. See rohmakus võib vastu hakata, aga muudab selle luule kuidagi koduseks — anti-angloameerikalikuks. Võib-olla on see jämedakoelise ala-teadlik võitlus uue pealesurruva keele ja ameerika lobeda mentaliteedi vastu. Algriimiline hipiluu le ei või tõepoolest olla midagi muud kui eestilik! UK unistab ajast, mil puhas emotsioon oleks ülekantav inimeselt inimesele otse, ilma sõnadeta («Enda luulest»). Keha keel (*body language*) on küll olemas ja see ei vaja mingeid reegleid ega grammatikat («Keelemõistest»). Kui sõnu enam ei leia, tuleb käiku sõnaloo me ja onomatopoeetiline leksika. Eestidest luulelugeja võib see muidugi proovile panna. On tões- ti maitse asi väita, et sellised verbid nagu põnnab (ringi), (lendu) lahiseb, (naerda) mõkit- seda, lõrvida, lõhverdada või häälitused nagu võeh, põnnadi-põnnadi, üks-toks, kikerikii, sin- ka-vinka, hõi-jah-jah, hihhihihi, karplauhti, etskae kuuluvad heasse luulekeelde. Või peaksid need jääma külajuttudesse?

Nii nagu joobumusele järgneb pohmelus, tu-

leb pärast elu maitsemist kohtumõistmine. Raamatu lõpu poole jäävas (ilmselt hilisemas) luules valdabki kokkuvõtete tegemine ja surmatemaatika. Ka siis, kui elus liigutakse pilvepiiril, on surm tegelikult igapäevaseks kaaslaseks, «neljas käsi kaardilauas». Surmahirmu ei ole, sest «surm on üksnes tiibetu lendlemine/ puulatvades hällimine» ja hipifilosoofias omaks võetud reinkarnatsiooni, taastulemise valguses ei saagi surma ebameeldivana näha. Surm on nagu nägemus, kus ainult sissepoole vaatamine on võimalik: «Nüüd ainult sissepidivaadata ta võis/ ja nägi ikka ainult üht nartsissiõit». Ei ole suurt vahet elu ja surnud olemise vahel, droogiini on üksnes lühem rännak surmamaailma. Vastused kõikidele küsimustele ja kohtuotsus leitakse iseeneses, «endapõhjas» ja need on kogu aeg seal olemas olnud. «Isemus» on määratu avarus, seda pole vaja kaugelt otsida ja «isevitsad» nuhtlevad kõige kibedamini.

Kuna UK on väliseesti luuletaja, ei puudu ka (kohustuslikud) pagulusmotiivid, parim neist on kindlasti «Pagulane»: «Välja tõugati emakojast/ välja tõugati omakojast/ orvuks maakera orbiiti/ kodukäijana kerjama.»

UK luulet on mitut moodi paigutatud ja kodulesti luulega kõrvutatud. Sellest on UK ise rääkinud nimetatud kirjutises «Enda luulest». Vormiliselt on esile toodud alverlikkust, sisuliselt neid muidugi kõrvutada ei saa. Hipitasandilt sünnib fragmentaarne dialoog põlvkonnakaaslaste Paul-Eerik Rummo ja Kaplinskiga («me mõistame kaskede kõnet», «Terasest valget rist- tikkeina»). Eesti naisluuletajatest ei oska kedagi nimetada, kes nii himukalt piire rikub. Kodulesti luules on need siiani olnud mehed, kelle alaks jooma- ja lihalikku kireluulet on peetud. Aga küllap akadeemiline kirjandusteadus UK kuskile ka paigutab. Esialgu võtkem ta nüüd vastu.

OLEV REMSU

Aeg annab vastuse

MATI UNT. TERE, KOLLANE KASS! «Ku- par», Tallinn, 1992. 142 lk.

Imeline on olnud Mati Undi tee, imeline. Undi kaudu võiks uurida ühiskonda, Unti ennast aga ühiskonna kaudu. Tõusta leegitsev-umbsete kuuekümnendate aastate keskel komeedina tähelepanu keskpunkti, olla juba noorkirjanikuna võrreldud Tammsaarega ja mitte väsida, mitte kustuda, põleda veel heledamini peaagu kolm aastakümnet, ja ilmselt edaspidigi. Ja ehkki Unt on pälvunud (eriti noorurina) mõne kademeelse üksiku rünnaku, on teda siiski kogu aeg ümbritsenud nn üldrahvalik armastus. Ja õigustatult. Pole ta

prostituueerinud (nagu enamik tema kolleege), pole kasutanud enese tee kindlustamiseks ei poliitikat (kuigi üks flirt filminduse ja Kingissepaga on tal kahjuks kirjas) ega aparaadimänge (kuigi on lühikest aega olnud Kirjanike Liidu sekretär). Unt on olnud mõnes mõttes totaalne kunstnik, ta on oma eluga tõestanud, et isegi Brežnevi ajal oli see kuidagi võimalik. Kui talle midagi ette heita, siis ehk vaikimist, ei muud. Aga ei. Me ei hakka Unti süüdistama sellepärast, et ta oma kirjutus- masinat kasutas proosa kirjutamiseks, et ta sellele ei tippinud lendlehti ega memorandumeid. Igale oma. Me ütleme hoopis nii: oluaks Unt eemal (näiteks vangilaagris või välismaal), oleks eestlus ja eesti kultuur rohkem kannatanud kui siis, kui

ta tõepoolset oleks mõne lendlehe levitanud.

Juhan Liiv ja Aleksander Puškin pidid oma kaasaegseilt vahel kuulma etteheiteid, miks käivad nad läbi vastand- ja erinevate poliitiliste rühmituste toetajatega. Mõni fanaatik võiks Undilegi teha samasisulise märkuse. Ent kui hästi järele mõelda, peitub sellises etteheites hoopis tunnustus. Suure kunstniku puhul ei kehti tavapoliitiku tavareegel — minu vaenlase sõber on minu vaenlane. Suur kunstnik on sõltumatu ja üleolev, kes ei vali seltskonda parteilise kuuluvuse järgi.

Unti on hoolega jälginud 3—4 põlvkonda kriitikuid (kriitiku aktiivne periood on umbes 5—10 aastat) ja ta on meeldinud peaaegu kõigile. Kahtlen, kas on üldse võimalik midagi lisada *unticasse*? (*Untica* oleks Undi kohta kirjutatu, *untoloogia* kogu teadus Undist, *untonica* aga see, mille Unt ise on kirjutanud ja lavastanud.) Näib, et kõik on juba ära kirjutatud. Vahest jutustan isiklikke mälestusi, st tõstan paar seika *untiaana* lahtrist *unticasse*. Vahest ehk mõni sõna retseptisioonist.

Minu põlvkonnale on Unt olnud koguni iidol, kõlagu see meie kümnilises maailmas kui tahes jamsplikult. Olen oma keskkooli sõpruskonnaga, «Hüvasti, kollane kass!» käes ja hinges, hulkunud Ropka linnaosas, oleme Ropkat pidanud «Undi territooriumiks», oleme vaadelnud 8. keskkooli, kus selle teose sündmused ju hargnesid, oleme otsinud kirjutatu ja reaalsuse oletatavaid kokkulangevusi. Kas saab teha veel suuremat komplimenti ühele tekstile? Ja me võtsime neid käike väga tõsiselt, pole sugugi liialdus pidada neid kirjanduslikeks ekskursioonideks või kodu-uurimiseks, ja need ei sündinud õpetaja käsul! Pisut veider on muidugi see, et Unt on minust ainult neli aastat vanem, aga seda rohkem kuulus ta meile, seda rohkem oli ta meie oma. Meid oli tabanud identitiseerumise raudne rusikas, sest «Hüvasti. . .» oli ju teos meist, mille oli kirjutanud meie autor (keda me isiklikult ei tundnud). Käisime ka usinalt kõigil kirjanduslikel kohtumistel, mida too teos ja lisaks veel «Võlg» põhjustasid, pärast liigitasime sõnavõtjad endasarnasteks headeks inimesteks ja lollide õpetajate sarnasteks halbadeks inimesteks, olenevalt sellest, kuidas nad Undisse suhtusid.

Ja hiljem kuulutas Unt «Hüvasti. . .» ebaõnnestunud teoseks.

Ma ei ole julgenud seda üle lugeda, kuna kardan, et Undil võib olla õigus. Ülelugemine oleks ohtlik, sisaldaks võimaluse kaotada ilusad mälestused, kohustaks ehk tunnistama, et me ajasime seal keskkoolis, kakskümmend viis aastat tagasi, üsna vale asja. Aga kes seda soovib?

Endale lohutuseks võin tõmmata paralleeli

Tarkovskiga, kelle geniaalsuses ju ometi keegi ei kahtle. Tarkovskigi kirus hiljem oma esimest täispikka mängufilmi «Ivani lapsepõlv», pidas seda kunsti jälgendamiseks, kuna see oli sündinud auahnest soovist olla režissöör. Kunst peab iseeneslikult sündima inimese seest, kunsti ei tohi endast tahte jõul välja kiskuda, ent soov olla kunstnik on just niisugune kiskumine; kunsti ei tohi kasutada mingi eesmärgi nimel, soov režissöörina ühiskonnas järjele tõusta ja tunnustust pälvida on kunsti reetmine, õpetas Tarkovski Moskvast, kus ta oli õppejõud.

Ja nüüd on Unt oma esimese teose ümber teinud, ja seda erinevalt Tarkovskist, kes ütles, et ta ei saa vaadata ainukestki kaadrit «Ivani lapsepõlvest», tal hakkavat kole piinlik ja ta lülitavat telesa välja või lahkuvat saalist. Nüüd on «Hüvasti, kollasest kassist» saanud «Tere, kollane kass!»

Muidugi, autor on ja jääb oma teksti omanikuks, ta võib kuni surmani redigeerida ja parandada, ning olgugi, et üldjuhul ei muutu teos sellest paremaks, peavad kirjastajad aktsepteerima autori tahet. Praegu on asi vist siiski mõnevõrra keerulisem, tundub, et meil on hoopis kaks erinevate pealkirjadega erinevat teost, millest hilisemas on kasutatud kollaažprintsiiibil varasema tegelasi, motive ja tegevuskohti, kuid idee ja sõnum on oluliselt muutunud. Ilmselt lähevad Undi «Kogutud teostesse» mõlemad, ja oleks kena, kui nad trükitiaks kõrvuti — paarislehekülgedel «Hüvasti. . .» ja paarituul «Tere. . .».

Suur kunstnik on alati üllatusjõuline, mõtleb pidevalt ja ilmingimata midagi päris uut välja. Õige looja ei korda ennast eales. Kas peame vana ümbertegemises nägema Undi väsimust, allakäiku, või vastupidi, tõelist sürpriisi, mida keegi oodatagi ei aimanud, nagu tema eelmisigi teoseid?

Et sellele küsimusele vastata, peame romaani lugema. Seda me lahkelt teemegi. «Väikesese alevise hakkas saabuma sügis?»

Picassoga oli nõnda, et nagu ta kriipsu paberile tõmbas, nii kuulutati see suureks kunstiks, osteti kohe kalli raha eest. Tolle kriipsu (ja Picasso ülejäänud toodangu) lahkamist segas isikümüüt. Undiga on umbes sama lugu. Raske on stüüvida nn immanentsesse teksti, otsustada, kas see on hea või halb. «Tere. . .» ei ripu ju üksikuna õhus, temaga on kaasas kõik Undi varasemad teosed, Undi teenitult kõrge renomee, Undi kõigile teada ja tuntud isik.

Aeg annab aru. Alles aastakümnete pärast paigutub «Tere. . .» õigele kohale Undi loomingu ja cesti kirjanduses, alles tulevase põlve kriitikud otsustavad, mida selle teosega peale hakata.

KALEIDOSKOOP

JAAN KAPLINSKI

Tom of Finlandi poistemaailm

Ilppo Pohjola film «Daddy and the Muscle Academy» võib anda olulist mõtlemisainet. Vaatamata sellele et homofiiliast on viimastel aegadel Läänes palju kirjutatud, pole selline sümpaatiaga tehtud kõrvaltpilk siiski tavaline. Asja ümber käiv poolt- ja vastukampaania ei tee hõlpsamaks selle erapooletut käsitlemist. Kui erootikat muidugi üldse erapooletult käsitleda saab. . .

Minule torkas filmi vaadates silma mitu olulist asja. Kõigepealt see, et vaatajale jää tahes-tahtmata mulje, et Tomi mõjul sündinud gay-kultuur ongi kogu gay-kultuur või vähemalt selle põhiosa. Nii see ilmselt siiski ei ole. Gay-kultuure on nähtavasti mitmeid ja nendel suuri erinevusi.

Mees-homoseksuaalide käitumine on kultuuriti erinenud. Mõnel pool on nad võtnud valdavalt naiselikud rollid nagu antropoloogias tuntud *berdache*'id Põhja-Ameerika indiaanlaste juures. Midagi analoogset võis eksisteerida ka Euroopa traditsioonilisemates ühiskondades. Mulle meenub sajandi algusest pärit ajalchesõnum Eestist, lugu sulasest, kes meeste töö asemel soovis kedrata linu ja tegi seda väga hästi. Naiste töid tegid ja mehelikust käitumisest, näiteks sõdimisest, keeldusid ka *berdache*'id, kes olid tänapäeva terminites ka transvestiidid, nad kandsid naiste riideid.

Naiste rolli omaks võtt ei ole aga tüüpiline antiik-Kreekas, kus näiteks kuulus Teeba eliitvägi «püha vägi» oli homoseksuaalne vennaskond. Enamikus traditsioonilistes ühiskondades ei olnud homofiilidel valida muud kui mehe või naise roll. Huvitav on, et nende valik näib mõlemal juhul olevat rõhutatud, isegi ülerõhutatud. *Berdache*'id ütlevad lahti mehelikkusest niivõrd kui see on võimalik, kreeklased võõrastavad naiselikkust ja püüavad naisteta hakkama saada. Ka nemad ei soovi ju tegelikult võtta mõningaid mehe rolle või vähemalt ei peeta neid väärivateks, ülevateks. Niisugused põlatud rollid on pe-reisa, naise armastaja ja abikaasa roll.

Sel kombel on homoseksuaalsus tihti peale seotud keeldumise ja loobumisega rollidest, mis mehele oleksid ette nähtud, või vähemalt põlgusega nende vastu, mis Kreekas seostus põlgusega naiste vastu, hirmuga naise ja armastuse ees.

Homoseksuaalsusel on analoogiaid kloostris-

eluga, kus mees samuti oma normaalsest rollist keeldub ja veedab elu teiste meeste hulgas. Tekkiv munklus on kindlasti suuresti protestiliikumine «selle maailma» ja sealhulgas ka abielu vastu. Pole ime, et kristlikus ühiskonnas ei olnud avalikul homoseksuaalsusel kohta — tema rolli võttis endale kloooster. Homoseksuaalsus läks julmade repressioonide tõttu sügavale peitu, elades vargsi edasi kloostrites.

Kloooster, Teeba «püha vägi» ja Kalifornia *gayde* seltskond on variandidid nähtusest, mis on tuttav väga paljudele rahvastele üle maailma — meeste kampadest. Mitmetel loodusrahvastel on olemas niinimetatud «meeste majad», kus veedavad oma vaba aja poisid, vahel aga kõik küla mehed. Sellisel puhul on meeste vahel lähemad vahekorrad kui meeste ja naiste vahel ning kodu ja perekond tähendavad meeste jaoks vähem kui meeste kamp. Külarahvas jaguneb kaheks — meeste kambaks ja naisteks-lasteks. Naistel on analoogseid kampasid harvemini.

Populaarantropoloogias on meestekampade tähtsust isegi üle rõhutatud. Suurem viiga oleks neist aga mõelda vaadata. Sokratese, Kristuse või Stalini ümber kogunenud mehed on tõesti teinud ajalugu, olulised on olnud ka mungaordud, klubid, salaseltsid, uue ajal igasugu organisatsioonid. Mõnel puhul on nende liikmete vahel olnud ka homoseksuaalseid vahekordi, mis loodusrahvaste juures on enamasti avalikud, aristokraatlikes klubides, kloostrites või sõjaväes salajas hoitud.

Lääne kultuuris on meeste kambad valdavalt ajutised, omased vaid murdeas noortele enne, kui nad abielluvad. Hiljem nad hajuvad või kaotavad tähtsust. Kloostrid ja mingil määral ohvitserkond on erandlikud, püsides kauem. Üheks niisuguseks püsivaks erandiks näivad kujunevat ka homoerootilised rühmad.

Rühmade juures, kelle guruks sai Tom, on huvitav nende selge poisikeselikkus, infantiilsus. Huvi oma musklike ning mehelikkuse vastu tarkab poistel murdeas. Murdeea juurde kuuluvad ka mehelikkuse sümbolid — mootorrattad, nahkpüksid, mündrid ja muu, mida kohtame Tomi pildidel. Huvitav on, et Tom, kes ise tundus olevat humoorikas ja tagasihoidlik inimene, muutus USA nahkpükstes noortele iidoliks. Tomi muhedusega on kontrastis tema kummardajate naiivne tõsidus, mida kehastab morni

näoga higine mees tõstekangiga.

USA on tänapäeva läänemaailmas vist kõige infantiilsem ühiskond. Selle infantiilsuse juurde kuulub nähtavasti ka see, et sealsed meestekambad on säilitanud eriti selgeid poistekampade jooni. Nendes on kindlasti teismeealiste vastuhaku normaalsele elule ning saatusle, soovimatust võtta teatud meherolle, eriti neid, mis on seotud naisega.

Tomii jüngeritel on võõristus naise vastu, aga ilmselt kogu täiskasvanute maailma vastu. Võibolla on see isegi hirm, hirm elu ees, mis põimub hirmuga naise ees, mis on maailma rahvaste folklooris tuntud motiiv.

Mida tähendab neile poistele naine, erootiline vahekord naisega? Kui mees läheb naise juurde, jätab ta maha isa ja ema, nagu öeldakse piiblis. Aga ta jätab maha ka turvalise lapsepõlve, lapsepõlve sõbrad, poiste kamba. Naine tähendab sõpruskonna purunemist, noormehe eemaldumist oma koju, nukleaarperekonda, millest väljaspool tal ei saa enam olla intiimseid vahekordi kellegagi. Nukleaarperekond, vahekord naisega ja lastega ei anna noorele aga piisavalt turvatunnet. Perekonnad purunevad kergesti, sõpruskond on midagi kindlamat ja püsivamat. Pole ime, et on palju neid, kes keelduvad sealt lahkumast, täiskasvanuks saamast, püüavad eluajaks jääda poiste kampa. Nagu Tomii jüngerid.

Keeldumine täiskasvanute maailmast on aga saatuslik ja sisaldab suuri probleeme ning vastuolusid. Ma usun, et homode diskrimineerimine ei ole neist kõige tõsisem. Raskem peaks olema identiteedi küsimus. Heteroseksuaalses täiskasvanute maailmas määritlevad inimesed end meestena ja naistena, kummalgi puhul teise kaudu. Mehe identiteedis, meheliikuses sisalduvad tema suhted naisega. Sõna «mees» tähistab paljudes keeltes nii meest kui abielumeest. Mees on see, kes ei ole naine, kes on aga naisega seksuaalses ning perekondlikus vahekorras. Niisugune enesemääratlus ei kõlba neile, kes tahavad jääda poiste kampa ega soovi astuda naistega lähemasse vahekorda, mis vältimata lõhuks selle kamba.

Samal ajal ei pääse poisid aga looduse survest, murdeast, mis muudab nad bioloogilises mõttes meesteks. See on looduse väljakutse, millele nad vastavadki homoseksualismiga, sellega, et rakendavad ka seksuaalsuse, jõu, mis tavaliselt poiste kamba lõhub, hoopis selle solidaarsuse teenistusse. See on vastuhakk nii ühiskonnale kui loodusele, looduse ignoreerimine ja tüssamine, milleks inimkultuur annab pal-

ju võimalusi. Kultuuris sisaldub ikka looduse trotsimist, püüet väljuda looduse antud raamidest, elada teisiti, kui loodus on ette näinud. Inimene saavutab seda paljude vahenditega, olgu arhitektuuriga, riietusega, sellega, et loobub söö-
mast toorest toitu, kasutab kosmeetikat ja narkootikume. Vastuhakk loodusele on ka raseduse vältimine, kirurgia, tätoveerimine, ümberlõikamine ja muu keha moonutamine. Selliste loodusevastaste toimingute juurde kuulub ka homoseksuaalsus.

Enamasti ei ole tänapäeval homofiilia peapõhjus füsioloogiline, vaid pigem süvapsühholoogiline ja sotsiaalpsühholoogiline. Selles ei ole peatahtis see, et mees tahab olla teise mehega seksuaalvahekorras, vaid see, et osa mehi tahab elada isekeskis, kambas, nagu poisipõlves.

Homofiilia põhiprobleem on vahekord loodusega ja naisega — need kaks kuuluvad selles seoses kokku. Meestekamp ei saa moodustada püsivat ühiskonda — ta ei saa ise paljuneda, vaid peab saama juurdekasvu väljastpoolt — heteroseksuaalsest maailmast. Ka Tomii jüngerid on naisest sündinud ning see võib neid vähemasti alateadlikult häirida, ajendada eemalduma loodusest kultuuri poole ja tegelema mütoloo-
giate ning ideoloogiate loomisega, mis oleks neile parem õigustus ning kaitse.

Homo isoleerib end loodusest mitmekordselt ja muidugi kultuuri abil. Vahel loob ta kultuurist endale teise või kolmanda reaalsuse. Selleks annavad võimaluse religioon, märgistüsteemid, kunst, narkootikumid. Vastandused kultuur — loodus (*cultura* — *natura*) valivad homod selgemini kultuuri. Nad tegelevad silmatorkavalt palju kunstidega, on esteetilise orientatsiooniga inimesed. Ka sõjaväge, mundri- ja nahakultust võib vaadata teise reaalsuse komponentidena. Nahk ei ole lihtsalt seksuaalne erutaja, vaid teise reaalsuse, pao ja vastuhaku sümbol, nahk on teine keha, teine loomus ja isiksus, mille mees võtab endale looduse (ning naise!) antu asemel. Nahk kaitseb inimest, eesti keeles öeldakse tundetut inimese kohta, et tal on paks nahk.

Niisugustest sümbolitest on samm mütoloo-
gia ja religioonini. Religioonis on aga alati tähtsad ikoonid, kujutised. Tom of Finlandi tähtsus näibki olevat selles, et ta on annud ühele homofiilide sektile omad ikoonid ja seekaudu aidanud neil luua oma religiooni.

Tomii pilte võiks võrrelda kristlike või buddhistlike pühapiltidega. Mõlemad on tugevasti märgilised, opereerivad suletud märgistüsteemidega, milles on piiratud arv sümboleid. Tomii musklimched on variatsioonid vähestel teemadel

nagu inglid, pühakud või bodhisattvad, tema kunst allub pigem sakraalkunsti kui argikunsti kaanonitele. Mundri- ja musklimehed moodustavad oma maailma, suurem osa tegelikkusest, puud, lilled, linnud, lapsed ja enamasti ka naised jäävad sellest täielikult välja. Musklimehed ei ole portreed, vaid ideaalid nagu pühakud ja inglid, keda usklik võib imetleda ja matkida, mis aga kuuluvad teise, temale kättesaamatusse kõrgemasse reaalsusse. Neid kõrgemaid olendeid ja tema loojat kummardatakse, nagu tunnistab Pohjola film. *Body-building* näib olevat Tomi loodud religioonis oluline rituaal, mis peab tegema mehe inglite ja üliinimeste sarnaseks.

Tomi religioon on naiivne ja lapselik ning sobib sel kombel hästi lapselikku Ameerika ühiskonda. *Body-building*itki võib vaadelda

poiste katsena leida teist tõelust, teist keha ja isiksust. Selleski on midagi ameerikalikku. Robert Jungk oma raamatus «Tulevik on juba alanud» peab Ameerika vaimu põhipüüdeks püüt saada täielikku võimu looduse üle. See tähendab ka uue looduse ja tõeluse loomist. Seda aitavad saavutada teadus ja tehnika, ent ka Hollywoodi unelmatevabrikud, psühheedeclika, religioosne fundamentalism ning *last not least* homofiilide katsed kujundada oma subkultuuri.

Väljaspool seda subkultuuri Tom of Finlandi joonistel vaevalt mingit kunstilist väärtust ja tähendust on. Küll on neil tunnetuslikku väärtust — nad aitavad meil mõista üht tänapäeva maailma paljudest subkultuuridest, selle kaudu aga meid endid, meie unistusi ja hirmusid, osa inimlikkusest, mis ei ole päris võõras kellelegi meist, tahame seda või ei taha.

CORNELIUS HASSELBLATT Saksamaa suvi 1992

Hapukurgihooaeg kehtib ka Saksamaal: midagi ei juhtu, kultuurgi magab. Varem olen puhkuselt tagasi tulles — ikkagi kaks rahulikku ajaleheta nädalat! — alati sõpradelt küsinud, kas härra Kohl on ikka veel *Bundeskanzler*, kas härra Krause on ikka alles liiklusminister jne, ja vastus ei rahuldanud kunagi: nad olid seda ikka veel. Nõnda ka tänavu. Siiski oli tänavune suvi pisut teistsugune ja sellepärast peangi natuke poliitikat rääkima, enne kui jõuan kultuuri juurde.

Suvel saabus Berliini viimane «saatkonnapägenik», Erich Honecker. Sakslased kahjurõõmutsesid. Kuid see kahjurõõm oli siiski taas üks pohmeluseilming (vt kirjutist «Saksa pohmelus», «Vikerkaar» 1992, nr 9), sest varsti selgub, et selle vanamehega pole õieti midagi peale hakata. Kogu asjast võib tulla ainult piinlik etendus, sest juriidiline situatsioon on enam kui keeruline ja kahtlane. Olgu tasumisihaga kui tahes mõistetakse — praegusel juhul heidetakse kõik juriidilised põhimõtted, nagu näiteks *nulla poena sine lege* üle parda ja lõpptulemus võib saksa õigusajaloo seisukohalt olla väga kahjulik. Nõnda vähemalt kirjutavad paljud asjatundjad ja ka mittejuristid lihtnimene näeb, et selles kohutuloos on midagi viltu.

Augustis toimusid «Rostocki sündmused», kus sajad ultraparempoolsed noored nädal aega välismaalaste ühiselamu ees märatsesid. «Tavalised» kodanikud aga vaatasid pealt ja aplodeerisid. Politsei üritas küll vahele segada, aga kahtlaselt hilja, ja poliitikut kasutavad juhust, et hütida: näete, rohkem välismaalasi ei saagi sisse tuua, peame põhiseadust muutma! Skandaalne kui ka Bonnis — on selliseid sündmusi oma poliitikaga teadlikult ette valmistanud ja ei ole midagi ette võtnud, kuni see veel võimalik oli. Nüüd seisame vastamisi purustuste ja sadade haavatutega ja on lihtne süüdistada «neid» seal endises DDRis. Hakkab lausa kõhe.

Kultuuripoliitika pole kahjuks palju parem: kirjutasin viimati, et Ida-Saksa raamatukaupluste süsteem ja isegi kirjastused õnnestus enam-vähem säilitada. Kuid kuulsa kirjastuse «Volk und Welt» saatus oli kurb. See kirjastus andis välja eelkõige tõlkekirjandust, muuhulgas ka eesti kirjandust (A. Beekman, R. Kaugver, P. Kuusberg, A. Levi (!), L. Promet, J. Smuul, M. Traat, J. Tuulik, A. Valton, E. Vetemaa). Siis tuli *Treuhand* ja müüs kirjastuse ühe DMI eest maha! Asjast oli huvitatud ka suur ja tuntud Taani kirjastus *Gyldendal*, kuid kaks tundmatut

noorhärat, kaks venda Lõuna-Saksamaalt, kes siiamaani kauplesid vihikute ja kalendritega, said hämaratel asjaoludel selle kirjastuse endale. *Die Zeit* pealkirjastas oma vastavasisulise loo *Kulturdebakel!* Ja seda ta ongi, kuigi pole veel teada, kuidas kirjastus edaspidi areneb. Igatahes sobib olla skeptiline. Äsja kuulsin, et teie, lugepeetud lugejad (või teie esindajad), kopeerisite *Treuhand*-institutsiooni Eesti jaoks. Kas pean nüüd kartma, et keegi härra Sepp, paberikaupluse omanik Kilingi-Nõmmelt, ostab ühe krooni eest «Eesti Raamatu» või «Periodika»? (Palun vabandust, kui selline härra eksisteerib, ma ei taha kedagi halvustada ega solvata. . .)

Asi pole siiski nii, et kultuuri praegusel Saksamaal üldse ei leidu. Frankfurdi raamatulaat on alles septembri lõpu—oktoobri algul, kuid üht-teist siiski ilmub. Suuremaks üllatuseks on üks Heinrich Bölli uudisteos. Böll ise on teatavasti juba seitse aastat surnud. Nüüd anti välja tema teine teos, 1949. a kirjutatud *Der Engel schwieg*. See romaan ei ilmunud omal ajal, kuna kirjastaja arvas, et lugejaskond on sõjakirjandusest tüdinenud — loomulikult räägib teos sõjast ja kojutulemisest, nagu kogu Bölli varasem looming. Heinrich Böll võitis üksikuid lõike sellest romaanist oma teistesse raamatutesse — nt raamatusse *Und sagte kein einziges Wort*, 1953 — või avaldas lühiproosana ja jättis teose kui sellise avaldamata. Nüüd on raamat meie ees ja me võime naudinguga jälgida, kuidas noor kirjanik, pärastine Nobeli laurea, oma oskusi arendab.

Tõelisi debüüte on ka: näiteks Frank Schulzi *Kolks blonde Bräute* («Kolk'i blondid pruudid»), kus noor ja andekas Hamburgi kirjanik isikupärase keele ja lokaalkoloriidi abil kujutab kolme noore mehe tüütut ja masendavat elu ühes saksa suurlinnas 20. sajandi lõpul. Kolk on kirjakandja ja tema ainuke lõbu paistab olevat kaardimäng, õlu ja naised. Esimesed kaks saab ta lihtsalt kätte, viimased jäävad unelmateks. Temaatika pole ehk midagi erilist, kuid eriline selles romaanis on äärmiselt hästi tabatud ja stiililise osavusega väljatõetatud Hamburgi kõrtsielu atmosfäär, 90ndate aastate keelepruuk ja

lihtinimese tüütu elu. Oma persoonide kõnekeeleks valis autor põhjasaksa suurlinnatudengite spetsiifilise keelesegu.

Nii palju kirjandusest. Algav raamatulaat annab endast juba aimu ja uudisteosid tuleb mitmelt autorilt, näiteks Bodo Kirchhoffilt, Jurek Beckerilt, Peter Härtlingilt. . . Üheks põhiteemaks jääb ootuspäraselt ühendamine, taasleidmine, kokkukasvamine, mineviku tõlgendamine. Nii pole üllatav seegi, et tänava sai Kölni linna Heinrich Bölli auhinna Hans Joachim Schädlich, endine DDRi autor, kes tuli 70ndate keskel Läände ja kes oma loomingus meisterlikult käsitleb DDRi olmeprobleeme.

Ja lõpuks ajakirjandusest: Saksamaa pressivabaduses sündis poole aasta eest ajaleht, mille peatoimetaja ütles ühes intervjuus ausalt, et selles lehes pole kübetki tõtt. Tema loogika on lihtne: mitmed kollase ajakirjanduse lehed ei suutvat otsustada, kas kirjutada valet või tõtt, tema olevat oma otsuse teinud. . . Niisiis leiame sellest lehest artikleid nagu «Teadlane tõestab: inimese hing kaalub 0,000003 grammi», «Nina Hagen hakkab nunnaks!», või «Mees las seb ennast ahviks ümber töötada». Tiraaž on 80 000 ja lugejate hulgas on palju neid, kes isegi usuvad seda, mida kirjutatakse. See pole ka üllatav, sest ega *Neue Spezial* (nii on lehe nimi) *Bild-Zeitungist* või teistest samasugustest lehtedest palju ei erine. Lehte trükitakse muuseum Hollandis ja peatoimetaja on hollandlane, kes lõi *Neue Spezial*'i Ameerika *Weekly World News*'i eeskujul. Siiski on karta, et lehel pole suurt tulevikku. Hiljutü mindi nädalase lilmumistsüklilt üle kahenädalasele ja lehe keelepruuk (stiil, ortograafia jne) on tõesti nii halb, et sellega eriti läbi ei löö. Ka tehniline teostus ei ole suurem asi.

Ma ei tea, kas saksa kultuuri seis on tõesti nii lootusetu, et pole enam tähtis, kas publitseeritakse valet või tõtt. Igatahes paneb see mõtlema: kuhu see koloss kesk Euroopat on minekul? Kas amerikaniseerume täielikult või leiame jälle mingisuguse Euroopa-identiteedi? Võtaks õige ühe hapukurgi (tõeline euroopalik, kesk- ja idaeuroopalik aedvili!) ja mõtleks seda asja. . .

Lugupeetud toimetaja!

Allakirjutanule ja paarile kolleegile (Valev Uibopuu, Raimond Kolk) pakkus palju lõbu lugeda «Vikerkaarest» nr 8 Barbi Pilvre arvutusest Jaan Kaplinski raamatu kohta lk 89 muu hulgas:

««Tükk elatud elu». . . kuulub vist mingise teise kultuuriruumi kui Eesti. See on mingi skandinaavia maheda eluviisi vaimus, mida K tekstidest õhkub. Liiga leplik ja leebe meie praeguse kompromissituse-ajastu taustal. . . Võib-olla just sellepärast ongi Kaplinski palju tõlgitud nn heaoluühiskonna keeltesse, kus on moes just sellist tüüpi vaimuse najal keskenduda võimalikult terviklikule elamusele. Kõrvaltvaatajale võib rõõmustab leplikkus ka lihtsameelsusena näida, aga see on suhtumise küsimus. . . »

Meie, Skandinaavias (täpsemalt Rootsis) umbes pool sajandit elanud, selles kirjelduses küll siinset kirjandust ära ei tunne. Esiteks pole siinne «heaoluühiskond» põrmugi leplik. Teiseks on kirjandus tihti midagi hoopis muud kui ühiskond oma mentaliteedilt.

Meie tunneme rootsi kirjandust kui äärmiselt karedat inimhinge ja sotsiaalsete probleemide lõhestajat, mida iseloomustab peale muu ka peaaegu täielik huumoripuudus, mitte nii, nagu oleme seda harjunud nägema eesti (ja soome) kirjanduses. Väikesi strindberge on kõik kohad

täis, nad otsivad ja vahel leiavadki ägedaid konflikte abielus, noorte vahel jne. Oma filmidega Strindbergi jälgedes käiva Ingmar Bergmani kohta on vanemad kultuuritegelased öelnud: «Ta on ikka veel seal garderoobis, kuhu isa poisi omal ajal kinni pani, ja võitleb, et sealt välja pääseda.» Lars Noréni võidukäiku rootsi (ja nüüd ka maailma) teatrites iseloomustab äärmiselt põhjus ja igasuguste tõkete puudumine tegelaste puhul.

Kohe pärast sõja lõppu esines siin nn *förtialism* (neljakümmendate kirjandus), mille puhul oli põlu alla pandud igasugune huumor ja ironia. Rootslased on üldse — vastandina soomeugrilastele ja teistelegi Vahe-Euroopa rahvastele — peaaegu täiesti eneseirooniata inimesed ka igapäevases elus. Paraku.

Taani osas on olukord pisut teine, taanlastel on huumorit. Norra kirjandus käib umbes taolist rada kui rootsi oma.

On vana nali: arvustajal soovitatakse kirjutada ühest raamatust. Arvustaja on nõus, aga uriseb, et ta peab ju siis seda raamatut ka lugema, kirjutamine pole ju mingi probleem. On vahest kasulik lugeda seda, millest kirjutatakse. . .

Parimate tervitustega ja «Vikerkaarele» pidevat edu ja ohtralt lugejaid soovides ka kolleegide nimel

Arvustaja

ÕIENDUSEKS

Elkõige minupoolne tunnustus «Vikerkaare» toimetusele eesti kujutava kunsti propageerimise eest ajakirjas, kus pearõhk on pandud nooremale energilisemale generatsioonile. Samas ei saa ma tegemata jätta mõningaid märkusi. Nimelt avastasin ma oma suureks üllatuseks, et viimases, üheksandas numbris on trükitud minu maalide reproduktsioonid koos artikliga Heie Treierilt — ilma et keegi ajakirja kunstilisest toimetusest oleks minuga kontakti võtnud. Kõik oleks korras olnud ja ma oleksin võtnud seda igati meeldiva üllatusena ja tähelepanuavaldusena mu loominguga

vastu, kui poleks avastanud, et kõik tööd on reprodutseeritud tagurpidi, st vasak-parem pool ümbervahetatuna. Arvan, et nii kunstikriitik kui kunstiline toimetaja teavad, mida tähendab, kui kompositsioon on ümber pööratud — see on liikumiste ning pildi pinna energetika vastupidiseks muutmine.

Lugupidamisega teie —
Põrguvürsti poolt juhitud
Jaan Toomik

LAHTISI LEHTI

Vikerkaar

Toimetus:

Peatoimetaja Toivo Tasa 44 58 26.

Peatoimetaja asetäitja Alla Kallas 60 17 72. Vastutav sekretär Jüri Ojamaa 44 12 48.

Algupärane ja tõlkekirjandus Märt Väljataga 60 18 58.

Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika Marika Mikli 60 18 58.

Kajar Pruul 60 18 58 (Tartus teisip. reedeni k 14—16 tel 31 373).

Üldinformatsioon Olev Remsu 60 18 58. Keeletoimetaja Tiina Liias 60 18 58.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 18 58.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 18 58. Masinakiri Viivi Hantadze 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride kohta saab teavet trükikoja tehnilise kontrolli osakonnast 68 14 11.

Toimetuse aadress: EE0031, Tallinn, Toompuiestee 30.

Fax 442-484.

Kirjastus «Periodika», EE0001, Tallinn, Pärnu mnt 8.

Laduda antud 07.09.92

Trükkida antud 13.10.92

Ofsetrükk. Trükipoognaid 7,8. Tingvärvitõrjumiseid 12,51.

Arvestuspoognaid 9,89. Tellimuse nr 3411.

Tallinna Ajakirjandustrükikoda. Pärnu mnt 67a.

«Vikerkaar» nr 11

Hind 3 krooni.

Vikerkaar

992
~~Ar Vikerkaar~~

Hind 3 krooni
78245